

საბ. გეოგ.

II სურ.

საბ. გეოგ.

ფრანკ, ჯანსონიანი და პეტრეაშვილი

საბ. გეოგ.

№ 3

საბ. გეოგ.

1902

საბ. გეოგ.

Типография Груз. Издат. Т—ва. | *საბ. გეოგ. ჯანსონიანი.*
1902

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 3

1.	ՋՀՈՒՂ-ԳՈՒՇԱՆ, լէպ Շահրխարի.	5
2.	ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԸ, լէպ Հանրի Բորդի, Թարգ. Հ. Առաքելեանի	36
3.	ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱԼ. Իսահակեանի	58
4.	ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՄԲՈՅՐ, պատմութեամբ Լ. Բաշալեանի	60
5.	ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՅ, Ե. Զրանգեանի	68
6.	ՀԷՆՐԻԿ ԻԲՍԷՆ, յօդ. Վ. Նալբանդեանի	76
7.	ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՆԻԿԻԺՈՒՅ, Թարգմ. Ալ. Ծառուհեանի	104
8.	ԿԱԵԱՂԱՆԷՆ... ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ, պատմութեամբ Առանձաբի	106
9.	ԳՈՒԹԱՆԻ ՇՈՒՐՋԸ, պատմութեամբ Ա. Արաքսեանի	113
10.	ՍՊԵՏԱԿ ԶԳԵՍ, բանաստեղծ. Միխայլովի, Թարգմ. Կ. Կրապիվնիկեանի	129
11.	ԱՂՋԻԿ, առողջապահական և բարոյագիտական էտիւդ բժայ. Վ. Արծրունու	131
12.	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—9) Եփենեան ազգագր. ժողովա- ծու, Լ. Ս.—10) D-r Gogidschayschwili. „Das Ge- werbe in Georgien“ Բ. Ի.—11) Ս. Վէրէր, «Սրարա- ւը Ս. Գրոյ մէջ», ՍՍ. Մ.—12) Տէր-Պօղոսեան՝ նկա- տողութիւն Փառատոյի պատմութեան վերաբերեալ, ՍՍ. Մ.—13) Կ. Փաշայեան, «Մարդկութեան ամենա- մեծ թշնամին», Վ. Ն.	142
	Նոր ստացուած գրքեր	160
13.	ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Միջնակարգ դպրոցների բեֆօմ- ներից, փոխադրական քննութիւնների վերացումը և ուսուցիչների վարձատրութեան հարցը.—Հասարակու- թեան և դպրոցի մէջ եղած կապը.—Ինչպէս վճեց ֆի- նանսների մինիստրութիւնը այդ հարցը.—Պետական դպրոցների կազմակերպութեան խելացի հիմքը.—Հո- գարարական խորհուրդը.—Մեր «ազգային մանկավարժ- վարիչները» մի տարօրինակ ընդունակութիւնը.—Ի՞նչ ճանապարհով պէտք էր փոփոխութիւններ մտցնել մեր թեմ. դպրոցներում գոյութիւն ունեցող կանոնադրու- թիւնների մէջ.—Իրաւունք և քմահաճոյք.—Իրաւական կարգերի առաւելութիւնը.—Կառավարչական սենատի մի որոշումը: Լ. Սարգսեանի	161

Նոր շրջան II տարի

Հրատ. XIV տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3

Մ Ա Ր Տ

1902

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типография Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Վրաց Հրատ. Ընկերության.

1902

Дозволено цензурою. Тифлясь, 28 марта 1902 года.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 3

1.	ՋՀՈՒԿ-ՔՈՒՇԱՆ, Վէպ Շահրիարի.	5
2.	ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԸ, Վէպ Հանրի Բորիօի, Թարգ. Հ. Առաքելեանի	36
3.	ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱԼ. Իսահակեանի	58
4.	ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՄԲՈՅՐ, պատմուածք Լ. Բաշալեանի	60
5.	ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՅ, Ե. Ֆրանգեանի	68
6.	ՀԷՆՐԻԿ ԻԲՍԵՆ, յօդ. Վ. Նալբանդեանի	76
7.	ԲԱՆԱՍՏԻՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՆԻԿԻՏԻՆԻ, Թարգմ. Ալ. Մատուռեանի	104
8.	ԿԱՅԱՂԱՆԷՆ... ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ, պատմուածք Առանձարի	106
9.	ԳՈՒԹԱՆԻ ՇՈՒՐՋԸ, պատմուածք Ա. Արանասեանի	113
10.	ՍՊԻՏԱԿ ԶԳԵՍՏ, բանաստեղծ. Միխայլովի, Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի	129
11.	ԱՂՋԻԿ, առողջապահական և բարոյագիտական էտիւդ Բժպ. Վ. Արծրունու	131
12.	ՄԱՏԵՆԱԿՕՍՈՒԹԻՒՆ.—9) Վեմինեան ազգագր. ժողովա- ծու, Լ. Ս.—10) D-r Gogidschayschwili. „Das Ge- werbe in Georgien“ Բ. Ի.—11) Ս. Վէրէր, «Արարտ- ուր Ս. Դրոց մէջ», ՍՏ. Մ.—12) Տէր-Պօղոսեան՝ նկա- տողութիւն Փաստոսի պատմութեան վերաբերեալ, ՍՏ. Մ.—13) Կ. Փաշայեան, «Մարդկութեան ամենա- մեծ թշնամին», Վ. Ն.	142
	Նոր ստացուած գրքեր	160
13.	ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Միջնակարգ դպրոցների բեֆօրմ- ներից. փոխադրական քննութիւնների վերացումը և ուսուցիչների վարձատրութեան հարցը.—Հասարակու- թեան և դպրոցի մէջ եղած կապը.—Ինչպէս վճռեց ֆի- նանսների մինիստրութիւնը այդ հարցը.—Առևտրական դպրոցների կազմակերպութեան խելացի հիմքը.—Հո- գարարձական խորհուրդը.—Մեր «ազգային մանկավարժ- վարիչներին» մի տարօրինակ ընդունակութիւնը.—Ի՞նչ ճանապարհով պէտք էր փոփոխութիւններ մտցնել մեր թեմ. դպրոցներում գոյութիւն ունեցող կանոնադրու- թիւնների մէջ.—Իրաւունք և քմահաճոյք.—Իրաւական կարգերի առաւելութիւնը.—Կառավարչական սենստի մի որոշումը, Լ. Սարգսեանի	161

- Պ ա շ ա ռ ն ա կ ա ն հ ա ղ ո Ր Ղ ո գ Ր Ո Ւ Թ ի ն ն ե Ր. Պա-
լովկի գիւղի աղանդաւորների գործը. — Յուշեր Ֆինլան-
դիայում. — Кавказъ — ի հաղորդածը. — Նիկկի պօլիտեխ-
նիկումի փակումը. — Ուսանողական անկարգութիւններ
Մոսկուայում. — Քիւրքասու փախստականների մասին
կարգադրութիւն 170
14. Դ ԱԼ. ԵՐԻՅԵԱՆ 185
15. ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ. Մտաւոր առաջադիմութեան գործը
մեր գաւառներում. — Համակրելի երևոյթներ. — Ժողո-
վըրդի անօգնականութիւնը. — Ընթերցասիրութեան պա-
հանջ. — Ի՞նչպէս լրացնել աչդ սրահանջը. — Ինքնօգնու-
թիւն. — Վերադարձ դէպի գաւառները. — Հողարարձա-
կան ընտրութիւններ Երեսանում. — Ինքնավարութիւնը՝
անտանելի բնուէի քաղաքի համար. — Աշխատանքի
տուն Բաղում: Ա. 191
- 16 ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Սիօնխտաների Երգ համաժողովը.
— Անգլո-բօկրական հաշտութեան հարցը. — Պատական
իրրիդենտիզմ՝ Տրիեստում. — Տուրի համաժողովի որո-
շումները: Լ. Ս. 199
- Սանառարեան վարժարան 202
17. ԱՆԳԼՕ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄՐՅԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ Մ. Յով-
նաճճիսեանի 209
18. ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՅ, Վ. Ա. 219
18. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 223
19. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 234
20. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ «ՕՐԱՄՈՒՑԻՆ», յէպ Ի. Ս. Տուրգենեւի. 49—64

Զ Հ ՈՒ Դ-Ք ՈՒ Շ Ա Ն ^{*)}

(Հրեաստանագրություն)

Վ Է Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

VI

Ծերունի սաղրազամբ հեւալով, երեքնեայ գաւաղանը խփելով դարիւսանի սալայատակներին, հասաւ Շահի պալատի դուռը: Դռնապանը, իւր գլուխ տալով բարձրացրեց կարմիր մահուդէ վարագոյլը, որ ծածկում էր դռան մուտքը և թողեց անցնել սաղրազամին, որին հետևում էին Սէլիմ շաթիրը և խափշիկ սև զուլը ¹⁾:

Հաջի-Միրզա-Աղասին մտաւ պալատի բիրունի ²⁾ մասը. դա մի ընդարձակ պարտէզ էր, կամ աւելի ճիշտն ասած, մի լայնատարած այգի, շրջապատուած չորս կողմից շինութիւններով: Լայն ծառուղիներ, դարևոր չինարի հաստաբուն ծառեր, բաղմատեօակ և բաղմերանգ ծաղիկներ, որոնց մշակութիւնը այնքան զարգացած է Պարսկաստանում ամենահին ժամանակներից, այգու կենտրոնում լճանման մի մեծ մարմարեայ աւաղան, բաղմաթիւ շատրուաններով, որի վրայ ծփում էր մի փոքրիկ նաւակ և որի վճիտ ջրի մէջ լող էին տալիս

*) Տե՛ս „Մուրճ“ № 2.

1) Ստրուկ: 2) Պարսկաստանի բոլոր տները բաժանուած են բիրունի և էնդէրունի (դրսի և ներսի) մասերի. առաջինը շատկացրուած է տղամարդկանց, երկրորդը՝ որը կոչուած է նաև հարամխանայ—կանանց:

կարապետներ, իսկ անկիւններում փոքրիկ աւազաններ, ջրի փոքր առուներ ծառաստանների երկու եզրերով, մանաւանդ կարմիր, սպիտակ և դեղին վարդերի, անուշաբոյր նարգիզների թփեր. թռչունների դայլայլիկները, առատ հոսող ջրի զովութիւնը և կարկաչիւնը՝ այդ ամենը դրախտի տեսք էր ընծայում ընդարձակ այգուն և մեղկալի հեշտասիրութիւն էր գրգռում այն մահկանացուի մէջ, որ արժանանում էր գերազոյն բախտին՝ մտնելու այդ դրախտը։ Այդտեղ տիրում էր լուսթիւն, խորհրդաւոր լուսթիւն. ամեն մարդ, այդեպան, ծառայ, դռնապան, սենեկապան, նոյն իսկ սաղարագամը քայլում էին հանդարտ, անաղմուկ, որովհետեւ ենթադրւում էր, որ Տիեզերքի Բեւեռը կարող է չորս կողմի շինութիւնների դահլիճներից մինում նստած լինի՝ զէյլան ծխելիս, կամ ստորանշ խաղալիս և կամ այգում, սաղարթախիտ ծառերի ստուերների տակ հանգստանալիս։ Զգոյշ և խոհեմ վէզիւրները, սարդարները, սպասաւարները, փիշիւղդմէթները հէնց մտնում են այդին թէ ոչ, հարկ են համարում խոր գլուխ իջեցնել դէպի այս և այն կողմը, ուր կարող է աներևոյթաբար բազմած լինել Շահը։

Սովորաբար, գարնան և ամառը, ցերեկները, Շահը գտնւում է պալատի արևմտեան կողմի բաժնում, թանգարանին կից սրահներում. այդ կողմի շինութիւնը ձրգւում է մինչև հարամխանայի դուռը։

Սաղարագամը անցաւ մեծ աւազանի կողքով, մտաւ ընդարձակ ծաղկանոցը կամ նարընջատունը, ապա բարձրացաւ սանդուխներով և մտաւ այն թալարը, ուր առաւօտեան Շահը արել էր նախաճաշը. այդտեղ սենեկապան շահագդէն յայտնեց, որ Շահը կողքի փոքրիկ տռանձնասենեակումն է և անհամբեր սպասում է նրան։ Մի քանի րոպէ կանգ առնելով և շունչ քաշելով, մեծ վիզիրը շփեց մօրուքը, դրստեց ջուբբայի թևերը, գլխարկը և նշան արեց փիշիւղդմէթին՝ բարձրացնել առանձնասենեակի վարագոյրը։ Շահը նստած էր մինդաւ-

քէի վրայ, իսկ առաջին՝ չորած էր մոնէշիմ-բաշին, որ մէջտեղ դրուած նարդի գառերը ձեռքին խաղացնում էր: Ականակուռ ղէյլանը մի ձեռքին բռնած, միւսով սուրճի փոքրիկ ոսկէ ֆինջանը, Շահը հազիւ տեսաւ ծերունի սադրազամին, որ ֆինջանը գետին դնելով, ձեռքով ցոյց տուեց մոնէշիմ-բաշու մօտ չորքոտանու նըման չորած, խայտաբլէտ հագուստով մի տղամարդի, գլխին շալի փաթոթ դրած: Նրա մէջքը համետուած էր՝ մետաքսեայ կերպասի երեսով և ծոպերով մի փոքր փալանով: Դա պալատական ծաղրածուն կամ կատակաբանն էր, որ պաշտօն ունի զուարթացնել և ուրախ տրամադրութիւն ներշնչել արքաների արքային ամեն անգամ, երբ տըլուրութիւնը պատում է նրան: Մի անգամ կատակաբանութեան համար Շահը, իբրև պատիժ, հրամայել էր միւրախօրին բերել տալ ախոռասանից՝ փոքրիկ շահգագէնների հեծնելու փոքրիկ էշերի համեաններից մինը և երբ համեաը գրել էին «Հիւսն-ուլ-Մէմալիք»¹⁾ (այդպիսի մականուն էին տուել պալատական ծաղրածուին իր տգեղութեան համար) Մօլլա-Գասըմի մէջքին, Շահը ասել էր. «Տեսնո՞ւմ ես, ինչ հիանալի խալաթ եմ տալիս քեզ»: Մօլլա-Գասըմը, օգուտ քաղելով ծաղրածուի իրաւունքից²⁾, անմիջապէս պատասխանել էր. — Շատ շնորհակալ եմ, որ ձեր մուբարէֆ քէնփուսին³⁾ ինձ արժանացնում էք: Շահը ստիպուած էր կլլել այդ վիրաւորական սրախօսութիւնը և ծածկելով զայրոյթը, քահ-քահ ծիծաղել, ասելով. «Այս անգամ կատակդ լաւ տեղին ասացիր. պէտք է կրկնես սադրազամի առաջ ևս»: Եւ հրամայել էր անմիջապէս կանչել Հաշի-Միրզա-Աղասուն:

1) Երկրների գեղեցկութիւն: 2) Արեւելեան երկրներում, ծաղրածունները ամեն տեսակ հանաք և սրախօսութիւն կարող են անել, և աւանդութեան համաձայն, նրանք չեն կարող պատժի ենթարկուել նոյն իսկ, եթէ սրախօսութիւնները վիրաւորական լինին թաղաւորի համար: 3) «Շնորհաւոր մարմնի ծածկոցը»: չը պէտք է մոռանալ, որ Շահերը պարզ և տալիս են իրանց անձնական զգեստներից, խալաթներից:

—Ա՛խ, Հաջի-Միրզա-Աղասի, շարունակ ծիծաղելով ասաց Մահմէդ Շահը, տես այս նզովից արմատը ինչ է ասում: շատ փէղէր-սուխսան է. կրկնիր ասածդ:

—Աշխարհիս ազօթարանը շնորհ է արել ինձ խալաթ տալով, որ ահա մէջքիս դրուած է. ես էլ արդ արի որ թէնփուշը մուբարէք է:

Սադրազամի դէմքը մուայլուեց, մի րոպէ նրա մըտքով անցաւ օգուտ քաղել ծաղրածուի այդ անուր յանդգնութիւնից և ֆալախիկ հարուածները զգացնել տալ նրան այն բազմութիւ վիրաւորական կատակների համար, որոնց ենթարկուել էր և ինքն պալատականների ներկայութեամբ, բայց խոնարհուելով աւանդական սովորութեան առաջ, որ անձեռնմխելի և անպատիժ դիրքի մէջ է դնում կատակաբաններին, նա փոխեց միտքը և կամեցաւ գրաւել Մօլլա-Գասըմի սիրտը:

—Ղուրբան, ասաց նա Շահին, Մօլլա-Գասըմի այդ պատրաստախօսութեան համար, արժէ իսկապէս նրան խալաթ տուած փալանի համար իր նման հեզ մի աւանակ ևս բաշխել, որ վրան հեծած ման գայ մայրաքաղաքի փողոցներում:

—Աֆէրիմ ¹⁾, Հաջի-Միրզա-Աղասի, վրայ բերաւ ծաղրածուն, երևում է, որ բո գարշապարում աւելի խելք կայ, քան մեր մունէջիմ-բաշու գլխում: Դու իսկոյն գուշակեցիր իմ իղձը, իսկ մունէջիմ-բաշին իր բոլոր աստղերի օգնութեամբ չը կարողացաւ գուշակել, որ այսօր ստիպուած կը լինի մուռտառ ջհուգների հետ մի ախոռում դարման ուտել:

Մունէջիմ-բաշին կասկարմիր կտրեց բարկութիւնից և կայծակնահար նայուածք ուղղեց կատակաբանին:

Շահը սաստիկ ծիծաղից համարեա թուլացել էր:

—Շուտ, շուտ, հրամայեց նա. գնան, Մօլլա-Գասըմ, միրախօւին ասան մի լաւ էշ տայ, տար կապիր տանդ: Մաղրածուն վեր թռաւ յանկարծ, վեր առաւ հա-

¹⁾ Կե'ցցես:

մետը և էշի նման տուտինկ տալով, դուրս եկաւ սենեակից: Նրան հետեւեց և մոնէշլիմ-բաշին, սադրազամի մի ակնարկի վրայ:

Փիշիւղէթները ներս բերին Էսրանէն—նախաընթերիքը, որ բաղկացած է լինում բացառապէս պտուղներից և կանաչեղէնից—արծաթեայ մատուցարանների մէջ: Այդտեղ կար—կեռաս, թուֆ, սալոր, վարունգ և հազար-քեանու, որ պարսիկները մեծ հաճոյքով ուտում են դարնան, իբրև առողջարար և մաքրող բանջար խթէնջիբիի ¹⁾ հետ:

Շահը սկսեց քեահու ուտել. սադրազամը չոքեց նրա առաջ և հանեց գօտուց թումարը, ասելով.

—Ղուրբան, կարևոր արգեր ունիմ անելու և շտապողական:

Շահը դիտի նշանով յայտնեց որ կարող է սկսել:

Այդ միջոցին վարադոյրը բարձրացաւ և ներս մըտաւ խափշիկ զուլը ականջից արծաթեայ օղեր—սարկուլթեան նշանը՝ կախած: Հաստ, ածուխի նման սև, դուրս ցցուած չրթունքի արանքից երևում էին ձիւնափայլ սպիտակ ակռաները. դիտի խճճուած մաղերը այնքան խիտ էին, որ աւելի նման էին մի կտոր թաղիքի, քան մարդկային մաղերի: Նա խոր գլուխ տուեց և լուռ, արձանի նման անշարժացած՝ կանգնեց:

—Ի՞նչ կայ, ասաց Շահը:

—Ներքինապետը հրաման է խնդրում ձեր արեգականափայլ աչքերի առաջ երևալ:

—Թող երևայ:

Խափշիկը բարձրացրեց վարադոյրը և ձեռքով կանչեց ներքինապետին, որ սպասում էր թալարում:

Ներս մտաւ գիրուկ, աչքերը փոքրիկ, երեսի կաշին եփած խնձորի տեսք ստացած, անմազ և անորոշ տարիքաւոր մի մարդ. առաջին ակնարկից կարելի էր կարծել, որ նա հազիւ 25 տարեկան մի երիտասարդ:

1) Քացախի և մեղրի խառնուրդ:

լինի, մանաւանդ երբ լուում էր նրա բարակ, սուր, կանացի ձայնը, բայց զննող աչքը իսկոյն կը նկատէր, որ նա ծերունի է, իսկ կերպարանքի անբնական յատկութիւնները կամ հակաբնական խոտորումները հետեւանք են այն անգութ և հակամարդկային գործողութեան, որին ենթարկւում են ներքինները իրանց մանկութեան ժամանակ—ներքինացման:

Եւ սակայն այդ գիրուկ, դառնացած, հակաբնական նացրած հեղ ու խոնարհ ծերունին ամենահզօր պաշտօնեան էր Շահի ամբողջ պալատում և հարկւրաւոր գեղունի, գեղածիծաղ, ջահէլ աղջկերբ ու կանայք, որոնց համար երիտասարդները հոգի էին տալիս, դողում էին այդ ամենազօր ծերունկի առաջ և նրանից սպասում իրանց բախտը ու երջանկութիւնը. նա հարէմի տէրն էր ու իշխանը. նա Խօջա-բաշին էր:

Ներքինապետ Հուսէյն-աղան խոր գլուխ տալով Շահին, ձեռքերը ծալեց կրծքի վրայ և լուռ կանգնեց:
—Ի՞նչ կայ, Խօջա-բաշի, հարցրեց Շահը, ամեն բան կարգին է հարէմխանում:

—Ձեր շահնշահան ողորմութեան հովանին բանի որ տարածուած է մեր գլխին, թռչունը իր թևով, ջինը իր հմայքով և կախարդութեամբ մեր կողմերը մօտենալ չեն կարող. հարէմխանէն ուրախ, զուարթ, առողջ, ձեր թանկագին կեանքի համար աղօթելով է զբաղուած:
Այիշա-խանըմը, էնիս-ուլ-Դօվլէն¹⁾ համբուրելով ձեր դարչապտըրը, աղաչում է, որ այս գիշեր ձեր արևով լուսաւորէք նրան և իր հետ անցկացնէք. երկու նոր կաքաւող գեղեցիկ աղախիններ են ուղարկել նրան Շիրազից, կամենում է, որ տեսնէք և մի քիչ զուարճանաք:

—Շատ լաւ, շատ լաւ, բարեւ արա էնիս-ուլ-Դօվլէին և ասա, որ այս գիշեր իր հետն եմ. ես վաղուց ցանկանում եմ նրա մօտ լինել. ասա, որ ընթրիքն ևս իր մօտ կ'անեմ:

¹⁾ Զարդ պետութեան Շահի կանաչք ևս տիտղոսներ են կրում:

—Թող Ալլահը և նրա մարգարէն երկարացնեն ձեր թանկագին կեանքը:

Եւ ներքինապետը յետ-յետ դնալով, դուրս եկաւ:

Նրա ետեւից դուրս եկաւ և խափշիկ զուլը. նա կանգնեց վարագոյրի առաջ թալարում, թոյլ չը տալու համար, որ ոչ ոք մտնի, տեսլով, որ խալվաթ¹⁾ է. նա երևում էր անտարբեր, նոյն իսկ երբեմն-երբեմն խօսքեր էր ասում թալարում նստած փիլիսոփայութեան, բայց ականջը սրած՝ աշխատում էր լսել վարագոյրի ետեւից սաղրազամի և Շահի խօսակցութիւնը:

Ներսում, սաղրազամը սկսեց զեկուցանել Շահին մի առ մի իր արած կարգադրութիւնները, ստացուած առաջարկութիւնները, յիշատակագրերը, ոսկիները, այն ամենը ինչ որ առաւօտեան կարգադրուել էր փիլիսոփայ Մուշիր-ու-Միւլքի հետ: Շահը գլխի շարժումով հաւանութիւն էր տալիս սաղրազամի կարգադրութիւններին, կամ երբեմն սաղա²⁾ էր գնում թղթերի վրայ:

—Այժմ պէտք է, արդ անեմ, զուրբան, ասաց ձայնը ցածրացնելով սաղրազամը, որ Բէգլար-բէգին մի մեծ ծառայութիւն է մատուցել Ձեր Արքայական...

—Բէգլար-բէգին, ընդհատեց Շահը, ինչո՞ւ նրա մասին ամենից առաջ չը զեկուցեցիր, ինչո՞ւ այն մարդու վրայ սպանեց իրան. ի՞նչ եղաւ, քանի՞ փայտ խփեցին Բէգլար-բէգուն Փալախկայի մէջ:

—Դեռ Փալախկայի չեն կապել նրան, զուրբան:

—Ի՞նչպէս. դեռ չեն կապել. ո՞վ համարձակեց չը կատարել իմ հրամանը:

—Ես արդէն հարկաւոր կարգադրութիւնները արել եմ, բայց կամենում էի առաջ մի կարևոր յայտարարութիւն անել...

—Ոչ, ոչ, առաջ Փալախկան, այս բոլորի:

Սաղրազամը տեսնելով Շահի վճռողական հրամա-

1) Առանձնութիւն, գաղտնի նիստ: 2) Սահի, ուղիղ. սահա գնել, նշանակում է վաւերացնել:

նը, որ իր համար անակնկալ էր, ծափ տուեց:

Մտաւ խափշիկ ստրուկը:

— Ուղարկիր անմիջապէս Մուշիր-Միւլըին ասեն, որ Բէգլար-բէգուն բանտից հանեն և բերեն մեծ աւազանի մօտ, ֆէրրաշ-բաշուն էլ թող ասեն, որ բերել տայ ֆալախկէն և ճիւղտներ: Երբ ամեն բան պատրաստ կը լինի, իմաց տուէք մեզ:

Եւ մոռանալով ամեն ղգուշութիւն, սադրազամը ասաց Շահին այնքան բարձր ձայնով, որ դուրս եկող խափշիկը լսեց առաջին բառերը.

— Ղուրբան, Բէհմէն-Միրզան պետական դաւաճան է, իսկ այդ մենք իմացանք շնորհիւ Բէգլար-բէգուն...

— Խնչ, ի՞նչ ասացիր. եղբայրս ինձ դէմ դաւադրութիւն է սարքում, միջնաց Մահմէդ Շահը գոնատուած, դողդոջուն ձայնով: Երկիւղը կարգացում էր նրա աչքերում և նրա հիւանդոտ դէմքը վշտալի արտայայտութիւն ստացաւ:

Խափշիկը շտապով հաղորդելով փիշխըդէթներեց մինին սադրազամի հրամանները, սկսեց վարագոյրի ետեւից ղգուշութեամբ ականջ դնել:

— Բայց ի՞նչ փաստեր կան, նուազած ձայնով հարցրեց Շահը:

Սադրազամը պատմեց, ինչ որ Մուշիր-Միւլըը հաղորդել էր:

— Բայց շահադէհների նրա մօտ գնալը, ինչպէս և ռուսաց թարգմանի նրա մօտ գալը, միթէ ապացոյց են, որ նա դաւադրութիւն է սարքում մեր դէմ. չէ՞ որ կարող էին իբրեւ հիւրեր գնալ նրա մօտ—մի քիչ զայրացկոտ ձայնով հարցրեց Շահը:

— Դժբախտաբար, ես ունեմ մի ուրիշ փաստ:

— Ասան, սրն է:

— Բէհմէն-Միրզան չէ՞ որ շարունակ աշխարհի ազօթարանիդ գլխացաւ էր տալիս իր խնդրագիրներով թէ դրամ չունի, խնդրում էր աւելացնել ռոճիկը, և

մեծ գումար էր պահանջում վերադառնալու համար թաւրեզ վախահի հետ:

—Լաւ, յետոյ:

—Նա այսօր 50,000 բաճախլու է ուղարկել ինձ նուէր:

—50,000 բաճախլու քեզ նուէր...

—Այո, զուրբան:

—Եւ դու ընդունեցիր:

—Ընդունեցի, որպէս զի նրան բոլորովին միամշտցնեմ եւ դաւադրութիւնը երևան հանեմ:

—Բայց ինչի համար է ուղարկել քեզ:

—Նրա փշրարն ասել է, թէ այդ գումարը շահագէն տալիս է ինձ, որպէս զի բարեխօսեմ աշխարհիդ աղօթարանի առաջ, որ ձեր աչքը քաղցրացնէք նրա վրայ եւ խնդիրքները կատարէք: Նա, զուրբան—շարունակեց ծերունի սաղարագամը, ձեր հաւատարիմ ստրուկն եմ, այդ 50,000 բաճախլուն արքայական գանձարանը պէտք է մոնի, իբրեւ դաւադրի փող:

—Լաւ, բայց որտեղից է ճարել եղբայրս այդքան մեծ գումարը:

—Ի հարկէ, քանի որ նա ինքն չունի, ուրեմն նրան տուել են ռուսները, կամ ինգլիզները:

Շահի գէմբը բարկութիւնից եւ հոգեկան յուզմունքից պղնձագոյն դարձաւ. նրա աչքերի մէջ փայլեց վայրագ կատաղութեան կայծ:

—Ալլահ, Ալլահ, պոռաց նա, իմ հարազատ եղբայրս ինձ գէմ դաւադրութիւն սարքի. բայց ոչ, ոչ, ես չեմ հաւատում, այդ անկարելի է. նա շատ լաւ գիտէ, որ այդպիսի խաղով իր գլուխը կը թռցնի: Մի՞թէ նա չը գիտէ Զիլա-Սուլթանի վախճանը:

—Կամք ձեր արքայական կամքն է, բայց ձեր հաւատարիմ ստրուկի խորհուրդն այն է, որ չարիքը իր սաղմի մէջ խեղդենք:

—Ինչ, դու կամենում ես, որ ես նրան սպանել տամ, ձեռքս եղբորս արեան մէջ թաթախեմ. երբէք:

—Հրաման ձեր արքայական հրամանն է, ասաց խորամանկ ծերունին, ես իմ պարտքս կատարեցի, նախապգուշացրի:

Շահը խոր մտատանջութեան մէջ ընկաւ. գլուխը կախ գցեց, երբեմն թառանջ էր քաշում, երբեմն աղօթք էր մրմնջում, երբեմն խոշոր սաթէ համրիչն էր գցում:

Առաջին անգամն չէր, ի հարկէ, որ նա գլխատման հրաման պէտք է տար. քանի-քանի անգամ նա ստորագրել էր ֆիրմաններ, շատ անգամ նոյն իսկ բերանացի հրաման էր տուել «հանգստացնել», «խաֆա» անել¹⁾ այս և այն յանցաւորին, խանին, բայց հրամայել գլխատել իր սեպհական եղբօրը, հարազատ եղբօր արիւնը թափել, այդ անկարելի էր թւում նրան: Ժիշտ է, շահագրէներին, նշանաւոր պաշտօնեաներին չեն գլխատում, իբրեւ հասարակ ոճրագործներ, այլ կամ մի փոքրիկ ֆինջան թունաւորուած սուրճ են համեցէք անում, կամ բաղնիքի տաք աւազանի մէջ երակն են բանալ տալիս, կամ կուրացնում են և կամ ներքի-նացնում: Երկու զգացումն կատաղի կռիւ էին մղում հիւանդոտ, ի բնէ բարեհոգի Շահի սրտի մէջ. եղբայրական զգացումը թելադրում էր չը թաթախել ձեռքը հարազատ եղբօր արեան մէջ. սեպհական անձի և թագի պաշտպանութեան զգացումը ներշնչում էր արիւնհեղութեան անհրաժեշտութիւնը. ինքն Աղրայիլ հրեշտակապետը թելադրում էր այդ Հաջի-Միրզա-Աղասու գէմքով. վերջապէս չէ որ իր նախորդները, իր հաւը, իր պապը այդպէս են վարուել. ո՞վ է մեղաւոր, ինչո՞ւ Բէհմէն-Միրզան տեղը հանգիստ չէ նստում, ինչո՞ւ ձգտում է զրկել իր աւագ եղբօրը, իր Շահին գահից և թաղից, գուցէ և կեանքից: Երեւի այդպէս է զրուած նրա ճակատին. երեւի աջէլը²⁾ եկել հասել է. այդպէս է

¹⁾ Իեղզել. ²⁾ Մահուան ժամը. ամեն մարդի աջէլը նախասահմանուած է:

նախասահմանութեան կամքը. թող կատարուի ուրեմն ճակատագիրը. խեղճ եղբայր:

Շահը բարձրացրեց գլուխը. դէմքը մռայլ էր, յոգնած, աչքերը նուաղած: Արդէն երեկոյ էր. արեւ բաւական թեքուել էր. առանձնասենեակի բաց փէնջարայից¹⁾ փչում էր պարտիզի զով և անուշաբոյր օդը. լսում էր աւաղանների մեղմ խոխոջիւնը: Շահը վեր կացաւ, խփեց ձեռքերին և ներս մտնող փիչխրդմէթին հրամայեց ջուր բերել նամազի համար. այս անգամ բերին յախճապակեայ կոնք: Կատարելով որոշած լուսցումն, նա սկսեց նամազ կատարել, առաջուց մերկանալով իր վրայ գտնուած բոլոր զարդերից և գոհարներին:

Սագրազամը նոյնպէս վեր կացաւ և լուռ կանգնած, միմնջում էր զուրանից հատուածներ:

Երբ Շահը վերջացրեց նամազը, նրա դէմքի վրայ երևում էր վճռականութիւն. նա արդէն վճռել էր անելիքը:

Մութը սկսել էր կոխել:

«Ես չեմ կարող խաւարացնել եղբորս կեանքը, առաց նա սագրազամին, բայց թող նա կուրանայ. ահա մատանիս,—և հանելով մատից արքայական մատանին, տուեց սագրազամին.—վաղը յայտնիք իրան, որ իբր իր միջնորդութիւնները ընդունուած են և թող պատրաստութիւն տեսնի Թաւրէզ գնալու. նա կը միամտուի. ոպա մի գիշեր ուղարկիր Աբրաւ-խանին, գահճապետի հետ, թող աչքերը հանեն. կուրացած՝ նա անդէն կը լինի: Ախ, Բէհմէն-Միրզա, Բէհմէն-Միրզա»:

Եւ Շահը արտասուեց:

Այդ միջոցին խափշիկ ստրուկը ներս մտաւ բազմաճիւղ ոսկեայ աշտանակը ձեռքին, որ դրեց սենեակի մէջտեղ, իսկ կողքին՝ մի սկեայ մաղաշ²⁾. ճարպէ մոմի ճրագները աղօտ լոյս սփռեցին սենեակի մէջ. այդ

¹⁾ Լուսամուտ ²⁾ Ունելիք, որով կտրում են ճրագի քիթը:

աղօտ լոյսի փայլով, Շահի առանց այն էլ սաստիկ գունատուած դէմքը մեռելային գոյն էր ստացել, արտասուքը աչքերից շիթ-շիթ թափուում էին սև մօրուքի վրայ:

Խափշիկը լսեց միայն Շահի արտասանած վերջին բառերը, բայց նկատեց մատանու յանձնումը սադրազամին:

Այդ միջոցին մուէղլինի զիլ ձայնը Շահի մզկիթի մինարէից խզեց տիրող ճնշող լուսթիւնը:

— Ֆէրրաշ-բաշին աղաչեց արդ անեմ, դուրս տալով ասաց խափշիկը, որ Փալախկան պատրաստ է, Բէգլար-բէգուն ևս բերել են բանտից:

— Հա, շատ լաւ, բիչ էր մնացել մուանայի, դնանք սադրազամ, բրիլլիանտեայ ¹⁾ դահլիճը և տեսնենք ինչպէս են դադում Բէգլար-բէգու ոտները— ասաց Շահը, ուրախացած կարծես, որ կարող էր բարկութիւնը թափել մէկի վրայ:

— Բայց, զուրբան, համարձակեց նկատել ծերունի սադրազամը, ես կարծում էի որ Բէգլար-բէգուն ներումն կը շնորհէք, քանի որ...

— Ոչ, ոչ, իր դործած յանցանքի համար նա պէտք է պատժուի. հաղրաթը Աբբասը վկայ, որ եթէ նա լիովի բաւարարութիւն չը տայ այն խեղճ մարդուկին, նա կ'արժանանայ աւելի ծանր պատժի, իսկ խալաթ նրան կարելի է տալ վաղը, այն էլ բո խաթրի համար:

Իսկապէս Շահը սրտում դառնացած էր Բէգլար-բէգու դէմ. նա աւելի ուրախ կը լինէր, եթէ ստիկանապետը երևան հանած չը լինէր Բէհմէն-Միրզայի դաւադրութիւնը: Շահի սրտի մէջ դեռ խզճի խայթը խօսում էր. դաւադրութեան ստուգութեան մասին կասկածի նշոյլը դեռ չէր անհետացել նրա մէջ:

Փիշիւրդմէթը աշտանակը ձեռքին առաջնորդում էր Շահին սենեակների միջով, որոնք ամենքն էլ լուսաւոր-

¹⁾ Ադամանդեայ:

ուած լինելով ճարպէ կամ ճրագուի մոմերով, գրեթէ կիսամթութեան մէջ էին ընկղմուած. սագրազամը, ներքինապետը, էլիկ-աղասի-բաշին հետեւում էին Շահին:

Բրիլլիանտեայ դահլիճը, ուր մտաւ Շահը, պալատի լաւագոյն դահլիճներէց մինն է, կից թանգարանին: Նրա առաջն է ամբողջ այգին, և հանդիսաւոր սէլամների ու ընդունելութիւնների ժամանակ Շահը սովորաբար այդ դահլիճումն է նստում փոքրիկ գահի վրայ: Ամբողջ առաստաղը և պատերը ագուցուած են հայելիների փոքր կտորներով, որոնք լուսաւորութեան ժամանակ ազամանդի նման շողեր են արձակում և այդ պատճառով նա ստացել է «ազամանդեայ» անունը:

Գարնանային մեղմ, հովասուն երեկոյ էր. լուսինը իր ամբողջութեան մէջ գտնուելով, բարձրացած էր արդէն երկնակամարի վրայ և նրա արծաթափայլ լոյսը, տարածուելով ծառերի, ծառաստանների, վարդի թփերի ու աւազանների վրայ, տալիս էր ամբողջ այգուն կախարդական, դիւթիչ տեսք: Բաց փէնջերէից, որ սենեակի մի ամբողջ պատն էր կազմում, բուրում էր ծաղիկների, վարդերի անուշահոտութիւն և փչում էր մեղմիկ զեփեւու. այդ փէնջերէի առաջ, գահի վրայ, բազմեց Շահը:

Ուղիղ, դէմ առ դէմ ընկած է մեծ աւազանը, նրա գլխի ծայրին, կանգնած էին մի բանի ֆէրրաշներ, որոնց մէջ դողդոջուն և գունատուած՝ Բէգլար-բէգին, մի քիչ հեռու, փէնջերէի առաջ, կանգնած էր ֆէրրաշ-բաշին, ակնդէտ սպասելով Շահի հրամանին:

—Սկսեցէք, հրամայեց Շահը:

Լուսնի տարածած ազօտ լոյսով կարելի էր տեսնել թէ ինչպէս ֆէրրաշները դետին գլորեցին Բէգլար-բէգուն, հանեցին ոտքից կօշիկները և գուլբաները, վեր բաշեցին վարտիքները և բարձրացնելով ոտքերը, դրին Փալախկայի մէջ: Սէլիմ-շաթիրը սկսեց ոլորել այն պաւանը, որին պնդացրուած են Փալախկայի տախտակները, զգուշանալով, ի հարկէ, շատ սեղմել: Դէմքը դէպի

երկինք ուղղած, ոտքերը բարձրացրած, Թէհրանի թըշ-
ուառ ոստիկանապետը անշուշտ չէր կարող աղատել ու-
քի եղունգները թափուելուց և յետոյքի փափուկ միսը
արիւնազանգ լինելուց, եթէ Մուշիր-Միւլըր առաջուց
հրահանգ տուած չը լինէր ֆէրրաշներին ճիպոտների և
խարաղանների գործածութեան մասին:

—Վայ, վայ, մեռայ, հոգիս դուրս եկաւ, ինձ գըլ-
խովդ պտոյտ տուր, ողորմած Շահ, բախշիր ինձ, զա-
լաթ¹⁾ եմ արել, քեզ զուրբան—ահա այն աղիողորմ ձայ-
ները, որ արձակում էր Բէգլար-բէգին, ամեն անգամ
երբ ճիպոտները բարձրանում էին օդում և իջնում ֆա-
լախկայի վրայ: Այդ ձայնը սկսեց հետզհետէ նուազել,
որից Շահը համոզուեց, որ յանցաւորը, ուժասպառ է
եղել ցաւից և հարուածների սաստկութիւնից:

Ճիշդ այդ միջոցին սաղ-րազամը սկսեց միջնորդել:
Շահը ձեռքով շարժումն արեց և ֆէրրաշ-բաշին
պոռայ. «Բաւական է. թող Ալլահը երկարացնի Շահի
կեանքը»:

Շահի բարկութիւնը իջել էր արդէն. նա սկսել էր
նոյն իսկ փոշմանել, որ այդպիսի խիստ պատժի ենթար-
կեց ոստիկանապետին: Դիմելով սաղ-րազամին, ասաց.

«Սաղ-րազամ, ներում եմ Բէգլար-բէգուն, ի նկա-
տի ունենալով նրա նախկին ծառայութիւնները: Թող
նա դոհացումն տայ, ինչպէս հրամայում է շարիաթը,
իր հարստահարած մարդի ընտանիքին, և վաղը վերա-
հաստատիր նրան Բէգլար-բէգութեան պաշտօնում ու
մեր սանդուղխանայից խալաթ թող ուղարկեն: Այժմ
ամենքդ մուրախաս²⁾ էք: Ես գնում եմ էնդէրուն:

Անմիջապէս ներքինապետը վերցրեց աշտանակը և
ընկաւ Շահի առաջը, որին այս անգամ հետեւում էին
միայն խափշիկ ներքիններ և Էլիկ-աղասի-բաշին: Երբ
հասան հարամխանայի դռան, վերջինս կանգ առեց:
Շահը, ներքինապետը և ներքինները ներս մտան հա-

1) Մեղանշել եմ: 2) Արձակուած էք:

բամբակային բակը, վարագոյրը ցած ընկաւ և ծածկեց հասարակ մահկանացուների աչքից այդ խորհրդաւոր աշխարհի մուտքը: Էլիկ-աղասի-բաշին հէնց հարամխանայի դռան առաջ նստեց, փաթաթուած իր եափունջիի մէջ և ամբողջովին զինաւորուած սկսեց հսկել, որ այլ ևս ոչ մի արարած ոտքը չը կոխի դռան շէմքից, միայն նրա դիակի վրայով կարելի էր մանել հարամխանան, իսկ հարամխանայում Շահի պահպանութեան պատասխանատուն ներքինապետն էր իր բազմաթիւ ներքինիներով:

Երբ Շահը հեռացաւ, սադրազամը շտապով իջաւ այգին, մօտեցաւ Բէգլար-բէգուն, որ իր աղիողորմ ողբերն աւելի սաստկացրեց «վայ ոտներս, վայ ոտներս» լացով:

— Կայ, Բէգլար-բէգի, գիշերից յետոյ ցերեկ կայ, խաւարից յետոյ լոյս, փոթորկից յետոյ խաղաղ օդ, պատժից յետոյ վարձատրութիւն:

— Շահը, թող Ալլահը պահպանէ յաւիտեան նրա տէրութիւնը և թագաւորութիւնը— իմ միջնորդութեամբ, հրամայեց վերահաստատել քո պաշտօնը, վաղը խալաթը կը ստանաս, այժմ գնա տուն. հանգստացիր և աղօթք արա աշխարհիս աղօթարանի արեւշատութեան համար:

— Մեծ Մարգարէն թող վարձատրէ քո բարերարութիւնդ. ես քո ստրուկն եմ և նուազատ սպասաւորն:

Ապա սադրազամը, դառնալով իր փիշքարին, ասաց. «Միւշիր-Միւլը, գնա Բէհմէն-Միրզա շահզադայի մօտ, արգ արա թէ Շահը կատարում է նրա բոլոր ազերսները և հրամայում է պատրաստութիւն տեսնել ու մինչև 4—5 օր գնալ Թաւրէզ, իր պաշտօնատեղին:

Խափշիկ զուլը, որ ներկայ էր, գլուխը թոթովեց. նա արդէն գլխի էր ընկնում իր բոլոր տեսածից և լըսածից, որ Բէհմէն-Միրզային, այդ առատաձեռն, զուարճասէր և գեղեցիկ երիտասարդ շահզադային վտանգ էր սպառնում ժլատ, չար ոգի, քաւթառ (ինչպէս նա անուանում էր) սադրազամի լարած թակարդներից:

Այդ միջոցին, յանկարծ մօտակայ ծառից, գիշերային լուսթեան մէջ լսելի եղաւ չարագուշակ բուռի անախորժ ձայնը։ Ամենքը սարսեցին. «անպատճառ մեզանից մէկի օրը խաւարուելու է», մտածեց ամեն մէկը և տխուր, տրտում ամենքը հեռացան։

Մի քանի րոպէից յետոյ ամբողջ պալատում տիրում էր գրեթէ գերեզմանային լուսթիւն։

VII

Անցեալ դարի քառասնական թուականներին Թէհրանը գրեթէ ոչնչով չէր զանազանուում Պարսկաստանի միւս քաղաքներից. նոյն նեղ, գարշահոտ փողոցները անանցանելի անձրևի ժամանակ, նոյն ցեխի պատերը, մութ բազարները, որոնց մէջ տիրում էր նեխուած, ապականուած օդ, նոյն բաց ջրանցքները, որոնց մէջ կանայք շուանում են իրանց լաթերը, նոյն լճացած աւազանները, որտեղից ջրկիրները լցնում են ջրով իրանց թուղուղները ¹⁾ և տանում ծախում բնակիչներին։ Բնական է, որ այդպիսի քաղաքում տարափոխիկ և վարակիչ հիւանդութիւնները անդադար կատարում են առատ հունձ, մանաւանդ մանկական աշխարհի մէջ։

Բամազան ամսի սկիզբն էր. երեք օր էր անցել Բէգլար-բէգու յիշողութեան մէջ անջնջելի տպաւորութիւն թողած այն նշանաւոր երեկոյից, երբ խաւարին յաջորդեց լոյսը և Բէգլար-բէգու գանահարուած մարմինը արժանացաւ արքայական խալաթի մէջ սփածանուելու։ Ծոմապահութեան օրերն էին, երբ փողոցները, առաւօտից սկսած մինչև կէսօր, գրեթէ լուռ և դատարկ են լինում, որովհետև բնակիչները քնած են լինում, ամբողջ գիշերը անցկացրած լինելով կերուխոսմի մէջ։ Միայն կէսօրից յետոյ, սկսում են երեւալ փողոցներում մարդիկ և շուտով բոլոր մզկիթները լցւում են

¹⁾ Ջրի տիկ։

աղօթողներով. այդ մղկիթներում նշանաւոր քարոզիչները բացում են հաւատացողների աչքի առաջ այն երանաւէտ դրախտը, լի հուրիններով և փէրիններով, ուր մեղր և կաթ է հոսում գետերի տեղ, կամ անմահական ջուր, որ վերապահուած է բոլոր մոսլիմներին: Մըղկիթները լիքն են լինում ոչ միայն տղամարդիկներով, այլև կանանցով, որոնք կամ նստում են ծալապատիկ խտրներով ծածկուած յատակի վրայ առանձին, կամ նոյն իսկ խառն տղամարդկանց հետ, դէմքերը պինդ ծածկած իրանց ուրբանդներով և տըռզած՝ իրանց չախչուրներ¹⁾ մէջ: Այդ դրութեան մէջ կանայք կարող են խօսակցութեան մէջ մանել տղամարդկանց հետ:

Արեւմուտին կամ էղանին երկու ժամ մնացած բազմութիւնը դուրս է խուժում մղկիթներից և այն ժամանակ փողոցները մի առանձին կենդանութիւն են ստանում: Ոգեւորութիւնը տիրում է բազարներում: ամեն մարդ, նոյն իսկ ամենաաղքատը գնում է շիրինի²⁾. և շիրինիվաճառների տօնն է ըմբռնում ամբողջ զանազան տեսակ փէշմակներ, րահաթ լօխումներ, ղուրաբիներ, փախլաւաններ³⁾, նաբադներ, այլևայլ կարկանդակներ պատրաստում են ահագին քանակութեամբ և դարձեալ սպառողներին դժուար է լինում գոհացնել: Եւ ոչ միայն շիրինիվաճառները, այլ բոլոր վաճառողները — հացագործ, մսավաճառ, նպարավաճառ, պտղավաճառ, բոլոր բախկալները ընդարձակ և արդիւնաւոր առեւտուր ունեն ըմբռնում ամսին: Եթէ ժողովրդի միջակ և չքաւոր դասակարգը, սովորաբար, լի օրերում, բաւականանում է հացով, պանրով, կանաչեղէնով, մածուկով կամ թանով, ըմբռնում, նոյն իսկ աղքատը, աշխատում է անպատճառ միս, պտուղ, շիրինի ունենալ իր իֆթարի⁴⁾ համար: Բարեկեցիկ և հարուստ դասա-

1) Վարտիք, վրախի փոխան: 2) Գաղցրեղէն: 3) Շաքարեղէն խմորի տեսակներ: 4) Երեկոյեան ընթրիքը ծովից յետոյ:

կարգը արդէն պէտք է զեղխ, շուայլ իֆթար ունենայ. իսկ մեծամեծները, գլխաւոր պաշտօնեաները, ինչպէս սադրազամը, սպասալարը, բէգլար-բէգին և այլ վիզիրները լամազանի ամիսը ահագին ծախսեր են ստիպուած անել և հարիւրաւոր, հազարաւոր մարդկանց իֆթար տալ. այդ այն միջոցն է, որով նրանք ժողովրդականութիւն են ձեռք բերում, հռչակուած իբրև «հացով» մարդիկ և գրաւում են մանաւանդ հոգեւորականութեան համակրութիւնը, որովհետև իֆթարին դալիս են, սովորաբար, աղքատ սէյիդներ, մօլլաներ, դէրվիշներ, թալաբաններ, որոնց անպատճառ փիլաւ պէտք է տրուի, իսկ այդ փիլաւը, օրինակ, սադրազամի տնում, պէտք է գոնէ հազար հոգու համար պատրաստուի, որովհետև առաջուց ամենեւին յայտնի չէ, թէ որքան հոգի կը գան։ Շատ վատ նշան է, եթէ իֆթարի եկող բոլոր անկոչ հիւրերին չը կարողանան գոհացում տալ։

Իֆթարից բացի կայ և սըհաւի—առաւօտեան ճաշը, որ ուտում են արեւածագից առաջ, որովհետև արեւածագից մինչև արեւամուտ այլ ևս ոչինչ չէ կարելի ուտել, ոչ խմել, ոչ ծխել. պէտք է խիստ ծով պահել, նոյն իսկ խօսքի ծով, եթէ կարելի է, չը խօսել, այլ միայն աղօթել։ Կարելի է երեւակայել, թէ որքան ահագին նեղութիւն և տանջանք է, երբ լամազանը պատահում է ամառուայ ամիսներին. ամբողջ օրը, այն ևս այնպիսի տաք երկրում, ինչպէս Պարսկաստանն է, մի կաթիլ ջուր անդամ չը խմել, չը զովացնել պապակուած բերանը, ի հարկէ, մեծ տանջանք է, բայց առհասարակ ժողովուրդը ստոյիկաբար կրում է այդ տանջանքը, ի փառս Սլլահի, և նրա մեծ մարգարէի ու 12 իմամների, աշխատելով նոյն իսկ արեւի կիզիչ ջերմութեան տակ, իսկ բարձր դասակարգը, սովորաբար, քնում է մինչև երեկոյ։ Իֆթարից յետոյ սովորութիւն է միմեանց այցելութեան դնալ, թէյ, սուրճ խմել, ղէյլան, չիբուխ քաշել և նոյն իսկ գործով զբաղուել։ Նոյն

կերպով վարւում են և կանայք, հարամխանները, նրանք ևս յաճախում են մզկիթները, գնում են միմեանց այցելութեան, միմեանց մօտ իֆթարի և, առհասարակ, աւելի աղատութիւն են վայելում բամազան ամսին:

Կէսօրը նոր էր անցել. մուէզինները նոր էին գա-
դարել իրանց խռպոտ ձայնով հրաւիրել մուսլիմներին
վեր կենալ քնից և նամազը կատարել: Խիաբաններում
կամաց-կամաց սկսւում էր անցուդարձը. այս և այն
խանութից դուրս էին գալիս քնաթաթախ մարդիկ,
լուէյիներ ձեռքին և մօտենում խիաբանի ծառերի տա-
կով հոսող ջրանցքին ու պղզելով, կատարում իրանց
բնական կարիքը. ապա լցնելով լուէյիներ նոյն ջրանցքի
ջրով, վերադառնում խանութը և սաքուի վրայ սկսում
իրանց նամազը:

Տօթը գնալով-գնալով սաստկանում էր դէպի Դար-
վազէ-Ղազուլին տանող խիաբանի վրայ, թէև նրա եր-
կու կողմերով տնկուած ծառերը, որոնց տակով հոսում
էր առատ ջուր, բաւական զովութիւն էին տարածում:
Այդ ծառերի մինի տակ, ջրանցքի վրայ կռացած, եր-
կու կին, չարսաւներով կիսածածկուած, առանց քօղի,
լուանում էին ալտոտ լաթեր չօղանով¹⁾. մի քիչ ներ-
քև ջրկիրները լցնում էին իրանց թուլուղները ջրով և ո-
ռոգում խիաբանը՝ փոշին նստացնելու համար, կամ տա-
նում ջուրը իրանց մնչտարիներին²⁾: Այդ ջրանցքից
և գնում էր ջուրը մանր խողովակների միջով խիաբանի
տների ջրամբարները: Մուսուլմանների կարծիքով հո-
սող ջուրը միշտ մաքուր և սուրբ է և նրա մէջ թափ-
ուող աղտեղութիւնները չեն կարող պղծել նրան. նոյն
խիկ եթէ մի լճացած աւազանի մէջ սատկած կատու
կամ շուն ընկնի, նրա ջուրը պիղծ չէ կարող համար-
ուել, եթէ այդ ջրի բանակութիւնը, կշիռը եօթը լիտր
է. այդ պատճառով և տան ջրամբարները լցնում են
փողոցներով լաց հոսող ջրանցքներից, որոնց մէջ լուաց-

1) Մի տեսակ բոլս, որ դարձ է տնում սապոնի տեղ: 2) Գնողներին:

ւում են աղտոտ լաթեր, լուացւում են նոյն իսկ մե-
ռածների դիակներ:

—Յասաման,—ասաց լուացք անող կանանցից աւելի
տարիքաւորը իր կողքին լուացք անող մի խափշիկ կնոջ,
որի ականջներից կախուած էին ստրկութեան յատկա-
նիշ օղերը—ասում են Թիրուհիդ, Լէյլա խանըմը, Ի-
մամ-Ջումայի աչքի սիրելին է դարձել, ուղիղ է:

—Այո, Սանամ, ուղիղ է. Լէյլա խանըմի գեղեց-
կութիւնը ճամ ասես խեղքից չի հանի. Իմամ-Ջուման
չատ սիրում է նրան և կատարում է բոլոր նրա խըն-
դիրքները:

—Այդ էլ բախտ է. բախտալ մաշադի Քէրիմի աղ-
ջիկը Իմամ-Ջումայի կինն է դարձել. մոխիր մեր գըլ-
խին, որ այդպիսիներն էլ խանըմ պէտք է գառնան:

—Ի՞նչ մեծ մարդի աղջիկն է քո խանըմը. հողը
նրա չէջոտ երեսին. գեռ Լէյլա խանըմին չէս հաւա-
նում, հօ քո խանըմիդ նման անզգամ չէ:

—Անզգամը, լիրբը քո խանըմն է, մուրդաշուրը ¹⁾
տանի նրան:

—Մուրդաշուրը քո խանըմին, բեզ տանի, բաթթառ:

—Ե՞ս եմ բաթթառ. ան դու սե շուն, սպասիր
տես քո հախից ինչպէս կը գամ. դու մոռանում ես
որ իմ խանըմը Բէգլար-բէգու կինն է:

—Բէգլար-բէգին: Ձէնդ կտրիր, թէ չէ քո ոտներն
էլ այնպէս կը դաղեն, ինչպէս անցեալ օր դաղել են
նրա ոտները: Բէգլար-բէգին ինչ շուն է Իմամ-Ջումայի
առաջ...

Խափշիկուհին չը վերջացրեց. Սանամը քաշելով
նրա գլխից չարչաւը, կպաւ ծամերից և Յասամանը
վայր ընկաւ մէջքի վրայ ջրանցքի ափին, թաց փոշու
մէջ, ցեխոտուած:

«Վա՛յ, վա՛յ»,—լսուեց խափշիկուհու աղաղակը և

¹⁾ Մեռեալ լուացող:

հա ձեռները տանելով դէպի Սանամի կողմը, չանդռեց նրա երեսը:

«Հարայ, հուրայ»—լսուեց մի այլ գոռիւն:

Այլահը գիտէր, ինչով կը վերջանար երկու կանանց կռիւը, եթէ այդ միջոցին մի ֆէրրաշ վրայ չը հասնէր. «Հէյասըզներ¹⁾, անդգամներ, չէք ամաչում, փողոցում կռիւ էք սարքում, երեսներդ բաց. դէ, հաւաքեցէք ձեր լաթերը և կորէք այստեղից»—պռռաց մեր վաղածանօթ Սէլիմ շաթիրը, բայց յանկարծ նկատելով խափշիկուհուն, փոխեց ձայնը և ասաց.

«Այդ դձու ես, Եասաման, էլի ինչ կռիւ ես սարքել»:

Սակայն Սանամը հազիւ տեսաւ Սէլիմ շաթիրին, որ ուրախացած կանչեց.

—Հաջի Սէլիմ, տես այս անդգամը ինչ աղբ է ուտում մեր աղայի մասին, գնա յայտնիր Իմամ-Ջու-մային, թող մի լաւ պատժի սրան, սև շէյթանին:

—Շէյթանը դու ես,—պատասխանեց Եասամանը և պատրաստուեց յարձակուել Սանամի վրայ, երբ մօտի տներից մի քանի կանայք դուրս գալով, վրայ թափուեցին և սկսեցին խաղաղացնել կռուողներին:

Այդ միջոցին խիաբանի վրայ տներից մէկի դուռը բացուեց և մի քանի հոգի 8—10 տարեկան մի երեխայի դիակը դրած հաջաղի²⁾ վրայ, մօտեցան ջրանցքին ու նաչաղը դնելով ափին, սկսեցին լուանալ դիակը. մի ջահէլ կին, չարչաւի մէջ կիսափաթաթուած, մի քիչ հեռու կանգնած, աղիողորմ լացում էր:

—Խեղճ Աբհայեաթ, ասաց կանանցից մինը, մի-նուճար զաւակին կորցրեց. ախ, այդ անիծեալ բկացաւ. գնանք մխիթարենք:

Եասամանը և Սանամը ջահէլ մօր վշտի առաջ իսկոյն մոռացան իրանց թշնամութիւնը և նոյնպէս հե-

1) Անամօթներ: 2) Պատգարակ մեռածների համար:

տեւեցին միւսներին: Սակայն Սէլիմ շաթիրը յարմար ըրալէ գտաւ և ասաց խափշիկուհուն.

«Շուտով գնա տուն, ասա Լէյլա խանըմին, որ մի ժամից յետոյ կը լինեմ Զուժա մզկիթում և կը սպասեմ իրան»:

Խափշիկուհին ժպտաց և գլխով համաձայնութեան նշան տուեց:

Սէլիմը մօտեցաւ մուրդաշուրներին, կանգնեց մի քանի ըրալէ և սալամ ասելով նրանց, շարունակեց ճանապարհը:

Իսկ աղտոտ լաթերը և դիֆտերիաով մեռած երեխայի դիակը մաքրող ջուրը հոսում էր անդադար կարկաչիւնով դէպի ջրամբարները և աւազանները:

Երբ Սէլիմ շաթիրը հասաւ Զուժա մզկիթը, ուր այն օր պէտք է կատարուէր ուրբաթօրեան հրապարակական աղօթքը—սէլաթ ուլ-ջումէ—մզկիթը լի էր արդէն աղօթողներով և հաւատացեալները վաղուց կատարել էին իրանց երկու բօքէթը ¹⁾, ծերունի փիշնամէզ ²⁾ մօլլայի ղեկավարութեամբ, բարձր ձայնով: Մէմբարի ³⁾ վրայ բարձրացել էր մի երիտասարդ մօլլա և սկսել քարոզը: Սէլիմը հանեց դռանը կօշիկները, մտաւ ներս և աչք ածեց ամեն կողմ, տնտղեց, մինչև նկատեց մի խումբ կանանց, նստոտած տղամարդկանց մէջ, փաթաթուած չարշաւներում և երեսնին ծածկած քօղով. այդ կանանց մէջ նա նկատեց մինը, որի ուրբանդը պնդացրած էր չարշաւի վրայ ոսկեայ ճարմանդներով, որոնցից կախուած էր մի երկար, կարմիր ժապաւէն: Սէլիմը մօտեցաւ կամաց-կամաց և նստեց այդ կնոջ կողքին: Իր միւս կողքին նստած էր մի ուրիշ կին, որը դարձնելով երեսը նրան և կէս-բանալով քօղը, սև, լայն և թանձր չրթունքների արանքից ցոյց տուեց ձիւնափայլ ակռաները և ժպտաց, աչքով անելով: Սէ-

¹⁾ Ուրբաթօրեան աղօթքը բաղկացած է լինում երկու բօքէթից—երկրպագութիւնից: ²⁾ Նախաաղօթող: ³⁾ Ամբիոն:

լիմը միամտութեց, որ կողքին նստածը Լէյլա խանըմն է և, ուշադրութիւն չը գրաւելու համար, սկսեց ինքն ևս միանալ այն լացին և կականին, որ բարձրացրել էին հաւատացեալները, լսելով քարոզիչ մօլլայի պատմութիւնը Իմամ Հուսէյնի և Հասանի մարտիրոսական մահուան մասին: Լացելով, նա գլուխը տանում բերում էր, կռացնում և բարձրացնում, ինչպէս սովորաբար անում են մուսուլմանները աղօթելիս կամ զուրան կարդալիս:

«Առիւծը—բացականչում էր ամբիոնից մօլլան— երբ իջաւ այն դաշտը, ուր ընկած էին իմամները, մարդկային լեզու ստացաւ, թնդացրեց սարերը, ձորերը, անտառները, ամբողջ օդը իր աղիւղորմ ահեղ մռնչիւնով, տեսնելով իմամների արիւնաթաթախ մարմինները, գաղանը, գիշատիչը լացեց, մենք ագամորդիներս, ինչ պէտք է անենք»:

—Վա՛յ, վա՛յ, ողբացին կանայք, կոծեցին տղա-մարդիկ:

«Վա՛յ, վա՛յ», կոծեց Սէլիմը և խոնարհեցնելով գըլուխը դէպի գետին, ասաց Լէյլա խանըմի ականջին.

—Դո՛ւ ես, Լէյլա-ջան:

—Ես եմ, Սէլիմ-ջան, զուրբան բեզ:

—Լսիր. հասել է ժամը, որ մեր մուրադին հասնենք. հասել է ժամը, որ ազատուենք Իմամ-Ջումայից և իմն լինես:

—Ի՞նչպէս. պատմիր, պատմիր, զո՛ւրբան:

Եւ Լէյլան բարձրաձայն աղաղակեց. «Վա՛յ, վա՛յ, մաջլում¹⁾ Հուսէյն, վա՛յ»:

—Լսել ես ջհուգ աղջկայ, Եսթերի մասին:

—Լսել եմ, լսել. բէստ է մտել:

—Ես այնպէս կը սարքեմ բանը, որ Եսթերը ուղարկուի Իմամ-Ջումայի հարեմխանէն, քեզ մօտ, և այնտեղ մնայ, մինչեւ կ'որոշուի թէ մուսուլման է նա կամ

¹⁾ Խեղճ:

ոչ և համ կինը պէտք է լինի: Դու աշխատիր գրգռել Իմամ-Ջուլայի ցանկութիւնը, տռփանքը դէպի Եսթերը, գովելով նրա գեղեցկութիւնը. այդ տռփոտ ծերուկին ես լաւ ճանաչում եմ, նա այդպիսի թանկագին որսը ձեռքից բաց չի թողնի...

—Յետոյ, յետոյ:

«Վա՛յ, վա՛յ, մաջլում Հուսէյն, վա՛յ», նորից ողբաց Սէլիմ շաթիրը, և կռանալով շարունակեց.

—Յետոյ, յետոյ այն էլ կը լինի, որ ես Եսթերին յափշտակող սէյիդի նախանձը կը գրգռեմ, աչքը բաց կ'անեմ, թէ ինչի համար է Իմամ-Ջուլայի պաշտպանում իրան և սէյիդը նրա ճաշը լաւ կ'եփի... մենք էլ մեր մուրազին կը հասնենք:

—Բայց սէյիդը ինչպէս կարող է տեսնել այդ բոլորը:

—Այդ ինձ թող, ես գիտեմ ինչպէս. դու ջհուդ աղջկայ հետ լաւ բարեկամացիր, իմ ասածը կատարիր, մնացածը ես գիտեմ:

—Լաւ, շուրբան լինեմ այդ բեաբուլներիդ¹⁾, Սէլիմ-ջան:

—Ղուրբան այդ չինարի բոյիդ, Լէյլա-ջան:

Եւ երկուսը նորից սկսեցին. «վա՛յ, վա՛յ, Հուսէյն ջան»:

Քարոզիչը վերջացրեց ողբը. ապա յայտնեց, որ կարեւոր խորհրդակցութիւն կայ և թող մուսլիմները ուշադրութեամբ լսեն:

«Դուք գիտէք, հաւատացեալներ, որ իսլամը ամեն տեղ և ամեն ժամանակ յաղթող է եղել. դուք գիտէք, որ անհաւատներից միայն երեք աղբի թոյլ է տուած մեր նուիրական շարիաթով դաւանել իրանց կրօնը, վճարելով որոշ հարկ և կատարելով որոշ պայմաններ. դրանք կոչւում են Էհլ-ուլ-գիմմէթ—հարկատու անհաւատներ—և դրանք են ջհուդները, քրիստոնեաները և

¹⁾ Խոպոպիք:

գերբները, թէև վերջիններին մի քանի օրէնսդէտներ չեն դասում էհլ-ուլ-գիմմէթի ռաբբ. բայց այդ երեքին էլ թոյլատրուած է իրանց կրօնի ազատ դաւանումը միայն այն պայմանով, որ հարկ վճարեն և մուսուլմանների դէմ ոչ մի յանցանք չը գործեն, նրանց տնեւրից բարձր տներ չը կառուցանեն, փողոցով զնալիս նրանց տեղ տան, չը հայհոյեն մարդարէին և նրա սուրբ օրէնքը, չը շնանան մուսուլման կնոջ հետ, հրապարակաբար գինի չը խմեն, խոզի միս չուտեն և իրանց կանանց հետ պոռնկութիւն չը գործեն. եթէ նրանք, անհաւատները, բռնուեն այդ յանցանքների մէջ, արժանի են մահուան:

—Այո, այո, այդպէս է չարիաթը, լսուեցին հաւրարաւոր ձայներ:

—Բայց այդ էհլ-ուլ-գիմմէթի մէջ ամենաստոր և արհամարհելի մի ժողովուրդ, Իսրայէլի որդիները, ջհուդները, յանգզներին այս օրերս մի անլուր յանցանք գործել. իրանց աղջիկներից մինը իր կամքով ընդունել է մեր սուրբ դենը, ամուսնացել է մեր սէյիդներից մէկի հետ, մարդարէի ճէտի հետ, բայց ջհուդները փախցրել են նրան և այժմ բէստ են մտել Շահի ախուռատան մէջ ու նրա հետ բէստ է մտել և մի ջհուդ տղայ, որ իբր թէ աղջկայ նշանածն է: Իսլամ կինը այժմ ջհուդի հետ է, և ջհուդը, անհաւատը, նայում է իսլամ կնոջ երեսին, ու մենք ոչինչ անել չենք կարող: Իսլամի սուրբ օրէնքը ոտնակոխ է լինում և հմմտեցնում, մուսուառ ջհուդների ձեռքով:

—Մահ ջհուդներին, ջհուդ-բուշան անենք, ոռնաց բազմութիւնը. մենք կը ստիպենք բէստ մտածներին դուրս գալ:

Եւ մզկիթը դղրդաց խուլ որոտամամբ, չփոթ, ժրխորային աղաղակներով:

Երիտասարդ քարոզիչը նշան արեց, որ գեռ չէ վերջացրել:

—Դեռ չուտ է ջհուդ-բուշան սարքել. առաջ ա-

ռաջարկենք հրէաներին որ տան մեզ աղջկան, ինչպէս
և երիտասարդին, որովհետև, եթէ յայտնուեց, որ ե-
րիտասարդը խախտել է աղջկայ կուսութիւնը, երկուսն
էլ, իբրև պոռնիկներ, քարկոծ պէտք է լինեն: Եթէ
հրէաները չեն կատարի մեր պահանջը, այն ժամանակ
կը խնդրենք աղայից, որ ջհուդ-քուշանի ֆիթվա տայ:

— Սալավաթ, սալավաթ, թնդաց մզկիթը:

— Եթէ այդ յանցանքն ևս դորձած չը լինէին
ջհուդները, նրանք արդէն շատ երես են առել. սներ
են շինում մուսուլմանների տներից բարձր, փողոցներով
գնալիս տեղի չեն տալիս մուսուլմանին, առաջ իրանք
են էլ-սէլամ-ալէյիում ասում ¹⁾, նոր տաճարներ են
շինում, ձի են նստում, մեծ յապտերներով են ման դալիս
գիշերները, բոլոր առեւտուրը իրանց ձեռքն են գցել:

— Ջհուդ-քուշան, յհուդ-քուշան, նորից ոռնաց
ամբոխը:

— Ուրեմն գնացէք, պատրաստ եղէք, յայտնեցէք
ամենքին և երբ հրէաները մեր պահանջը չեն կատարի,
Ալլահի օգնութեամբ մենք նրանց հախիցը կը գանք:

— Սալավաթ, սալավաթ, երգեց ամբոխը և գրոհ
տալով, սկսեց դուրս գալ մզկիթից:

Դուրս եկաւ և Սէլիմ շաթիրը. նա ուրախ էր և
գոհ. նրան յաջողուեց լսել իր սիրուհու ձայնը. նա մո-
տենում էր այն ըոպէին, երբ վաղուց սրտի մէջ կու-
տակուած վրէժխնդրութեան եռ եկող կիրքը պէտք է
յագուրդ գտնէր. նա ներկայ եղաւ քարոզին և իմա-
ցաւ դաւադրութիւնը, որ ուղղակի պէտք է նպաստէր
իւր ծրագրի յաջողութեան: Պէտք էր շտապել և ամեն
բան յայտնել Բէգլար-բէգիին մզկիթում անցած-դար-
ձածի մասին, այլապէս ոչ մի ֆէրրաշ, իբրև բարի
մուսլիման, չէր յայտնի նրան: Բազարները, փողոցները
արդէն կենդանութիւն էին ստացել. տօթը անցել էր.

¹⁾ Շէրիաթով ոչ-մուսուլմանները չը պէտք է առաջ ինքեանք ողջունի
ալդ խօսքերն արտասանեն, չը պէտք է նոր եկեղեցի, աղօթարան կա-
ռուցանեն, բարձր տներ շինեն:

երեկոն մօտենում էր. ամեն մի մարդ մի բան գնած փէշի տակին, թաշկինակի մէջ շատապում էր իր տունը. մրգավաճառը իր միրգն էր գովում, մսավաճառը խա- նութի առաջ մոմեր էր վառել, հասկացնելու համար, որ մսի գինը էժանացել է. քաղցրավաճառը մի առ մի նկարագրում էր իր քաղցրաւէնների յատկութիւնները. կանաչեղէն ծախողը գոռում էր, որ իր բանջարները թարմ են: Եւ դրանց բոլորի ժխտի, ազմուկի մէջ դէրվիշները իրանց քեսչգուլը ձեռքին բռնած, տապա- րը ուսին դրած, մէջքը ծածկած առիւծի կամ՝ վագրի մորթով, ոտաբորիկ, կոնաձև գլխարկով, գզգզուած մազերով, «եռ հոգ», «եռ հոն» աղաղակներով թըն- գացնում էին օգը, և անցորդի բխտինները ¹⁾, շահի- ները թափւում էին նրանց քեսչգուլների մէջ: Մի այլ տեղ, պատի մի որևէ սաքուկի վրայ, մի կասր փսեաթի վրայ նստած մի մօլլա, առաջին դրած մի փոքր սնդուկ, երգելով և գլուխը տանել-բերելով, կարգում է ղու- րանը. նա ֆալ բացող է և թալիսման գրող. նրա ա- ռաջ չոբում են չբերք կանայք և խնդրում թալիսման անել, որ տղայ դաւակ ծնեն, կամ իրանց ամուսինները իրանց աւելի սիրեն, բան միւս կանանց, կամ՝ ֆալ բաց անէ, արդեօք կը հասնի իր մուրադին: Մօլլան հանում է սնդուկից թալիսմանի թղթերը և եղեգնէ գրչով ինչ որ մի արիւնազանգ գոյնով նշաններ է խժբծում նրանց վրայ ու տալիս կնոջ, որ տանի կախի վզից կամ կարի թեւքից. ուրախացած կինը՝ կէս, մի, երկու ղուան է գցում մօլլայի սնդուկը: Մի այլ տեղ, մի հէքեաթա- բան, գլխին ժողոված քսան-երեսուն հոգի, հէքեաթ է պատմում, կամ Պրգովսու Շահնամէից կտորներ է եր- գում: Մի ուրիշը օձեր է պար ածում, թովում է նրանց այնպէս, որ փաթաթւում են շլինքին, առանց կծելու: Ահա և հինգ կոյրեր, որոնց առաջնորդում է մի վեցե-

¹⁾ Հինգ բխտին մի շահի է, իսկ շահին հաւասար է 1¹/₂ կոպէկի:

լորդ կոյր, առաջնորդը, գաւազանը շարժելով, առաջ է գնում, սկսում է մի աղօթք, միւսները կրկնում են. նրանց ձեռքում դնում են բխտիններ, և պարկերում դնում են հաց, պտուղ:

Յանկարծ լսուեց ձայներ. «Հեռու, երեսներդ դարձրէ՛ք, կուրացէ՛ք», և վայրկենապէս փողոցով անցնողները երեսները դարձրին դէպի պատերը, իսկ խանութներում նստածները ձեռքերով փակեցին աչքերը: Անցնում էր Շահի հարէմխանայի կանանցից մինը, զարդարուած ջորու վրայ նստած, չարչաւում ծածկուած, բազմաթիւ ծառաներով, աղախիններով և ներքինիներով: Ընդունուած սովորութեան համեմատ, Շահի կանայք կամ աղջիկները անցնելիս, տղամարդիկ, ով և լինին, պէտք է երեսները դարձնեն և կամ աչքերնին փակեն. ով չէ կուրացնում աչքը, կամ երեսը չէ դարձնում, նրա ուսերը գաղւտւում են ֆէրրաշների ճիպտաներով:

Թէյատներում, զահվէխանաներում (սրճատուն) արդէն սկսել են ղէյլանները չաղ անել, թէյը, սուրճը պատրաստել, որ երբ թնդանօթը նետուի—ծովը բաց անելու նշանը—իսկոյն յաճախորդները կարողանան ծխել և խմել: Արդէն ժամանակն է. իսկոյն կը նետուի թնդանօթը, և փողոցները հետզհետէ դատարկւում են:

Շտապով, գեղաները ¹⁾ քաշած, գնում է Սէլիմ չաթիրը. նա աշխատում է թնդանօթը գցուելուց առաջ հասնել Բէգլար-բէգի տունը. նա կարողացել էր ճանապարհին մտնել Շահի ախոռատունը և այցելել հրէաներին ու հաղորդել նրանց մզկիթի մէջ կայացած որոշումը, որի համար ծերունի հրէան դրել էր նրա ափում մի էշրաֆի—ոսկի և այժմ նա, ուրախ-ուրախ վազում էր Բէգլար-բէգի տունը,

¹⁾ Կանեփից պատրաստած սպիտակ կօշիկներ:

նրան ևս զեկուցանելու և նրանից ևս մի էնամ¹⁾ ստանալու:

«Լօթի, շատ ուրախ ես երեւում: Հը, ի՞նչ կայ—հնչուեց յանկարծ Սէլիմի ականջին մի ձայն և մի ձեռք դրուեց նրա ուսին:

«Ա՛հ, դժու ես, Իբրահիմ—տապ Սէլիմը,—գնանք Բէգլար-բէգի տունը իֆթար անենք»:

—Է՛հ, ի՞նչ կը տան մեզ. այնքան բազմութիւն կը լինի, որ մեզ, Փէրրաշներիս, կրժելու ոսկր անգամ չի հասնի:

—Դու եկ, կը տեսնես թէ ի՞նչ իֆթար կ'ունենանք: Բէգլար-բէգին դեռ էնամ էլ կը տայ մեզ:

Երկու շաթիւրները հազիւ ոտները դրել էին Բէգլար-բէգու դռան շէմքի վրայ, որ թնդանօթը արձակուեց:

Ծովը բացուեց. ամեն մարդ շտապեց մի ղէյլան ծխել, մի բաժակ թէյ խմել:

Բէգլար-բէգի տան դուռը բացուում էր մի մեծ պարտէզի վրայ, զարդարուած բազմերանդ, անուշաբոյր ծաղիկներով, վարդի թփերով և մի գեղեցիկ մարմարեայ, աւաղանով: Մի լայն քարեայ սանդուխ, աւաղանի դէմ առ դէմ, տանում էր դէպի պատշգամբը, որից մտնում էր մի ընդարձակ թալարի մէջ, ամբողջովին հայելազարդ: Թալարի վերին մասում, մի փոքր մետաքսէ գորգի վրայ ծալապատիկ նստած էր Բէգլար-բէգին, հագած Շահի խալաթը, մարգարտեայ ծոպերով և ականակուռ ճարմանդներով, որով նա վերահաստատուել էր բէգլար-բէգութեան պաշտօնի մէջ: Թալարը լի էր զանազան կարգի մարդկանցով—սէյիդ, մօլլա, գէրվիշ, վաճառական, խան, զինուորական, պաշտօնեայ, ամենքն էլ ականդէտ՝ իֆթարին: Ծառաները մատուցանում էին հիւրերին ղէյլան, թէյ, սուրճ:

1) Պարգև, որ տալիս են մեծերը փոքրերին:

Բէգլար-բէգի դէմքը խրոխտ էր և սպառնալից, ոչ ոք չէր կարծի, թէ դեռ երեք օր առաջ այդ հպարտ, խրոխտ մարդը Փալախկայի հարուածներն էր կերել ամենայն հեղութեամբ: Փիշքարը, չոքած առաջին, զեկուցումն էր անում, փափսալով ականջին:

«Մտալաճառները, ասում էր նա, պատրաստ են հազար թուման տալ ձեզ, եթէ թոյլ կը տաք մնի դինը լիտրում երեք շահի աւելացնել:

—Երեքը շատ է, պատասխանում էր Բէգլար-բէգին կամացուկ, թող աւելացնեն երկու շահի:

—Ալլաֆները ¹⁾ խնդրում են թեթեւացնել տալ իրանց վրայ դրուած հարկը. ձեզ թաղտիւմ ²⁾ են անում 500 թուման:

—Շատ լաւ, արդ կ'անեմ սադրազամին:

Այստեղ ևս կատարւում էր նոյնը, բայց մանրանկարական ձևով, ինչ որ երեք օր առաջ տեսանք կատարուելիս սադրազամի առանձնատեսեակում:

Սէլիւմ-շաթիրը պատշգամբի վրայ բացուող փէնջարէի առաջ կանգնած, սպասում էր, երբ Բէգլար-բէգի աչքը ընկաւ նրան և ասաց.

—Հը, ի՞նչ կայ, Սէլիւմ շաթիր:

—Կարեւոր արդ ունեմ, հրաման տուէք դամ յայտնեմ:

—Ե՛կ:

Մտնելով թալարը, Սէլիւմը չոքեց Բէգլար-բէգի առաջ և պատմեց ականջին Զումա մզկիթում լսածը:

—Աֆէրիմ, Սէլիւմ, դու արժանի ես վարձատրութեան, հիմա լսիր. գնա խոհանոց, ասա այնտեղ բեզլաւ իֆթար տան. ապա վեր առ հետդ ընկերներիցդ մի քաջ տղայ, գնացէք միասին Բէհման-Միրզա շահ-զադէի տան փողոցը և այդտեղ լաւ հսկեցէք ու ինչ որ տեսնէք, եկէք պատմեցէք ինձ: Զգո՛յշ կացէք, ձեզ չը նկատեն:

1) Փալտ, ածուխ, զարի ծախող: 2) Ընծալում են:

—Աչքիս վրայ, ասաց Սէլիմը վեր կենալով և խոր գլուխ տալով:

Իբրահիմի հետ իֆթարն վայելելուց յետոյ, երկուսն էլ կէս ժամից յետոյ դիմեցին դէպի այն փողոցը, ուր գտնուում էր շահադէի տունը:

ՇԱՀՐԻԱՐ

(Նր շարունակութի)

ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԸ^{*)}

ՎԵՊ

ՀԱՆՐԻ ԲՕՐԴՕԻ

15

Բոլորածն մի մեծ ժայռ, ծածկուած փրկիկներով և փոքր թփերով բաժանուած է Մենտոնը Տալուարից: Այդ ժայռը հրուանդանի նման ներս է ցցուած լճի մէջ և նրան յարակից է Աննէսին: Գրեթէ ուղղահայեաց բարձրացող այդ ժայռից բացուած է մի լայն հորիզոն մերձակայ սարերի վրայ:

Ժայռի գագաթին շատ մօտ գտնուած է մի բացաստան: Կոմսուհի Ֆերրեզին շատ սիրում էր գալ այդ առանձնացած և վայրի տեղերը կարգալու իր հայրենիքի սիրեցեալ գրողների գրաւիչ բօմանները: Այդտեղ յաճախ գալիս էին Ժաննի և Աննի Մէրանները, որոնք տաժում էին դէպի Կոմսուհին այնպիսի մի ոգևորուած պաշտամունք, որ յաճախ երևում է երիտասարդ աղջկանց մէջ իրանց վրայ ուշադրութիւն դարձնող երիտասարդ կանանց վերաբերմամբ: Նշանց հայրը սկզբում դժգոհութեամբ էր վերաբերում այդ ծանօթութեան, որ կապել էր կինը իր սովորական անհոգութեամբ: Նրան վրդովում էին այն անորոշ լուրերը, որ տարածուած էին գեղեցիկ խալուհու և Ժակ Ալվարի մասին, բայց սովորած լինելով չը հաւատալ գաւառական բամբասանքներին, նա կամայ-կամայ սկսեց մատերի արանքով նայել այդ նոր ծանօթութեան վրայ:

Նստելով խոտի վրայ, Կոմսուհի Ֆերրեզին կազմում էր

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 2.

վնջիկ ծաղիկներէ, որ նա հաւաքել էր, բարձրանալով կածանով, Զոկելով և դարձելով ծաղիկները նա կիսաձայն երգում էր մի թախծալից և սրտառու ձկնորսական երգ:

Առաւօտ էր: Կապուտակ երկինքը և ծովային թարմ քամին հաճելի և ուրախ մտքեր էին ներշնչում, բայց չը նայելով դրան, կոմսուհին շատ տրտում էր: Աչքերի տակի դժերը և նրա գէմքի անհաւասար գոյնը ցոյց էին առնում արդէն նրա մարդկերիտասարդութիւնը, բայց նրա ճկուն կազմուածքը դեռ չէր կորցրել նախկին հմայքը:

Ծաղիկները և երգերը նրան շատ քիչ էին գրաւում. նա մտածում էր իր սիրոյ մասին:

Գալով Հոռմից Սալոյի այս անհիւնը, որի թարմ օդը անհրաժեշտ էր իր հիւանդոտ մարդին, նա շատ տխրում էր Խտալայի զեղեցիկ երկնքի և աշխարհիկ ուրախութիւնների համար, որոնք գոհացնում էին նրա բաւական թեթեւամտ բնութիւնը: Երիտասարդ կնոջ ձանձրութիւնը և տխուր կեանքը հիւանդ մարդու կողքին, վերջապէս այն երկիւղը թէ կը կորցնի իր կրօնասարգութիւնը, չը փորձելով այն բոլոր ուրախութիւնները, որ նա կարող էր տալ, — այդ բոլորը միասին ձգեց նրան ժակ Ալվարի գրկի մէջ: Նա անձնատուր եղաւ, առանց սեթեւեթի և առանց սակարկութեան, այդ լիրբ նայուածքով և ցինիկ զեղեցիկ երիտասարդին: Այդ անապան կիրքը ստրկացրեց նրան: Նրա սիրեկանը վարւում էր նրա հետ կոպտութեամբ, բայց նա, կոմսուհին, արհամարանք չը զգալու համար ինքն գէպի իրան, աշխատում էր համոզել իրան, որ իր հլուքիւնը և թուլութիւնը հետեանք են իր սրտային քնքշութեան, մինչդեռ իսկապէս նրանք կրում էին աւելի զգայասիրական բնավորութիւն:

Կոմսուհին յիշեց, թէ ինչպէս մի քանի ժամանակ առաջ Ալվարը յայանեց նրան իր ամուսնութիւնը և նա լացեց, խնդրելով նրան դեռ սպասել մի քանի տարի: Նա հաւատացնում էր նրան, որ, ինքը չաւտով կը պատուի, բայց ժակը ի պատասխան միայն ծիծաղում էր: «Այդ այնքան էլ կարեւոր չէ, — ասաց նա. — ես ամուսնանում եմ, որովհետեւ ինձ պէտք են միջոցներ և պատգամաւորի տեղ: Հօ չը պէտք է նախանձեւ գէպի այդ փոքր ազջիկը: Հարսանիքիցս յետոյ դու իմ ետեւից Պարիզ կը գաս. դու կը հաւատացնես քո մարդուն, որ նա այնտեղ կը գտնի մտաւոր զուարճութիւններ, որոնք անհրաժեշտ են նրա հիւանդոտ վիճակի մէջ: Ուրեմն, խնդրում եմ, յիմարութիւններ մի արա՛ւ: Նա հնազանդեց ինչպէս միշտ, և պատ-

բաստ էր մինչև անգամ ափսոսալ խեղճ Աննիին, որին վիճակ-
ուած էր առաջիկայում այնքան տանջանքներ կրել:

«Իսկ եթէ նա այդ աղջկան սիրեց,—փայլատակեց նրա
զլխում:—Աստուած իմ, որքան ես դժբախտ եմ, որ պաշտում եմ
այդ մարդուն»:

Նրա կողքին լսուեց տերեւների շխշուոց, որ ստիպեց նրան
վեր թռչել: Անգլիական մի մեծ շուն, սև հրացայտ աչքերով
ցայտեց բացաստանի վրայ և վազեց դէպի նրան:

—Կանգնիր—կանչեց նա և սկսեց շոյել շանը:—Այդ դձու-
քը, սիրելիս, ասաց նա դարձնելով գլուխը Աննիի կողմը, որ ե-
րկայ յետ տարած ճիւղերի ետևից:

—Ժաննին յոգնել է և այսօր ես միայնակ եկայ,—արտա-
սանեց երիտասարդ աղջիկը:

Երկու կանայք ըստ սովորութեան գրկախառնուեցին և
համբուրուեցին: Աննին խիստ թարմ գէմը ունէր, նրա այտերը
կարմրել էին արագ գնալուց և նրա աչքերում փայլում էր եր-
ջանկութիւնը: Կոմսուհի Ֆերբեզլին իրան առանձին գրուիչ
չէր զգում այդ բոպէին, ուստի և ակամայ զմայլելով աղջկայ
վրայ, նա միևնոյն ժամանակ նախանձում էր նրան:

—Ի՛նչ հիանալի առաւօտ: Մի նայեցէք, է,—կոչեց Աննին,
քաշ տալով իր բարեկամուհուն մինչև բացաստանի ծայրը:

Ջինջ երկինքը իրանց զլխի վրայ մութ կապուտակ գոյն
ունէր, իսկ հետու հորիզոնում ստանում էր վարդ-մանիշակային
գոյն: Լիճը ցոլացնում էր ջինջ կապուտակ երկինքը: Ժամանակ
առժամանակ նրա մակերևոյթի վրայով անցնում էր մի թեթև
սարսուռ, ցոյց տալով այն խորհրդաւոր կիանքը, որ թաղնուած
էր նրա խորքում: Կանաչների միջից բարձրանում էին Դիւէնի
սպիտակ աշտարակները: Աջ կողմում երևում էր Աննէսին և
նրա վրայից բարձրանում էր Նէմուրի գլխակը, որ ընծայում
էր ամբողջ տեղին միջնադարեան ամբոյցի տեսք: Ամեն բանի
մէջ զգացւում էր սամարային առաւօտի հմայքը և մեղկութիւնը:
Լճից փչող զեփիւռը շոյում էր երկու կանանց երեսը և նրանք
զգում էին նրա թարմութիւնը թևի և զգեստի միջից: Աննին,
երեսը դարձնելով պէշպաժից, նայեց իր բարեկամուհուն: Նա
կամենում էր ամբողջ աշխարհին յայտնել իր երջանկութեան
մասին, բայց վախենում էր որ այդ երջանկութիւնը շատ բա-
ցաւիկ էր և կարող էր նախանձ գրգռել աւելի սակաւ երջա-
նիկների մէջ: Նա նկատեց, որ Լէօնօրան արտում է, ուստի
և չէր վստահանում ասել նրան իր զաղտնիքը: Նրա մտքով
ամենևին չէր կարող անցնել, որ այդ գաղտնիքը արդէն յայտնի

էր կոմսուհուն իրանից ասաջ և նրա տրտմութեան պատճառը հէնց այդ գաղտնիքն է:

Նրանք վերադարձան դէպի բացաստանը: Կոմսուհի Ֆերքեղին ծաղիկներով զարդարեց երիտասարդ աղջկայ վարսերը և զգեստը: Վերջինս միայն ժպտում էր:

—Դուք այժմ իսկական հարսն էք,—ասաց ամբողջովին զարդարելով նրան:

Աննին կարմրատակեց:

—Ա՛հ, դու փղբրիկ ծածկամիտ,—չարունակեց կոմսուհին:

—Ձեր մայրիկը արդէն հաղորդել է ինձ ձեր հարսանիքի մասին:

—Ո՛հ,—մրմնջաց զարմացած Աննին.—ուրեմն դուք արդէն դիտէք:

Եւ կրտսեր քրոջ շնորհալի շարժումով, որ ցանկանում է տեսնել իրան շոյուած, նա ձեռքերը ձգեց կոմսուհու վզով և համբուրեց նրան:

Լէօնօրայի աչքերը լցուեցին արտասուքով: Նա լացում էր այդ երեխայի դժբախտութեան և իր դժբախտութեան վրայ, իրանց ընդհանուր ցաւի վրայ, վշտի վրայ, իրանց ընդհանուր սիրոյ վրայ: Իր մի հատ խօսքով նա կարող էր դեռ փրկել երիտասարդ աղջկան: Աննին զարմացքով նկատեց նրա արտասուքը և հարցրեց.

—Ի՞նչ ունէք: Ասացէք, ինչո՞ւ էք լացում:

—Չը գիտամ, թէ ինչ է պատահում ինձ,—պատասխանեց կոմսուհին, աշխատելով որոնել աւելի մեղմ խօսքեր այն զարհուրելի ճշմարտութեան մասին, որ նա կամենում էր հաղորդել.—եւ յիշեցի այն ժամանակը, երբ ես ինքս հարմնացու էի: Հարսանիքին պատրաստուում եմ սովորաբար, իբրեւ ամենամեծ տօնախմբութեան, իսկ յետոյ, ընկնում եմ երկնքից երկրի վրայ: Երջանկութեան ակնկալութիւնը աւելի դրաւիչ է, քան ինքը երջանկութիւնը: Ինձ թւում էր, որ դուք մարդի կը գնաք Լիւսիէն Հալանդին. նա այնպէս մեղմ, այնպէս զգայուն է և, ինչպէս ինձ թւում է, աւելի ընդունակ է հասկանալ մեր կանացի բնութիւնը: Դուք չէք ճանաչում ժակ Ալվարին...

Ի՞նչ խօսքերով նա կարող էր բանալ այդ անմեղ աղջրկան, որ ժակ Ալվարը իր սիրեկանն էր: Բայց այնուամենայնիւ նա կամենում էր այդ անել. խօսական կիրքը սպանել էր նրա մէջ որ և է հալարտութիւն: Ժակի միայն անունը զրգոեց նրա մէջ նախկին նախանձը և յայտնի ցանկութիւնը: Նրա մէջ սաստկացաւ աւելի պահանջը, յայտնել իր գաղտնիքը, մանաւանդ որ նա իրան բոլորովին պարզ հաշիւ չէր տալիս իր անկման մասին, և չէր զգում ամենափոքր զղջումն, ինչպէս այդ

սպասանում է սաստիկ սիրահարուած կանանց հետ: Նա հասկանում էր, որ իր խոստովանութեամբ կարող է զրդոնել Աննիի արհամարհանքը և սակայն, ինչ և լինի, նա կամենում էր փրկել նրան և որ զլիսաւորն է, միայն իր համար պահել ժակի զգուանքը: Բաժանել ուրիշի հետ նրա սէրը, նրան թւում էր անկարելի: Շուտ թէ ուշ այդ աղջիկը, որ այգալիսի անսահման զստահութիւն ունէր զէպի իրան, միևնոյն է՝ կ'իմանայ իր մարդու դաւաճանութիւնը: Իր խոստովանութեամբ նա միանգամից կ'ազատէ և իրան և նրան:

Աննին սպասում էր յուզուած, լուրջ զէմքով՝ պատրաստ պաշտպանելու իր նշանածին: Այն խօսքը, որ պէտք է արտասանէր կոմսուհի Ֆերրեդին, արդէն պատրաստ էր նրա մաքում: Նա պէտք է պարզատէս ասէր.

— Դուք չէք կարող մարդու գնալ ժակին: Նա իմ սիրեկանս է:

Այդ խօսքից յետոյ նա կարող էր խօսել նրա հետ, պաշտպանելով իր սէրը, որ այդ աղջիկը պէտք է հասկանար, որովհետև ինքն ևս սիրում է: Թող լինի այն, ինչ կը լինի, բայց ամենից առաջ անհրաժեշտ է ասել ճշմարտութիւնը, դա վճռաւոր խօսքն էր և նրա մէջն էր գտնուում ազատութիւնը:

Բայց թշուառ կիներ չարտասանեց այդ խօսքը:

Մի խորհրդաւոր առաքինութիւն կար Աննիի աչքերում: Երիտասարդ աղջկան երբեմն անուանում էին լուսկեաց, որովհետև նա քիչ էր խօսում և աշխատում էր միշտ աչքի չընկնել: Բայց նրա կապուտակ աչքերը ցոլացնում էին մի այնպիսի մաքուր և ընտիր հոգի, որ նրան տեսնողը իսկոյն համակուում էր մեծ համակրութեամբ զէպի նա: Սէրը մի նոր կենդանարար փայլ էր տալիս նրա աչքերին: Նրա նայուածքի պայծառութիւնը հիանալի էր այն օրից, երբ նա սկսել էր սիրել. այդ նայուածքը լոյս էր սփռում:

Արդէն հայրը ընկճուել էր այդ նայուածքից, երբ պատրաստուում էր փշրել այդ ամուսնութիւնը: Այս անգամ ևս այդ նայուածքը իր տպաւորութիւնը դործեց: Խօսելուց առաջ տիկին Ֆերրեդին նայել էր Աննիին: Նա կարգաց նրա գեղեցիկ աչքերում այնպիսի մի քնքշութիւն, այնպիսի մի անձնուրուութիւն զէպի սիրեցեալ էակը, որ նա հառաչեց և լռեց: Նրա ամբողջ մարմինը համակուեց այն անկեղծ կարեկցութեամբ, որով տողորում են տանջուող հասարակ կանայք, ինչպէս և վշտից վախեցող գեղի կանայք: Տիկին Ֆերրեդին նոյն խակ ցանկութիւն զգաց ծունր գնել իբրև մի անձանօթ Աստուծու առաջ,

այդ իրդեալական անսահման քնքշութեան առաջ, որի հետ չէր համարձակուում համեմատել իր տափական սէրը:

Նա չը մտածեց, որ ջախջախելով այժմ Աննիի սիրտը, նա նրան ամենախորին բարեկամութիւն ցոյց տուած կը լինէր: Շատ կանանց նման նա մտածում էր միայն ներկայ բոպէի մասին: Նա տեսաւ թէ ինչ ահագին վիշտ պէտք է պատճառի Աննիին և սիրտ չունեցաւ այդ անգթութիւնը գործելու:

Տեսնելով որ կոմսուհին լսում է, Աննին հարցրեց.

— Ի՞նչ էիք կամենում ասել ժակի մասին:

— Ես, ոչինչ: Ես կամենում էի ձեզ վախեցնել, որովհետև դուք շատ երջանիկ դէմք ունէիք: Այդպէս երջանիկ երեալը անհաւանական է: Բայց ես ինքս չը գիտեմ ինչ եմ ասում. ես մի քիչ դժի նման եմ այս առաւօտ:

Եւ նա մի ջղային քրքիչ արձակեց:

Աննին վարձատրեց նրա այդ բնական բարութիւնը երկնային պայծառութեամբ մի նոր նայուածքով, իսկ կոմսուհին յիշեց ժակի հետ ունեցած վերջին տեսարանը նրա ամուսնա-նալու ապրթով. «Եթէ որ և է բան դու անես այդ ամուսնութիւնը արգելելու համար, ասել էր նա իրան, ես այլ ևս երբեք քեզ չեմ տեսնի»: Նա դեռ զոգում էր յիշելով արտասանած այս «երբեք» բառի կարուկ չեղած, մինչ ինքը բոլորովին սիրաբորբոք սարսուռում էր իր սիրեկանի համբոյրներէ: Նոյն իսկ իր անձնական բարեկցութիւնը, ինչպէս և կարեկցութիւնը պահանջում էին լռել:

Կոմսուհին ճամուս էր յուղուած, ասելով.

— Ես ձեզ վշտացրի. ես խելագար եմ, խելագար:

Այդ ասելով նա առաջացաւ մինչև անդունդի եզրը, մինչև ժայռի ծայրը, որտեղից տեսնւում էր լճի ականակիտ ջուրը:

— Լէնօր, կուչեց Աննին, տալով նրան մտերմական ա-նունը:

Լէնօրը յառել էր աչքերը խաղաղ ջրի վրայ առանց զիւրի պոսոյտ զգալու: Նա յետ դարձաւ և միևնոյն ջրուտ ծիծաղաւ ասաց.

— Մի պարզ ոտտումն բաժանում է մեզ մահից: Կարելի է գործել այդ ոտտումը աչքերը փակած:

Նրա ընկերուհին բոլորովին գոյնը նետել էր:

Կոմսուհին վաղեց դէպի նա և ասաց.

— Դուք դողում էիք ինձ համար, հոգեւակա: Որպիսի ան-հեթեթութիւն: Եթէ դուք իմանայիք...

— Ինչո՞ւ այդպիսի կատակ էք անում ինձ հետ և վախեցնում,
— չչնջաց Աննին:

—Բայց ես կատակ չէի անում: Միթէ կարծում էք որ ես երբէք չեմ մտածում մեռնելու մասին:

Մատաղահաս աղջիկը պատասխանեց.

—Դուք զեղեցիկ էք, դուք երիտասարդ էք, դուք կարող էք երջանկութիւն տարածել ձեր շուրջը, իսկ ես սարսափելի վախում եմ մահից: Ես բոլորովին տկար եմ զգում ինձ նրա տաջ. ոչ, ես չէի կամենում մեռնել մանաւանդ այժմ:

Տիկին Ֆերրեզին լսեց այս վերջին խօսքերը. նա հարցրեց.

—Ուրեմն դուք շատ էք սիրում նրան:

Աննին ժպտաց այնպէս, որ նշանակում էր. «Դեռ հարցնում էք, որ սիրում եմ», բայց նա ոչինչ չասաց. նա ետում էր ուրախութիւնից. նրան թւում էր որ չի դիմանայ այդ երկարատև ուրախութեան:

Պայծառ օդի մէջ նրանց ականջին մի երգ հասաւ լծից: Աննին մօտեցաւ անդնդի եզրին զգուշութեամբ. նա նկատեց մի նաւակ, որ սահում էր լճի վրայ: Մի ծեր ձկնորս թիափարում էր, իսկ նրա ետև տամնուշորս կամ տամնուհինգ տարեկան մի վտիտ աղջիկ, զլիարաց, ամբողջովին հեղեղուած արևով, լիաձայն երգում էր: Այդ երգը երկու սիրահարների պատմութիւնն էր, որոնց բաժանել էին անգութ ծնողները:

Տիկին Ֆերրեզի գիտում էր անդնդի վրայ հակուած ջահէլ աղջկայ անորոշ ուրուպիծը: Նա շատ մանրամասն ուսումնասիրել էր իր գեղեցկութիւնը, ուստի և շատ լաւ ըմբռնեց Աննիի ամբողջ գողտրիկ վայելչութիւնը, նրա պարանոցի և ուսերի մաքուր դծերը, նրա մի քիչ նեղ և վտիտ իրանի չնորհալի ձկունութիւնը: Թէև նա արհամարհում էր տհաս ձկները, բայց այնուամենայնիւ չը կարողացաւ բռնել իր նախանձը, տեսնելով կոյսի թարմութիւնը և երիտասարդութիւնը:

Փոքրիկ ձկնորսուհու ձայնը հեռանում էր: Սիրահարը երգի մէջ պաշտպանում էր սիրոյ իրաւունքները, չը նայելով յամառ ծնողների անգթութեան:

Նայելով ջահէլ աղջկան, տիկին Ֆերրեզին մտածում էր. «Ի՞նչ եմ ես այս չքնաղ երեխայի տաջ. ոչ ոք չի կարողանայ դիմանալ նրա հմայքին: Ժակը անպատճառ կը գրկէ նրան և ես ապահով եմ որ նրան կը սիրէ, իսկ ինձ նա դէն կը ձգէ իւրեւ մաշած չոր»:

Նա յանկարծ վեր թռաւ, ամբողջովին դողալով նախանձի այդ սուր խայթից: Երգի վերջին յանգը լսուեց հեռուից: Աննին աւելի և աւելի չափ էր թեքւում հեռացող երգը լսելու համար: Սէր էր խօսւում այդ երգի մէջ և այդ այնքան զրաւել

էր նրան, որ նա մոռացել էր վտանգը, կանգնած լինելով անգնդի ծայրին:

Ժակի սիրունին մտածում էր. «Նա սրան կը սիրի, ես չեմ ուզում որ նա սրան սիրի»: Մի մոայլ կատաղութիւն յուզեց նրան: Իր ցեղի մէջ սէրը և ոճիրը եղբայրներ են: Սէրը գոյութիւն չունէ, եթէ նա չէ կարող պաշտպանել իրան մինչև մահը:

Նա մօտեցաւ ջահէլ աղջկան: Մի անծանօթ ոյժ մղում էր նրան: Լայն բացուած աչքերը, ծոմոռած բերանը ցոյց էին տալիս նրա վայրագ դիտաւորութիւնը: Իսկապէս շատ հեշտ բան էր լսկ մի շարժում և աղջիկը կը գլորուէր անգունդի մէջ...

Երբ Աննին յետ դարձաւ, ժպտուն, նա տեսաւ տիկին Ֆերրեզիին պառկած խոտի վրայ, գլուխը ձեռներէ մէջ և շքնապսո՜հ եկեղծաւորից: Նա վազեց դէպի նա.

—Տիկին, ի՞նչ ունէք, ասացէք, ի՞նչ է ձեր ցաւը. խնդրում եմ, ազաչում եմ. ես այնքան ձեզ սիրում եմ:

Իտալուհին վեր կաշաւ, ցոյց տուեց նրան իր արտասուած թոր դէմքը և հրեց նրան, ասելով.

—Թողէք ինձ, ես ձեզ ասում եմ, որ խելագար եմ. թողէք ինձ. մնաք բարև:

Եւ այս արտասանելով նա փախաւ:

Աննին հետեց նրան աչքերով, առանց մի բան հասկանալու. նա մտածեց.

—Երևի մի մեծ վիշտ ունի նա. ես բարի կը լինեմ դէպի նա:

Եւ նա բռնեց Մենտոնի ճանապարհը: Նա ըմբռնել էր երգի եղանակը և մտածում էր իր սեպհական սիրոյ վրայ մտածելով.

Մարդկանց և բախտին ընդդէմ՝

Միշտ քո մասին կը խորհեմ:

Նա ուրախ էր իր սիրով և չէր կասկածում ամենեին որ հէնց այդ րոպէին ազատուել էր մահից:

V

Պարտիզի մի անկիւնում, որ վերածուած էր ամառային սրահի, տիկին Մէրան իր երկու աղջիկների և տիկին Ֆերրեզիի ներկայութեամբ դիտնական հաշիւներով էր ղբաղուած:

—Այսօր կիրակի է, օգոստոսի 13-ը: Եկող կիրակի, 20-ին, ընտրութիւնն է: Պէտք է թողնել որ խեղճ Ժակը մի քիչ հանգստանայ: Արդեօք յարմար է քեզ համար հինգշաբթի, սեպ-

տեմբերի 14-ը, Աննի Մի շինական հարսանիք, հիանալի բան կը լինի: Ամբողջ եկեղեցին կարելի է զարդարել գիրլանդով և մամուռով: Բայց ինչո՞ւ ոչինչ չես ասում, Աննի. բոլոր հոգսերը իմ վրին են բնկել:

—Նա լրագիր է կարդում: Թողէք նրան, ասաց ժաննին ծիծաղելով:

Աննին կարդում էր «Բարձր Սալոյեայի Ապագան», իր նշանածի ընտրողական թերթը: Նա ցնծում էր կարդալով թեկնածուի ճարտարախօս կենսագրութիւնը, որ ինքն ժախն էր խմբագրել և նրա արասանած ճառերի մեծազորղ նկարագրութիւնը: Սէրը Աննիի աչքում հերոսական սիրագործութեան էր կերպարանափոխում ժախի արագ թռիչքը դէպի իշխանութիւն:

—Նա իրաւունք ունի, յայտարարեց մայրը, որ միշտ հաւանում էր ամեն բան: Աղջիկը պէտք է հիանայ իր ամուսնու ժախի մասին:

Եւ դառնալով իր կրտսեր աղջկան, որ օգնում էր նրան տան հոգսերի մէջ, սիրով զրազուած Աննիի փոխարէն, նա ասաց.

—Ամեն բան պատրանս է այս երեկոյի համար: Հայրդ հրաւիրել է գրեթէ բոլոր ընտրողական յանձնաժողովին, իսկ նրանք ամենքն էլ շատակերներ են: Ծաշի ժամանակ նրանք խօսքով կառավարում են ամբողջ աշխարհը և չեն վախում ոչ մի հակառակորդից:

Ժաննին յայտնեց որ կերակուրների ցանկը շատ լաւ է կազմուած: Տիկին Մէրանը ներողութիւն խնդրեց տիկին Ֆերրելիից և հեռացաւ վերջինս երկու քայլ հեռու. կանգնած, նայում էր ծառերի միջից մայր մտնող արեգակին: Նա ոչինչ չէր լսում, ոչինչ չէր տեսնում: Նա յիշում էր բոլոր այն նուաժանացումները, որ կրել էր իր սիրահար, տխուր կեանքում.

«Երէկ ես դնացել էի նրա մօտ. ես այլ ես չը գիտեմ ինչ եմ անում: Առաւօտեան էր, երբ նա պատրաստում էր գնալ հրապարակական ժողովները. նա հարցնում էր: «Դու՞ պատեղ, տասց նա ինձ. դու գի՞տ ես, դու իսկապար ես, քաշու՞մ, կար՞իք անմիջապէս այստեղից»: Նա ինձ հետ «դու»-ով է խօսում, երբ կոպտաբար է վարւում. ես փորձեցի ժպտալ. «Ձե՞ որ երբեմն գեղեցիկու՞նի կլիէ՞նտներ են գալիս ձեզ մօտ»: Այդ միջոցին մէկը բարձրանում էր սանդուխներով և նա ինձ մըտցրեց իր նշարանը: Բախարու վրայ ես տեսայ Աննիի լուսանկարը և իմ վերջին, դեռ չը բացուած նամակները: Ես կամենում էի աղերսել նրան որ նա ինձ սիրի, որքան կարող է սիրել, ես կամենում էի յայտնել, որ ցանկանում եմ մեռնել, ու-

բովհետև այլ ևս ոչ չուենամ դիմանալու և տանելու նրա նշանածի ներկայութիւնը, որի հետ իմ ամուսինը ամեն օր հանդիպել է տալիս այցելութեան գնալով Մէրաններին: Ես չատ գլխաւոր խօսքեր էի պատրաստել: Ես չատ լաւ գիտեմ, որ նրա փառասիրութեան առաջ ևս ոչ մի նշանակութիւն չուենամ: Սակայն ևս ակնկալում էի նրանից մի քանի զթած խօսքեր և համբոյրներ, բայց ևս չը կարողացայ ոչինչ ասել նրան. իսկ նա նայելով ժամացոյցին, կոպտութեամբ գէպ՝ իրան քաշեց ինձ և ոտաւ տուն ուղարկեց ինձ այս անգութ խօսքերով. «Այժմ ինձ հանգիստ թող մինչև ամուսնութիւնս. հարսանեկան ճանապարհորդութիւնից երեք շաբաթ յետոյ ևս դարձեալ քանը կը լինեմ»: Նա ծիծաղում էր: Ո՛հ, այդ արհամարհական ծիծաղը: Երբ ևս սանդուխներէից վայր իջայ, ևս միայն ստեղծութիւն էի տածում գէպի նա: Ես կամենում էի խփել և խածնել: Ես ատում եմ նրան. ևս կամենում եմ ոտնել նրան...»

Աննին վայր գցեց լրագիրը, որ ընկաւ գետնի վրայ այնպէս, որ աչքի էր ընկնում խոշոր տառերով տպուած յօդուածի այս վերնագիրը. «Ռուսիլին շնծութեամբ ողջունում է Ալվարի թեկնածութիւնը»: Նա մտածում էր ժակի մասին և զգում էր կարծես ինչ որ մի բան խամրում է նրա հոգու մէջ: Անշուշտիւ, տարտամ վշտեր խայթում էին նրան իրբն մատաղ փչել: Երկու ամսուայ մէջ նա կարող էր մի առ մի համբել իր նշանածի արտասանած քնքոյշ խօսքերը. այն էլ նա արտասանել էր օտարների ներկայութեամբ, այնպիսի ձայնով, որ ամեն մարդ կարող էր լսել, իսկ ինքն Աննին կարծում էր: Նա ամենին չէր սիրում առանձնութիւնը, որ Աննիի աչքում սիրոյ անհրաժեշտ պայմանն էր: Ժակը միշտ խօսում էր հրապարակաբար. չատ անգամ ևս նա խօսում էր Աննիի հետ իր ընտրողական պայքարների և քաղաքական ասպարիզի մասին: Աղջիկը զգում էր, որ այդ փառասիրութիւնը չատ վիշտ կը պատճառի իրան, բայց նա աշխատում էր յաղթել իր այդ տիրութիւնը: Ինչպէս կարելի է պահանջել ժակից այդքան նուրբ քնքուշութիւններ. ինչպէս կարող է նա դանդաղանել, քանի որ ժակը ամեն երեկոյ իր հասարակական պարտաւորութիւնները կատարելուց յետոյ գալիս էր զուարճացնելու նրան: Չէ, այդքան չատ պահանջներ անել չէ կարելի: Ի հարկէ երբ ժակը ընտրուի, նա անբողջովին կը նուիրուի իրան: Ութ օրից յետոյ նա այլ ևս մեղամաղձոտ մտածմունքներ չի ունենայ:

Ժակի նշանածը և սիրուհին իրանց մտածմունքների վերջում միմեանց երեսին նայեցին: Աննին մի ժպիտ ուղղեց իր մտամոլոր բարեկամուհուն, որի տարօրինակ շարժումներից նա

ըմբռնում էր, որ մի ներքին վիշտ կրծում է նրան, բայց չէր կարողանում հասկանալ թէ ինչ վիշտ է, իսկ տիկին Ֆերրեզին դուշակելով ջահէլ աղջկայ մտատանջութիւնը, ուրախացաւ, որ նա ապահով չէ իր երջանկութեան մասին: Սակայն նա այնքան էլ չէր ատում իր նախանձորդին, ինչպէս երևակայում էր. նա մինչև անգամ կարողանում էր առանց ցաւ զգալու բռնել նրա ձեռքը և համբուրել նրա այտերը: Ժակը դեռ չէր գրկել այդ դողորմիկ մարմինը: Դեռ մի ամիս կար մինչև որ նա իր կինը կը դառնար: Ուլ գիտէ, մի ամսուայ մէջ ինչ դէպքեր կ'անցնեն: Կոմսուհին որ սնոտիապաշտ էր և անձնատուր էր լինում ցնորական յոյսերի, հաւատում էր պատահմունքին և նոյն իսկ ջերմ աղօթք էր ուղղում Աստծուն իտալերէն, որ իր սիրեկանին միայն իր համար պահէ:

Երեկոյան զեփեռը սկսեց զովացնել ցերեկուայ տոթից ծանրացած օդը: Տիկին Մէրան տեսնելով իր խօսակիցները յամու լուծիւնը և չը կարողանալով լռել, խօսում էր իր վարդի թփերի հետ: Ժաննին ճեմում էր ծառուղիում, գլխաբաց, արեգակի մայր մտնելը տեսնելու համար: Նա վերադաձաւ վաղելով.

— Ահա պարոն Ֆերրեզիի անգլիական սայլակը:

Նա բոլորովին ուրախ էր հաղորդելով այդ լուրը. նրա կարմրատակած թշերը գեղեցիկ էին իբրև ծաղկաւէտ գարուն. բայց ոչ ոք չէր նայում նրան:

Կոմս Ֆերրեզին և Լուսիէն Հալանդը իջան կառքից. վերջնիս դէմքը կարմրել էր օդից և նրա անխոյժ սովորական քայլուայքը ստացել էր աւելի առնական ձև:

— Օրիորդ Աննի, ասաց կոմսը քաղաքավարի ձևով, մենք ձեր նշանածի կարապետներն ենք: Նա այստեղ կը լինի կէս ժամից յետոյ: Այս բոպէին նա հնձում է իր յաղթութեամբ: Նրա ճառերը հիանալի են:

Ժակի ամուսնութիւնը ցրում էր իր ամուսնական երկիւղները: Երկու ամսից ի վեր նա գովաբանում էր երիտասարդին ճոռումարան ֆրագնետով և աշխատում էր մտցնել ծածուկ նրա ծրագրի մէջ մի քանի յօդուածներ իր սիրած՝ անհատական ազատութեան մոքով:

Ժաննին ասաց Լիւսիէնին.

— Դուք բարեկեցիք ամենքին բացի ինձանից, պարոն Հալանդ:

Իսկ տիկին Մէրանը պահանջեց, որ իրան հաղորդեն հրապարակական ժողովի մանրամասնութիւնները: Կոմսը, բռնուելով հազից, ստիպուեց զիջել խօսքը Լիւսիէնին:

— Թեկնածուն ճառում է մի բարձրաւանդակ պատշգամբից.

տեղ-տեղ նրա ձայնը դողդողում է. կանայք լացում են, ծերունիները շարժում են գլուխները, հաւանութեամբ ծիծաղելով, իսկ երիտասարդները երջանիկ ժպտում են: Ազատութեան, արդարութեան և եղբայրասիրութեան խօսքերը թնդում են երեկոյեան վճիտ և հնչուն օդի մէջ: Ունկնդիրները հիացած են: Ահա բոլորը:

—Դուք շատ կրճատում էք, ասաց տիկին Մէրանը՝ Աննին հաճոյք պատճառելու համար:

—Ուրեմն ես կը շարունակեմ: Երեակայեցէք մի ամբոխ հինգ հարիւր հոգուց բաղկացած, ազամարդիկ բաճկոնակներով կամ միայն շապիկներով, կանայք տօնական զուարթ զգեստներով, հաւաքուած մեծ չինարների հովանու տակ՝ Նրանց առջևի բարձրաւանդակը, որտեղից ատենաբանը խօսում է իր ճառը, ամբողջովին լուսաւորուած է արևով: Կամենում էք զազափար կազմել թեկնածուի հոեաորութեան մասին: Շատ տաք էր և արևը ուղղակի այրում էր ժակի գազաթը: Մի քաջ գիւղացի նկատեց այդ, որոնց մի աթոռ, բարձրացաւ վրան և հովանաւորեց մեր բարեկամին իր լայն կարմիր հովանոցով. բայց ժակը սիրում է ճառելիս ձեռները շարժել: Խեղճ մարդը յուսահատ ջանքեր էր անում հետեւելու նրա շարժումներին և յարմարեցնելու իր անսլաքատից վրանը նրա շարժումներին: Նա կատաղաբար շարժում էր իր աթոռը. թեկնածուն մոլեկնաբար զոռում է, գիւղացին բազմատեսակ շարժումներ էր անում, իսկ հովանոցը գծազրում էր օգում կտր գծեր: Սակայն ոչ ոք չը նկատեց այդ տեսարանը:

Աննին յանդիմանական ակնարկ ձգեց երիտասարդի վրայ: Ամենաթիկ ծաղրը վիրաւորում էր նրան: Լուսիչնը ամբողջ ուր զուր տեղ նրան վիշտ պատճառեց:

—Նա մի անվերջ հոեաոր է, պաթեաթիկ շարժումներով, ասաց կոմս Ֆերրեզին, որի հազը կտրել էր: Ոչ ոք չը հասկացաւ թէ ինչ էր կամենում նա գրանով ասել. արդեօք ժակը կարող է խօսել անվերջ, թէ՞ ճշմարիտ նա հիացած էր նրա ճառով:

—Երէկ, Դուսարում, ճերմակ զգեստ հագած փոքրիկ աղջիկներ նուիրեցին նրան զաշտային ծաղիկների վնջեր, որոնց բուրմուհքը ծածկեց մեզ. նրանք մեկնեցին իրանց սիրուն ճակատները նրա հայրական համբոյրին: Տալլուարում, կորովի պատանիներ տարան նրան իրանց ուսերի վրայ և նա շարժում էր, չրջապատուած փառքով, իրբի մի աստուած:

Տիկին Մէրանը, որ չէր մոռացել մտածել ճաշի մասին, հարցրեց Լիւսիչին.

—Գիտէ՞ք ով կը դայ այս երեկոյեան ամսմանու հետ:

—Ժակը, նստար Շարաւէն և Բրէնա փաստաբանը, որ Թօնի քաղաքապետն է: Սա նախանձում է որ Ալվարը ժողովրդականութիւն է ձեռք բերում իր համայնքի մէջ:

—Եթէ ժողովը վերջացել է, հապա ինչո՞ւ Ժակը չէ գալիս, մրմնջաց Սենին:

—Նա կոնժում է, ասաց Ֆերրեզին: Բաժակը ձեռին նա նման է երիտասարդ Բաքոսի, և չըջապատուած իրան համակրող ամբոխով, ես կարծում եմ որ նա աւելի գրաւիչ է քան երբ իր ճառերն է արտասանում: Գինատունը, օրիորդ, ժողովրդական պալատն է, իսկ ժողովուրդը, ինչպէս ծաղիկը, պէտք ունի ջրուելու:

Ծառուղիի աւաղը ճարճատեղ ծանր քայլերից և երեսց մի բարձրահասակ ծերունի, որ քայլում էր ուղիղ. նա մի քիչ հաստ էր և շատ կարմիր, մինչև կզակը կոճկուած իր բաճկոնակի մէջ. նա յուզուած էր և դեռ հեռուից գոռաց.

—Ալվարը, ո՞ւր է Ալվարը:

Տիկին Մէրանը դիմաւորեց նորեկին:

—Իսկոյն կը դայ, մայօր. նրան սպասում ենք:

Մայօր Բարօ, գլխաւոր խորհրդականը Ֆալէրթում, Ժակի ամենահաստատ պաշտպաններից մինն էր: Նա առանց որեւէ քաղաքական համոզմունքի էր և միայն Ֆրոսսարի դէմ ունեցած ատելութիւնը սախակ էր նրան Ալվարի դաշնակիցը դառնալ:

Նա եկել էր նաւակով և նոր լուրեր լսելու կարօտ էր:

—Ուրեմն ամեն բան յաջող է դնում, հարցրեց նա Լիւսիէին:

Առանց սպասելու պատասխանին նա ողջունեց տիկին Ֆերրեզին և ջահէլ աղջիկներին, հնացած կօմպլիմէնտներ ուղղելով նրանց, և կամացուկ քաշելով Աննիի ականջից, անոյշ ձայնով ասաց նրան.

—Ուրեմն այդքան փառասէր էք. կամենում էք անպատճառ մինիստրի կին լինել,—որովհետեւ նա անպատճառ կը լինի: Բայց որտեղ է այժմ ճառախօսում յաղթանակ տանող մեր պարօնը.—և զիմեղով հանդիսականներին աւելացրեց.

—Այժմ Ֆրոսսարը կ'իմանայ թէ ում հետ գործ ունի. իմ նահանգում նա ոչ մի ձայն չունի, և ոչ մի ձայն, լսում էք: Այդ մարդը ամօթանք է ամբողջ ազգի համար:

—Դժուար թէ նա ծանօթ լինի ամբողջ ազգին, նկատեց Լիւսիէնը:

—Պարոն, առարկեց նրան ծերունին, 1870-ին ես ազգային մի պահակախմբի հրամանատարն էի: Պարոն Ֆրոսսարը երեք անգամ հրաժարական տուեց, որպէս զի պատերազմ չը դնայ և սակայն նա այսօր նախագահում է ի պատիւ նախկին զօրա-

կաններն արուող ճաշերին և բաժակներ է առաջարկում հայրենիքի բարգաւաճման համար: Նա չքանչաճ ունի, իսկ ես ոչ:

Նա յայտնեց իր սրտի դարձը. նա միայն մի պահակախմբի հրամանատար էր եղել և այդ պահակախումբը երբեք պատերազմի մէջ չէր մտել, բայց բնականաբար, նա պատերազմաէջ ողի ունէր, և մշակելով իր հոգերը, նա ծրագրներ էր կազմում Գերմանիայի և ուրիշ ազգերի ջնջման մասին: Ըստ սովորութեան և նրա ունեցած պատերազմական ձեռքի պատճառով ամենքը շարունակ կուգում էին նրան մայօր: Նա մի շիտակ, պարզ և մտապարծ մարդ էր: Նա բացատրեց Լիւսիէնին, թէ մի շարադրութիւն է պատրաստում առաջին կայսրութեան ժամանակի սովոյեան զօրավարների մասին:

— Գրեկու ոճը միայն նեղացնում է ինձ, եզրափակեց նա: Եւ նա ցոյց տուեց իր կոպիտ ձեռքը, որ աւելի որսորդական հրացանի քան զրէի համար էր պէտքական:

— Երբ Ֆրոստարին կը փնտեն պատգամաւորութիւնից, իմ մասին շատ կը խօսան: Բայց անհաւատալի չէ թւում ձեզ, պարոն, որ իմ փոխարէն նա նախապահեց բանկէտին:

Այդ միջոցին, երբ խումբը դնում էր դէպի տուն ծառաստանով, դարբասը մտաւ ընտրողական լանդօն:

— Կեցցէ մեր պատգամաւորը, գոհեց Բարօն իր թնդալից ձայնով:

Ժակը շնորհալի գլուխ տալով և ժպտալով այնպէս էր ձեւացնում թէ ողջունում է երկակայական ամբողին: Կասքը կանդ առեց և դուրս եկան Մէրանը, Ալվարը, Շարալէ նօտարը և Բրէնա փոստարանը:

— Մայօր, մեծ յաջողութիւն թօնում, ասաց Ժակը, միւսներէից առաջ վազելով, լի ակնածութեամբ դէպի այդ հզօր ընդհանուր խորհրդականը:

Թախծալի արտայայտութիւն ստացաւ Աննիի գէմքը. Ժակի առաջին մտածմունքը նրա համար չէր: Երկտատարող միայն այժմ մօտեցաւ նրան և ողջունեց այն մի քիչ Ֆամիլիար քնքշութեամբ, որով վարւում էր միշտ նրա հետ: Նրա աչքերը փայլում էին զուարթութեամբ, նրա բերանը ծիծաղում էր. նա գեռ լսում էր ժողովրդի ծափահարութիւնները. յաջմանակի վստահութիւնը գեղեցկացնում էր նրան և Աննին մոռանալով իր ցաւը զմայլուած նայում էր նրան: Ամենքը բարձրացան վերահագալիթը և մտան ճաշարանը, զարգարուած գեղեցիկ վարդափնջով, որ տիկին Մէրանի պարծանքն էր կազմում:

Պ. Մէրանը, որ սիրում էր համեղ կերակուրներ, ասաց.

—Մարդուն հաճելի դարձնողը միտքն է, իսկ երջանիկ դարձնողը ստամոքսը:

Լիւսիէն աչք ածելով սեղանի վրայ, տեսաւ որ ընտրողական յանձնաժողովը արդէն գործի է սկսել:

—Այս դաւառացիները ամեն բան լաւ մարսում են, մտածեց նա: Դա մի մեծ առաւելութիւն է:

Աննին նստած ժակի կողքին, որին չէր տեսել մի քանի օր, բոլորովին հիասթափուեւել էր: Նա երեակայել էր թէ իր նշանածը բռնոյն խօսքերով կ'արտայայտէ նրան իր ափսոսանքը այնքան երկար բացակայութեան համար, բայց ժակը պատմում էր նրան միայն իր յաղթութիւնը:

—Իսկ թշնամին, գոչեց մայօր Բարօն, իսկ Ֆրօսսարը, ինչո՞ւ նրա մասին ոչինչ չէք ասում:

Բայց Ֆրօսսարը պատկանում էր Մէրանին և սա ուրախութեամբ սկսեց իր խօսակցութեան սիրելի առարկան:

—Ֆրօսսարը հրետոր է ծնուել: Դրանով ևս կամենում եմ ասել, որ նրա գլուխը մտածմունքների շատութիւնից այնպիսի հաշուն ձայներ է հանում, ինչպէս ջորեակը դատարկ թմբուկի մէջ: Նա խօսելիս ականջ է դնում ինքն իրան և իր մտքերը իմանում է հանդիսականների հետ միասին, երբեմն ևս նրանցից յետոյ: Մի քանի տարի առաջ նա մի հիանալի ճառ խօսեց, մամուլի և նրա ղեղձումների մասին, այնպէս որ արժէ այդ ճառը մոռացութիւնից հանել. «Նա կամենում եմ, առաջ նա հեղինակաւոր ձայնով, ևս կամենում եմ մի օրէնք, որը գրչի ազատութիւնը ամենաբացարձակ կերպով յարգելով հանդերձ, այնուամենայնիւ մի քանի սահմանափակումներ մտցնի մամուլի ազատութեան մէջ...»

—Իսկ այսօր, ասաց Լիւսիէնը, նա հաւատացնում է որ հոգեորականութիւնը վտանգի մէջ է և կամենում է տեսնել Ֆրանսիան յարգուած օտար երկրներից:

Մայօր Բարօն յօնքերը կիսեց. նա իրան հակակղերական էր համարում: Ժակը, որ կարողացել էր այդ միջոցին մի քանի քնքոյշ խօսքերով գրաւել Աննին և վշտացնել Թշուռ կոմսուհի Ֆերրեպիին, մի բոպէ ևս չէր կորցնում ընդհանուր խօսակցութեան թելը. նա նկատեց Բարօնի զրգռումն և իսկոյն փոխել տուեց խօսակցութիւնը: Դիպլօմատիական մեծ ճարպիկութիւն պէտք էր միութիւնը ընտրողական ժողովի անդամների մէջ պահպանելու համար: Երիտասարդ նոսար Շարուվէն, վերին աստիճանի ճշտապահ մի մարդ, մի քանի խօսքերով նկարագրեց կուսակցութիւնների վիճակը և գուշակեց թէ ժակը կ'ընտրուի հինգ հարիւր ձայների մեծամասնութեամբ:

— Յաջողութիւնը կասկածելի է, պատասխանեց Բրէնա փաստաբանը: Նա սկսեց հերքել և նրա հերքումները պաղ ջուր ածեցին ողորդած հասարակութեան գլխին: Նա խօսում էր կոպտաբար, բայց կծու հեղինակեամբ. նա մի հին հանրապետական էր և ծայրայեղ կերպով պաշտպանում էր աղատամիտ գաղափարները: Նա ցոյց էր տալիս թէ մինչև որ աստիճան ձանձրալի կարող են լինել այն մարդիկ, որոնց համոզուեքը մի անգամ ընդ միշտ հաստատուել է և իրանց հայեացքների ճշտութեան մասին ոչ մի կասկած չունեն: Նա նախանձում էր ժակին, որ փաստաբանութեան մէջ խլել էր նրանից առաջին տեղը, ցանկանում էր որ նա հեռանայ, բայց միևնոյն ժամանակ չէր ցանկանում, որ ընտրութիւնների մէջ նա յաղթող դուրս գայ:

Տիկին Մէրան իր սիրալիկ խօսքերով պահպանում էր սեղանակիցների մէջ հաճելի տրամադրութիւն: Նրանից խաղաղութիւն էր բուրում և նրա որոշ լաւատեսութեան առաջ թըշնամութիւնները լուռ էին:

Սուրճը գնացին խմելու պատշգամբի վրայ: Երկրի վրայ հեղիկ-մեղմիկ իջնում էր գեղեցիկ ամառային գիշերը, մինը այն գիշերներից, երբ երկինքը այնքան պայծառ է լինում, որ աստղերը զալկանում են: Մեղմ զեփեռը հանդարտ շարժում էր տերեւները և զլւում էր նշանց՝ ծաղիկների բուրմունքով ներշնչուած: Մարգագետնի հոտ տեսնում էր նիրհող լիճը. չրջմոլիկ լոյսեր յողանում էին նրա ոսկեզօծ և մանիչալիպոյն ջրերի մէջ: Աւելի հեռուն սարերի անուշ գիծը նկարւում էր ստուերի մէջ և երկրից բարձրանում էր հազարաւոր գիշերային ձայների կանոնաւոր փափուկը, իբրև մեղմ երաժշտութիւն:

Աղմկալից խօսակցութիւնը հետզհետէ դադարեց, որովհետև ամենքը ակամայ ենթարկուեցին երեկոյի հմայքին: Թօսքերը մեղմացան և մտածմունքները աւելի լուրջ դարձան, միայն Բարո հրամանատարը խանդարում էր լուռութիւնը:

Տիկին Ֆերրեզին սկսեց դաշնամուրի վրայ նորվեզական պարեր ածել, որոնց ոգին հեռաւոր էր, տխուր և վայրենի: Այդ երաժշտութեան հնչիւնները հասնում էին պատշգամբին թմրած և չփոթ կերպով: Ժակը կանգնած կոմսուհու կողքին գիտում էր թէ ինչպէս թանկագին ակաները փայլում էին նրա դալուկ մատների վրայ: Երբեմն նա հակում էր գէպի նրան և խօսում էր նրա հետ: Ժաննին նայում էր նրանց բաց պատուհանից: Աննին ամբողջովին անձնատուր էր եղել գիշերուայ գեղեցկութեանը: Նրա զգացածը այնքան խորունկ և այնքան սիրազեղ էր, որ նա ամբողջովին դողդողում էր այդ զգացմունքից: Մի

հաճելի մեղկութիւն հմայում և միեւնոյն ժամանակ ճնշում էր նրան: Այդ բոպէին նրա սիրոյ անսահման քնքշութեան առարկան սէրն էր:

Լիւսիէն հետանալով ծխողների խմբից և մոռանալով նոյն իսկ զիչերուայ պայծառութիւնը, դժգոհ և մտախոհ աշխատում էր դատել իր չրջապատողներին և սրռել թէ ինչ տպաւորութիւն են գործել իր վրայ ընտրողական յանձնաժողովի անդամները:

«Ժակի գործունէութիւնը, սօցիալական գաղափարների մասին ունեցած արհամարհանքը և առ ժողովուրդն տածած զգուսնքը ինձ միանգամայն ապշեցնում են: Երեկոները նա թրե է դալիս այստեղ,—ոհ, սուսնց չափազանցութեան—և շատ ուշ վերադառնում է Աննէսի Ասաւօսները, շատ կանուխ, նա կառք է նստում, զատաւորում է իր յիշատակագրերը և պատրաստում է իր ճառը, որ յարմարեցնում է տեղին և պարագաներին, Դեռ այս օրերս նա դատարանում մի գործ պաշտպանեց. բացի դրանից, նա միշտ ինքն է գրում իր լրագրի համար, իր ինքնագովութիւնները ապահովելու համար: Ընտրողներին նա խոստանում է սոկէ հանքեր և վստահ իր գերազանցութեան վրայ—այդ է նրա թոյլ կողմը—նա ծագրում է նրանց ծածուկ: Սակայն բարոյական զգայմունքից և հասարակական բարիքի ճշմարիտ սիրուց զուրկ մեր դեմօկրատիայի մէջ նա փայլուն տեղ կը գրաւէ:

«Գալով նրա բազմերանդ մասնաժողովին, պէտք է ասել որ նրա միակ ղեկավարը մասնաւոր շահերն են: Մայօր Բարօն կամենում է իր վրէժը առնել Ծրօսսարից, որ չէ կարողացել չըքանչան բերել տալ նրա համար: Շարավէ նօտարը աչքը տնկել է պ. Մէրանի և պահպանողական հին կուսակցութեան գործերի վրայ: Բրէնա փաստաբանը, որի գործերը լաւ չեն գնում դատարաններում, կամենում է տեսնել Ժակին հեռացած և պ. Մէրանը, որ ընտիր մտքի, բայց սկար կամքի տէր մարդ է, հիւսնում է այսօր իր ապագայ փեսայի վտանգաւոր եռանդի վրայ, որովհետեւ ինքն չաւնի այդ եռանդը: Ես ինքս, մինչև անգամ ես համաձայնեցի տալ այս փառասէրի օգտին ձայնս, սնունս,—որ փառաւոր է եղել այս երկրում,—գրողած այն խորին անտարբերութիւնից, որով վերաբերում եմ իմ գաւառի բախտին»:

«Անգճ ժողովուրդ, որ քեզ արբեցնում են խոստումներով ու քնացնում յիմարութիւններով, որ առանց հասկանալու սիրում եւ անզգայ կանգիդատներին, որ կամեցար ինքդ ղեկավարել քեզ, սակայն թափառում ես, աչքերդ կապած, որոնելով երջանկութիւն: Յաւում եմ քո վրայ, բայց քեզ լուսաւորողը ես»:

չեմ լինի, խնդրիր լոյս նրանից, որոնք շահագործում են քո խաւարը՝ քո կողոպուտով հարստանալու համար...

Տիկին Ֆերրեզին դադարեց դաշնամուր ամեկուց և եկաւ միայաւ Աննիին ու ժաննիին պատշգամբի վրայ: Լուսիկէն Հալանդը բարձրացրեց աչքերը գիշերային տեսարանի և երեք կահանց խմբի վրայ:

Իտալուհին, յենուելով պատշգամբին, ետեւ դրած ձեռնկորով, մէջքը դարձրել էր լճին: Նա ատում էր երեկոյի գեղեցկութիւնը, որից մարդիկ չեն կարողանում օգտուել. նա գիտէր որ կանանց գեղեցկութիւնը տուփանք գրգռելով, աւելի տանջանք և աւելի մեղկութիւն է պատճառում: Երբ նա յետ էր դառնում, նրա մաքուր պրօֆիլը պարզ դժագրւում էր գիշերային ֆօնում և նրա այտերի ու պարանոցի գունատ մորթի վրայ կարծես մի ներքին լոյս էր արտափայլում: Վաղանցուկ բոցերը անցնում էին:

Աստղերի տակ, Աննին նմանում էր մի տեսիլքի. նրա դալուկ գեղեցկութիւնը աւելի նրբանում էր և նրա գէմքը շողշողում էր խորհրդաւոր և այնպէս մաքուր, որ կարծես հրեշտակի գէմք լինէր:

Լուսիկէնը զննում էր հերթով կնոջ և ջահէլ աղջկան և սքանչանում էր նրանց վրայ, իբրեւ գեղարուեստական գործերի վրայ: Նա մոռանում էր ժաննիին, որ փաթաթուել էր մի ճերմակ պէգի մէջ. նրա նորածին գեղեցկութիւնը աչքի էր ընկնում գիշերուայ վճիռութեան մէջ: Աղջիկը դրել էր կրծքի վրայ իր փոքրիկ ձեռքը, որով պահում էր շալը. նա նայում էր երիտասարդին իր մանկական խորունկ աչքերով, որոնց մէջ կարելի էր կարգաւ ծանր մտածմունք: Նրա շէկ մազերը, մի քիչ բաց, իբրեւ մի մութ ոսկեգոյն պսակ զարդարում էին նրա ճակատը:

Ամարային այդ գիշերուայ բնութեան անտիկ և տեղական հմայքին նրանք հակադրում էին իրանց վաղանցուկ երիտասարդութեան հմայքը: Նրանց տեսնելու հաճութիւնը տողորւում էր այն նուիրական տխրութեամբ, որով զարդարւում է ամեն ինչ որ գեղեցիկ և դիւրաբեկ է:

Ծիողները խմբից, որին խառնուել էր և Ալվարը, քաղաքական խօսքեր էին լսում: Միայն կոմս Ֆերրեզին և Լիւսիկէնը զմայլւում էին այն բերկրանքով, որ պարունակում էր տեսարանը: Կոմսը չը համբերեց և ասաց ժակի նշանածին.

— Գիշերուայ գեղեցկութիւնը ցոլանում է ձեր նայուածքի մէջ: Եւ ցոլքը գերազանցում է պատկերից. դուք միայնում էք

նրան ձեր գեղեցկութիւնը: Պէյզաժը այլ ևս չէ գրաւում ինձ. ևս գերադասում եմ ձեր աչքերը:

Նա շառագունեց. ինչո՞ւ ժակը իրան այգալիսի չքեղ խօսքեր չէ ասում:

— Դէ լաւ, սիրահարներ, բացականչեց մայօր Բարօն, որ մտնում էր այդ բոպէին սրահը, վախենալով զովութիւնից և յօգացաւից, և անցնում էր ջահէլ աղջկայ կողքով: Արդէն այրիացել էք այս գիշեր, փոքրիկ աղաւնեակս. ինչի՞ մասին է մտածում մեր մեծ մարդը:

Այս կատակները, որ բարի մարդը զուարճալի էր դանում, տանջում էին Աննիին: Լիւսիէնը հասկացաւ այդ և այդ անհաճոյութեան վերջ դնելու համար, առաջարկեց գնալ տեսնել լուսնի ծագումը Տուրնէտի վրայ:

— Փեքոսի խորհրդաւոր ժամն է. մենք վեր կ'անենք այն նստակները, որոնք սլարանով կապած են լճի եզրին մարգագետնի ներքևում:

Փոքրիկ ժաննին ծափ զարկեց: Տիկին Ֆերրեդին, Աննին և ժակը հաւանութիւն տուին:

— Խոհեմ եղէք, ասաց տիկին Մէրանը իր աղջիկներին անփոյթ կերպով և խղճմտանքը հանդստացնելու համար:

Ծառուղիների միջով երիտասարդները իջան լճի ափը: Երկու նաւակ կապուած էին. ժակը վերցրեց ամենափոքրը Աննիի հետ և առաջինը հեռացաւ ափից. նա կանգ առաւ լճի մէջ տեղ և Լիւսիէնը թիափարելու ուժով հասաւ նրանց:

Լուսինը շուտով պէտք է ծագէր. մի մեղմ շող տարածուել էր հորիզոնում. ապա երևաց սպիտակ լոյսի մի ամբողջ ալիք և ճաճանջների մէջ դժագրուեցին ժայռի խորդ ու բորդ տեղերը: Գիշերուայ հանդիսաւոր լոռութեան մէջ, լուսինը երևաց և անշատուեց սարից. նա արագ-արագ բարձրացաւ երկնակամարի վրայ և իբրև աստղերի ցան ու ցրիւ եղած մի փունջ, նա ձգեց լճի ջրերի վրայ պայծառ լոյսի մի երերուն սիւնակ: Այդ սիւնակը իսող էր անում, խորտակում էր և հասանուտ մակերոյթի վճիտութեան համեմատ, երևում էր երբեմն իբրև լուսաւոր կէտերի բոլորակ, կամ իբրև ծփուն արծաթեայ սփռոց: Մի նուազուն երկրորդ արեգակ լուսաւորեց բնութիւնը հեռում, նկատուում էին մեղմ փայլ արծալոդ խորհրդաւոր առարկաներ:

Գիշերաչրջիկները լուում էին. բնութեան մէջ սփռուած այդ գեղեցկութիւնը նրանք քաղում էին իբրև մի սքանչելի ծաղիկ:

Լոռութեան մէջ հնչեց կանաչի մի ձայն, կրքոտ, յուզուած

և սքանչելի զեղուն ձայն: Նա երգում էր իտալական մի բոմանս: Փրբեմն նա մի և նոյն նոտան երկար պահում էր, սաստկացնելով. նա կենդանացնում էր հորիզոնը վշտագին հեշտասիրութեամբ: Տիկին ֆերրեզին երգում էր կանգնած նաւակի մէջ, որ սլանում էր առաջ լուսնին հետեւելով. աստղի շողերը ընկնում էին նրա երեսի վրայ:

Յանկարծ, ընդհատելով երգը, նա լռեց, ընկաւ նաւակի խորքը և հեծկտալով, յուսահատ շարժումով, բռնեց Լիւսիէնի ձեռքը, որ զգաց նրա եղունգների խրուելը իր մտի մէջ: Լիւսիէնը տեսել էր, որ առաջին նաւակում, մի քիչ ստուերի մէջ, ժակը գրկեց և համբուրեց Աննիին և նա ինքն իսկ յանկարծական տիրութիւն զգաց. նա մակաւերեց իտալուհու նախանձը, բայց ոչ նրա նախկին կապակցութիւնը: Եւ նա չը տեսաւ ամենին, նաւակի ետևի մասում, ժաննիին, անշարժ փաթաթուած իր սպիտակ շալի մէջ և արտասուելիս Պարզենկայ լուսնի լոյսով, նա կարող էր կարգալ նորատի աղջկայ նայուածքի այն գաղտնիքի անհուն անձկութիւնը, որ նախազգում էր, ինչպէս և սիրոյ ամբողջ քաղցրութիւնը:

— Վերադառնանք, մրսում եմ, ասաց Լէօնօրա ֆերրեզին, զսպելով իր վիշտը:

Ժակը նկատել էր նրա խռովութիւնը. նա խօսում էր նըշանածի հետ քնքշաբար, բայց ամենեւին գիշերուայ գեղեցկութիւնը չէր, որ նրան աւելի սիրահար էր դարձնում: Նա զգացել էր, լծալը թողնելիս, որ Աննիի սրտի վրայ աւելի էր ազդում բնութեան գեղեցկութիւնը, քան իր խօսքերը. տիրապետելու տենչը թելադրում էր նրան յաղթել անակնկալ նախանձորդին և աւելի սաստիկ յուզմունք պատճառել իրան ընկերացող զգացուն երեսային:

«Լէօնօրան դիժ է, մտածեց նա: Նա կարող է ամեն բան աշտնել նշանածիս: Ես վրէժս կը հանեմ նրանից»:

Աննին, որ մինչև անգամ չէր նկատել երգի յանկարծական ընդհատումը, հասկացաւ միայն, որ ժակի միտքը ուրիշ տեղ է: Եւ որովհետև այդ բոպէին նաւակը մտնում էր լուսնի շողի մէջ, Լիւսիէնը, որ նայում էր ջահէլ աղջկան, նկատեց նրա դէմքի վշտալի արտայայտութիւնը: Նա մտածեց.

«Մեր նաւակների ամեն մինը պարունակում է մի կնոջ սէր այդ անտարբեր ժակի համար: Ամեն մինը կրում է նոյնպէս մի տանջանքի ծանրութիւնը»:

Նա մոռանում էր. իր վիշտը, որ կամենում էր անգիտութեան տալ և քաջասիրտ ժաննիի վիշտը, որ այժմ աշխատում էր ժպտալ:

Նաւակները հասան ափին: Նրանք թողնում էին իրանց ետեից մի լուսաւոր հետք, որի մէջ երևում էին ցոլքեր, նման փշրուած հայելիների, որոնք անդրադարձնում էին լուսնին նրա պատկերի կտորները: Երբ թիւակները բարձրանում էին, ջրի կաթիլները թափւում էին նրանցից, իբրև գոհարեղէն: Ջրի խորութեան մէջ անչափելի տարածութեան վրայ, աստղերը շողջողում էին գունատ փայլով. կարծէք մի հին խորասուզուած երկինք լինէր:

Մտնելով սրահը, Ժակը կատակաբանում էր, թմրած զգայականութիւնից: Արդէն լծում էին կառքերը և հիւրերը պատրաստւում էին մեկնել:

—Մի գրկախառնուեցէք, է, ասաց մայոր Բարօն, մղելով միմեանց գիրկը երկու նշանածներին:

Ժակը յարմար առիթ նկատեց վրէժը հանելու: Խիստ նայուածք գցելով Լէօնօրի վրայ, նա մի թեթև համբոյր քաղեց Աննիի այտից: Աղջկայ դէմքը շառագունեց, այդ հրապարակական համբոյրը ամօթով էր լցնում նրան. նրա կարծիքով օտարների ներկայութիւնը ոչնչացնում էր զգուանքի ունեցած քընքոյշ և մտերիմ հմայքը: Սակայն խալուհին յուզուած, կրծում էր թաշկինակը:

Որպէս զի երկրորդ օրը առաւօտեան կանուխ կարելի լինի գնալ Ֆավերժի կանտօնը, Ժակը և մայոր Բարօն պէտք է մնային Մենթօնում, ուր տիկին Մէրանը առաջարկեց նրանց գիշերել:

Ժակը կամեցաւ առաջնորդել Լիւսիէն Հալանդին մինչև Ավիւլլիի ծառաստանի մուտքը: Նրանց առաջ, ճանապարհի վրայ, գծագրւում էին նրանց երկար և բարակ ստուերները:

—Էլի մի բաղմաղբաղ չարաթ, ասաց Ժակը: Ամեն օր հրապարակական ժողովներ, յանձնաժողովների ընդունելութիւններ, լրագրական բանակոխներ: Հաւատս վկայ, ես ափսոսում եմ, որ ընտրողական շրջանը մօտենում է վախճանին: Այս գործունեայ և մարտնչող կեանքը ինձ շատ դուր է գալիս: Մարդ զգում է, որ ապրում է:

—Սակայն, առաջարկեց Լիւսիէն, դու պէտք է ուրախանաս այդ մօտաւոր ազատութեան համար. դու նշանուած ես, մի մոռացիր այդ:

Ժակը շարունակեց.

—Ինձ դատարկ և երկար պէտք է երեան այն երեք շաբաթները, որ պէտք է անցնեն ընտրութիւնից մինչև ամուսնութիւնս: Ես շտապում եմ ամուսնանալ և հաստատուել Պարիզում:

—Պէտք է մարդ լաւ ճանաչի նշանածին, որ կարողանայ
յետոյ հանդարտութեամբ ղեկավարել նրան:

—Ո՛հ, այդ բարդ բան չէ. Աննին շատ պարզ է և պաշ-
տում է ինձ:

Պէտք էր շատ հրապուրիչ լինել այդպիսի ծաղրալի անձ-
նագովութիւն ցոյց տալու համար: Ծանրաբարոյ Լիւսիէնը գի-
տէր այդ վերջին խօսքի ճշմարտութիւնը և նա ինքն իրան
հարցրեց, թէ ինչո՞ւ վշտանում է այդ խօսքից: Ծառաստանը
համեմելուց տուա՞յ յանկարծ նա մնաս բարեւասաց ժակին:

Մի քիչ յետոյ, մինչ ժակը քնած էր արդէն, վերանորո-
գելով իր ոյժերը երկրորդ օրուայ պայքարի համար, Աննին և
Լիւսիէնը, թեկն տուած իրանց պատուհաններին, զննում էին
իրանց անորոշ վշտերը և Լէօնօրա ֆերրեզին, նստած ամուսնու
կողքին գէպի Տալուար տանող կառքի մէջ ինքն իրան ասում
էր, որ լաւ բան է մեռնելը և որ այնուամենայնիւ մահը զար-
հուրելի է:

Ֆրանս. Թարգմ. Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

* *

Ժէռ, սե՛ քարը սրտիս վրայ,
Գերեզմանիս մութ խորշում,
Դարդի սարը սրտիս վրայ —
Քներ էի Մանթաշում*):

Դարունն եկաւ, Շուշանս եկաւ,
Տատրակի հետ ձէն տուեց,
Տատրակս եկաւ, քարիս նստաւ,
Ինձի անճշ ձէն տուեց...

— «Ե՛լ, ազիզ ջան, գարունն եկաւ,
Ալբալ հագան սար ու ձոր.
Քեզի շաղաղ վարդ եմ բերեր,
Երթանք, ման գանք սար ու ձոր:

Ե՛լ, ազիզ ջան, Արփաչայի
Ուռիները ծաղկեր են.
Ուռիներէն ճիւղք եմ բերեր,
Քեզի իրենց կը կանչեն:

Ե՛լ, ազիզ ջան, հոֆն է փչում,
Գառն ու ոչխար սարն ելան.
Ալագեազը սիրտն է բացեր,—
Ալագեազին տես երթանք...»

Ա՛խ, ժեռ քարը սրտիս վրայ,
Խօ՛ր, հին վէրքը սրտիս մէջ.
Ու վեր ելնել ես չը կրցայ,—
Սէրն էր մեռեր սրտիս մէջ:

Ա.Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

*) Մանթաշը Արագածի ամենամեծ ձորն է:

*
* *

Եւ ճամբէքի մէջ, ամայի դաշտում
Մենակ, անընկեր ընկած եմ մոլոր.
Չորս կողմից հողմը վերաս է շաչում
Ու հոգիս խոժոճու, ու միտքս խոժոճու...

Սիրտս դժով լի մարդկանց մէջ մտայ,
Բայց ողջոյնի տեղ կռուի կոչ տուին,—
Կեանքի գոռ կռիւ՝ կատաղի, դժնեայ,
Ուր որ ամենքը ամենքի ընդդէմ
Դաշոյն են սրում՝ սիրոյ փոխարէն:

Եւ կեանքի կռուից վիրաւոր, յաղթուած
Ընկած եմ հիմա ոյս ափին վայրի.
Շուտով կը տեսնեն աչքերս սառած,
Բայց նրանց խիղճը երբէք չի խայթուի...

Ա.Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՄԲՈՅՐԸ

Սենեկին մէջ, ամէն բան տակնուվրայ էր: Խառնի-
խուռն ցրուած թիկնաթոռներ, երկու-երեք պարկ
գիրք, սեղանի մը վրայ տասնեակներով մանր սրուակ-
ներ, բաց դրադարան մը, դարակներու վրայ բժշկա-
կան փայլուն գործիներ, նշտրակներ, մկրատներ, և այս
ընդհանուր խառնակութեան մէջ կանգուն երսունըհինգ-
բառսուն տարեկան երիտասարդ մը, որ՝ հապճեպով՝
պարկերուն մէջէն կ'առնէր գրքերը, կազմուած մեծա-
դիր գրքեր և դրադարանին մէջ կը տեղաւորէր
կարգաւ:

Սնկիւնը, բազմոցին վրայ, ծերունի կին մը նըս-
տած էր, ճերմակ մազերով, ու կը մրափէր: Գլուխը
պստիկ ցնցումներով հեռզհեռէ խոնարհելով, ընդոստ
կը բարձրանար, և փակ արտեւանունքը զարմացմամբ
կը բացուէին՝ անհանդարտ ու խռովեալ նայուածք մը
նետելով չորս բոլորքը. յետոյ դարձեալ աչքերը կը
գոցուէին և գլուխը կը վերսկսէր իր մեղմ վայրէջքը,
մինչև որ կուգար ծնօտը հանգչեցնել կուրծքին վրայ:

Մայիսի գիշեր մըն էր, ժամը երեքը անցած: Սե-
ղանին վրայ բոցափայլ լամպար մը կը լուսաւորէր այս
տեսարանը, նշտրակներուն պողպատին ցուրտ շողիւնը
ցոլացնելով, ստուերի մէջ թաղելով սենեկին անկիւն-
ները. պատին վրայ, ծերունի կնոջ գլխին շուքը կը
նկատուէր խօլական մեծութեամբ, անոր շարժումնե-

րուն հետ հետզհետէ տարածուելով ու կծկելով, բթին ու ծնօտին զուգահեռական անհեթեթ գծերը երկըն-
ցներով ու կարճեցներով:

—Մայր, ըսաւ յանկարծ երիտասարդը, գնա՛ պառկէ, հանգիստդ նայէ: Երկու օր է շատ յոգնած ըլլալու ես:

—Էյ դուն ալ բիչ մը շունչ առնես նէ աղէկ կ'ը-
նես, Տրդատ, հերիք է աղչաւոր, բիչ մըն ալ վազուան ձգէ, ըսաւ ծերունի կինը՝ աչքերը չփելով:

—Շիտակը, իրաւունք ունիս, հիմակ սա գիրքերը մէկգի ձգեմ, թուղթերս մինակ տեղաւորեմ, շատոնց է ասանկ երեսի վրայ մնացեր են, պարապ տեղը տեղ կը բռնեն կոր:

Եւ, գրքերուն կոյտին տակէն, թղթերու խոշոր ծրար մը քաշելով, բացաւ: Մէկիկ-մէկին աչքէ կ'անցը-
նէր զանոնք, ոմանք կը պատուէր և ուրիշներ գրադա-
րանին դրոյցին մէջ կը դնէր:

Երկու օրէ ի վեր, տօբթօր Տրդատ Պարգեւեան իր ընտանիքով այդ տունը փոխադրուած էր, Բանկալ-
թիի շիտակ ճամբան: Մինչև ան ատեն Եէնի-Գաբու կը նստէր, այլ տակաւ իր գտած յաջողութիւնը և ա-
ւելի բազմաթիւ յաճախորդներ գտնելու հաւանակա-
նութիւնը իրեն թելադրեր էին այս տեղափոխութիւնը: Արդարև, առանց մեծ համբաւի մը տէր ըլլալու, բա-
ւական համարում կը վայելէր միջնակարգ ընտանիք-
ներու մէջ: Թըպիյէէն էր, Բարիզէն չէր, բայց հոն ու
Վիեննա գտնուած էր: Բարձրահասակ երիտասարդ
մըն էր, կապուտակ աչուրներով, որոնց հեղ ու տըր-
տում մտախօհութիւնը ամբողջ դէմքը կը համակէր ա-
նուշ արտայայտութեամբ մը: Աղքատները կը սիրէին
զինքը բարեհամբոյր ու մարդասէր բնաւորութեանը
համար, որով տնակին դռնէն դուրս կ'ելէր՝ առանց
տանտիրոջ ձեռքը նայելու, և կարող ընտանիքներու

մէջ կը յարդէին զինքը իր զգուշաւոր ու փափուկ վարուողութեանը և անձնուէր եռանդին համար:

Իր ծերունի ծնողներուն և ամուրի քրոջը հետ կ'ապրէր, որոնց հանգստութիւնը եղած էր առաջուրնէ ի վեր իր միակ նպատակը: Աղքատ ընտանիքի զաւակ, իր ինքնօգնութեամբ անոնց տուած էր դիւրակեցիկ վիճակ մը, ու անոնց սիրոյն ու գուրգուրանքին մէջ կը սահէին իր հանդարտ օրերը:

Ծրարին թղթերը հետզհետէ կ'անցնէին իր ձեռքէն, և գրադարանին գլրոցին խորը կ'անհետանային, կամ իրենց պատուած կտորներուն դարձ-դարձիկ անկումովը կ'երթային ստուարացնել իր ոտքերուն տակ կաղմուող խառնափնդոր կոյտը: Դեղնած ու ծակծկած թղթեր կային ծրարին մէջ, հին նամակներ, այցաքարտեր: Անոնց պարունակութեանը վրայ արագ նայուածք մը՝ կը վճռէր իրենց բաղդը:

Հիմակ իր ձեռքը առած էր դունատ թղթերու բարակ ծրար մը, որ դորշ ժապաւէնով մը կապուած էր: Անփութութեամբ ժապաւէնը քակեց, բայց հաղիւ նայուածքին հանդիպեցան այդ նամակներուն կիսովին աւրուած երկար ու բարակ գրերը, իր գիմագծերը կծկուեցան ցաւատանջ. վայրկեան մը կանդ առաւ, յետոյ մեքենաբար աչքէ անցուց այդ նամակները, անոնց արթնցուցած բաղմահոյլ յիշատակներուն մէջ մտացնոր, վախնալով կարգալէ անոնց ստորագրութիւնը՝ «Վերգին Միքայէլեան», և արագ շարժումով մը գլրոցին մէջ նետելով ամբողջ ծրարը, պատուհանին քով գնաց և բացաւ դայն:

Դուրսը խաւար կը տիրէր, այլ մայիսեան աստեղազարդ երկնքի մը տարտամ ցոլացումովը մեղմացած: Թեթեւ հով մը կը փչէր, հեշտ ու խնկաբոյր, փայփայանքի մը պէս հաճոյական: Բժիշկը, գլուխը չըջա-

նակին յեցած, սկսաւ մտածել, անցեալին մէջ մոլորած:

Օ՛ր, այն, շատ սիրած էր այն աղջիկը: Իր չքաւոր և աշխատալի ուսանողութեան տարիներուն մէջ, ան եղած էր միայն իր յոգնութիւնը մոռցնող ու իրեն արիութիւն ներշնչող պատկերը: Կը յիշէր անոր նուրբ ու քնքոյշ դէմքը, որ իր մտքին մէջ մնացած էր անեղծ ու անջինջ, ու մանաւանդ անոր լայն ու վճիտ աչքերը, իրենց սեւորակ սպիտակուցին մէջ տարօրէն իմն մեղամաղձիկ: Քսաներկու տարեկան էր ան, ու ինքը քսանը չորս: Լուրջ ու խորին զգացում մըն էր իր սէրը: Վկայականը առնելուն կը սպասէր, որպէս զի կնութեան ինդրէր Վերգինը իր հօրմէն, ճերմակեղէնի խանութպան մը՝ որ մեծապէս կը յարգէր զինքը իր պատկեշտ բնաւորութեանը համար: Եւ ահա օր մը մօրմէն իմացած էր թէ «Վերգինին համար շնորքով ուզող մը ելած էր», լաւ կացութեան տէր օսկերիչ մը: Տրդատ մօրը բան մը զուրցած չէր իր սիրոյն և դիտաւորութեանը մասին: Այս լուրը չվրդովեց զինքը. վստահ էր թէ Վերգին պիտի մերժէր: Եւ սակայն քիչ օրէն անոր նշանտուքին լուրն ալ առաւ: Դիմում մը, ձեռնարկ մը չըրաւ Վերգինի ծնողքին մօտ: Կը ճանչնար ճերմակեղէնի խանութպանը, անշուշտ բժշկական ուսանողին աղքատիկ ներկայէն ու անստոյգ ապագայէն նախամեծար պիտի համարէր օսկերչին դիւրակեցութիւնը: Իր վիշտը սրտին խորը թաղեց, սիրոյ վիշտ ու արժանապատուութեան ալ վիշտ, ու զգուշացաւ կրկին տնդամ տեսնելէ այդ աղջիկը: Դառն զարմանք մը ունեցաւ միայն, ու անոր այդչափ դիւրաւ հաւանելուն համար արհամարհոտ կարեկցութիւն մը: Վերջէն միայն իմացաւ թէ հօրը և աղջկանը միջեւ ծանր կռիւններ տեղի ունեցեր էին, որոնց մէջ սակայն յաղթուողը աղջիկն էր եղած: Իր սրտին բոլոր խանդաղատանքը իր գրքերուն տուաւ, և իր ուսման տաժանելի աշխա-

սուլթան մէջ մոռցաւ իր ցաւը: Տարիներով, սակայն, երջանկութեան և անդորր կեանքի այն հեռապատկերը զոր իր մտքին մէջ ծրագրած էր՝ մերթ ընդ մերթ եկաւ իր խորհուրդները խռովել: Շատ կիներ ու շատ աղջիկներ ճանչցաւ, ու ոչ մէկուն մօտ ունեցաւ իր երիտասարդութեան առաջին տարիներուն զգացման սրբութիւնը: Մայրը միշտ հետամուտ էր զինքը ամուսնացնելու, և ինք միշտ կը յետաձգէր: Տակաւ առ տակաւ մոռցած էր այն աղջկան վարմանքին անազնութիւնը, ու կը յիշէր միայն անոր նուրբ ու փափուկ հոգին իր դիւրաբեկ ու դիւրկ պատեանին մէջ, ու ամէն անգամ որ մայրը ամուսնութեան խնդիրը առաջ կը քննէր, մըտքովը յետադարձ ակնարկ մը կը նետէր այն խուսափուկ պատկերին: Հարցուցած փնտռած չէր թէ ինչ եղած էր Վերգին իր ամուսնութենէն ետքը. հեռաւոր թաղ մը հարս գացած էր, ինք վկայականը ստանալէն ետքը Պօլսէն հեռացած էր բաւական ժամանակ բժըշկական պաշտօնով, դարձին՝ լուր մը առած չէր անոր նկատմամբ, տարիները եկեր անցեր էին՝ իրենց հետ բերելով նոր հոգեր ու նոր մտածութիւններ, և ահա հիմակ այդ դեղնած թղթի կտորները իր մտքին մէջ կ'արթնցնէին ամբողջ անցեալ մը, հովին պէս որ մօխրին խաւերը կը տարտղնէ՝ երեւան բերելով անոնց տակ ծածկուած կայծը:

Յանկարծ դուռը զարնուեցաւ ուժգնօրէն: Բժիշկը ասդին դարձաւ, և ծերունի կլինը, որ այս անգամ ալ խոր քնով կը քնանար, գլուխը վեր նետեց ընդօստ, մրմնջելով.

— Ո՛վ է աս ատեն:

Յաջորդ վայրկենին սենեկին դուռը բացուեցաւ և սպասաւորը երեւցաւ:

— Դուռը ո՞վ է, Մինաս, հարցուց բժիշկը:

— Մէկը եկեր կը հարցնէ որ նոր եկած տոբթօրին տունը աս է: Ես ալ հա ըսի:

— Էյ ի՞նչ կ'ուզէ՛

— Հիւանդի համար եկեր է, անէլէ է, պիտի առնէ տանի ձեզի։

Բժիշկը սրտնեղութեան շարժում մը ունեցաւ։

— Հեռու տեղ է եղեր։

— Ձէ, հոս մօտը, վարի փողոցը։

— Ելիր գնա, օգը շատ աղուոր է, խերու տէր կ'ըլլաս, ըսաւ ծերունի կինը, որ կը տեսնէր զաւկին դժկամակութիւնը։ Ես հոս կը սպասեմ քեզի։ Ո՛վ դիտէ ինչ վիճակի մէջ են որ աս ատեն փողոցները ինկեր են։

Յետոյ, սպասաւորին դառնալով՝

— Միշտ, ըսաւ, լապտերը վառէ և աղայիդ հետ մէկտեղ գնա։

Բժիշկը համակերպեցաւ և վերարկուն ու գլխարկը առնելով սանդուղներէն վար իջաւ։ Դրանը առջեւ երիտասարդ մը կը սպասէր, այլայլած դէմքով։

— Գործիք և այլն առնելու պէտք կ'այ, հարցուց տր. Պարզեւեան երիտասարդին։

— Ձէ, տօբթոր։

— Երթանք։ Ի՞նչ է հիւանդութիւնը։

— Կուրծքի հիւանդութիւն, տօբթոր։ Երեք ամիս է անկողինն է։ Տօբթորը եկաւ առջի երեկուրէն, բայց հիմակ յանկարծ շատ աւրուեցաւ, իմացեր էինք ձեր հոս եկած ըլլալը, անմիջապէս խելք ըրինք ձեզի դիմելու։

Եւ անխօսուկ շարունակեցին իրենց ճամբան, Մինասին լապտերին լուսովը լուսաւորուած։ Յիսուն քայլ ետքը կանգ առին մեծ տան մը առջեւ, և երիտասարդը իրարու վրայ հնչեցուց դրան զանգակը։ Դուռը բացուեցաւ, և տարիքոտ մարդ մը, աչքերը արցունքով լեցուն, բժիշկը առաջնորդեց մինչեւ մեծ սենեկի մը դուռը, կամաց մը բացաւ զայն, և խղզուկ ձայնով մը որ դժուարաւ կը խուսափէր կոկորդէն՝

— Հոս է հիւանդը։ Կինս է։ Աստուծո՛յ սիրուն, բան մը ըրէ, տօբթոր, ձեռքէ կ'ելլայ կոր։

Լայն սենեակ մ'էր, լուսամբիովով ծածկուած լամպարի մը աղօտ լուսոյն ստուերներովը լեցուն: Վարագոյրները խնամքով գոցուած էին: Մէկ անկիւնը, անկողին մը կը գտնուէր, ու բովը ջահակալ մը՝ դեղի սրուակներով, դգալներով, փոքր տուփերով բեռնաւորուած: Սպիտակ ժանեակներով եղերեալ բարձին վրայ գլուխը հանգչեցուցած էր կին մը, կիսախուփ աչուրներով, անսահման յոգնութիւն նկարուած իր ներս քաշուած դիմադծերուն վրայ: Դէմքը մեղրամոմի սպիտակութիւն ունէր, եթերային ու աննիւթ դոյն մը, որ ալ այս աշխարհէս չէր: Իր գիշերազգեստին բացուածքէն վզին ոսկորները կ'երեւնային դուրս ցցուած ու անոնց քով խոռոչներ, ուր մօրթը կը կախուէր թուօրէն:

Տըթօր Պարգեւեան մօտեցաւ, անկողին վրայ ծռեցաւ և երբ իր նայուածքը յառեցաւ այդ դէմքին և այդ աչքերուն վրայ, որոնք հիմակ բացուած էին, իր բարոյական բոլոր բաշխութեանը պէտք ունեցաւ, որպէս զի մօրմօրի տէ՛ մը չարձակէ: Բայց այդ կէ՛նը, կը ճանչնար, իր վերգիւնն էր, այդ դիմադծերը, թէեւ ոգեվարին ճգնաժամին մէջ դերագոյն նիհարութիւն մը առած, կը պահէին միշտ իրենց նախնի գեղեցիկ անուշութիւնը, և աչքերը նոյն այն խռովիչ ու սեւաթոյր նայուածքը ունէին որ իր մտքին ալքերուն մէջ կենդանի մնացած էր: Ժամանակ չունեցաւ սակայն չարժում մը ընելու:

Հիւանդը, իր նայուածքը չորս կողմ պտտեցնելէ ետքը, անբացատրելի դարմացմամբ յառեց բժշկին վրայ: Իր վրիպուկ իմացականութեան սլացմանը մէջ ինչ յանկարծական ցնցում արթնցուց իր ուղեղին արդէն թմրած կարողութիւնները, իր կեանքին անէացմանը մէջ ինչ գերբնական ոյժ գտաւ՝ իր մոտածումներն ամփոփելու և կեդրոնացնելու համար: Բայց գլուխը ետեւ գնաց, աչքերը շողացին խնդալիր ճառագայթու-

մով, չլթունքը բացուեցան մանկական ժպիտ մը ուրուա-
գրելով, «ախ, Տրդատ» մրմնջաց նուազուն ձայնով մը
զոր բժիշկը աւելի դուշակեց չլթունքին շարժումէն,
քան իմացաւ և որ տաք շունչով մը դգուեց իր այտերը,
և հուսկ յետին ճգով մը թեւերը երկնցնելով, Պար-
գեւեանի վղին փաթթեց անոր գլուխը վար քաշելով,
այնպէս որ բժիշկին չլթունքը եկան հպիլ իր չլթունքին,
իրենց տամուկ տաքութեանը մէջ խառնելով իրենց
վերջին համբոյրը:

Երբ Պարգեւեան իր գլուխը ազատեց այդ գերեր-
կրային սեղմումէն, մահուան ցուրտը զգաց արդէն այդ
մարմնին շօշափմանը մէջ: Ոգեվարը մեռած էր: Իր դէմ-
քին վրայ խաղաղաւէտ անդորրութիւն մը կը տիրէր
հիմակ, անճառ երանութիւն մը գերաշխարհիկ, ցաւի
հետքն իսկ չմնացած այլ եւս, և իր բաց աչուրները՝
գերադոյն վայրկենին պայծառացմանը մէջ արձանացած՝
անհուն նայուածք մը ունէին, աշխարհային իրերէն վե-
րացած, իրենց ապակեման անշարժութեանը մէջ պա-
հած էութեանը վերջին մեծ հրճուանքը: Պարգեւեան
բոլորտիքը նայեցաւ, իրմէ մէկ քանի քայլ հեռու հա-
ւաքուած մարդերուն ու կիներուն հեկեկաձայն լացը
դիտեց, հազիւ խեղճ ըրաւ յուսահատական թոյլ շար-
ժումով մը յայտնելու անոնց թէ ամէն բան լմնցած
էր, սենեկէն դուրս ելաւ անվստահ քայլերով, սանդուղ-
ներէն վար իջաւ և դուռը բանալով փողոց նետուե-
ցաւ առանց նայելու Մինասին, որ վերարկուն ձեռքը
կը սպասէր և որ բան մը չհասկնալով տիրոջը վար-
մունքէն՝ լապտերը չվառած անոր ետեւէն վազեց: Երբ
տուն հասան, բժիշկը իր սենեակը ելաւ նոյն մեքենա-
կան շարժումով:

Դրանք բացուածքէն, մայրը արթնցաւ մրափէն,
ոտքի ելաւ և զաւկին մօտենալով:

— Էյ, ի՞նչ է եղեր, Տրդատ:

Մօրը ձայնը զինքը սթափեցուց: Անմիջապէս, ինք-

զինքը գտաւ: Ի՞նչ հարկ խեղճ կինը հաղորդ ընել իր
ցաւերուն: Յոգնութիւն պատրուակեց, սենեակը քաշուե-
ցաւ ու անկողնին վրայ ինկաւ, յաջորդ օրը վերսկսելու
համար՝ անտարբերներու առջեւ՝ իր թաղուած վշտի
սպառիչ կեանքը:

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

ԱՏՐՊՍՏԱԿԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

Մեր անցեալ յօդուածից *) արդէն դիտէ ընթերցողը, որ Պարսկաստանում չը կան կանոնադրեր: Գիտէ և այն, որ զրեւիթէ բոլոր կարգերի օրէնքները կամայականութիւնների և քմահաճոյքի մի անվերջ և երկար շարք է: Հէնց այդ անխիտանական զրութեան արդիւնքն է, որ օրէց օր Պարսկաստանում, մանաւանդ Ատրպատականում, կողոպուտները և հարստահարութիւնները լայն ծաւալ են ստանում, աւելի և աւելի ժողովրդի անտեսական վիճակը վատթարացնում: Կեանքի և դոյքի ապահովութիւն համարեա չը կայ: Քուրդքէդ-խանը յարձակում է իր ուաղակային խմբով այս կամ այն գիւղի վրայ, խլիում, տանում է նախիրը, աւերում գիւղը և առանց պատժի մնում, շատ անգամ նոյն իսկ ընդդիմադիր ոյժ չը գտնելով: Հաքիմը (դատաւորը), գաւառապետը, սարփարաստը միւս կողմից են կեղեքում ռայեա ժողովրդին...

Աւելի սարսափելի են պարսկաթրքական սահմաններում բուն զրաժ մի քանի քիւրդ ցեղեր, ինչպէս Շիկակ, Բարդարի, Մամադի եայլն, որոնց միակ զբաղմունքն է թալան-թրաչը: Սալմաստը աւելի մօտիկ լինելով սահմանին, անոթջապէս ենթակայ է զրանց յարձակումներին, որոնք կատարուել են և կատարւում են յաճախ ցերեկ ժամանակ, հէնց կառավարութեան պաշտօնակաների աչքի առաջ: Ամբողջ ամառուայ ընթացքում ու աշնան սկզբներին (այդ ժամանակներում են տեղի ունենում յարձակումները) Սալմաստի ամբողջ աղգարնակութիւնը և՛ թուրք, և՛ հայ, և՛ այլն, ահ ու սարսափի մէջ են լինում. ամեն բոսէ, ամեն ժամ սպասողական ծանր զրու-

*) «Պատիմները Պարսկաստանում», «Մուրճ» № 12, 1901.

թիւն է. ահա քրդերի հրոսական և խառնիճաղանճ խմբերը
ցած կը գան սահմանակից լեռներից, կը յարձակուեն այս կամ
այն գիւղի վրայ, կը սկսուեն սպանութիւններ և աւարառու-
թիւններ: Սարսափը ընդհանուր է. վախենում են թէ՛ ժողո-
վուրդը և թէ՛ պաշտօնեաները, վարչութիւնը:

Իբրեւոք ցեղապետներից ամենայայտնին է Ջաֆար-աղան,
որ լինում է Սալմաստի հարաւ-արեմտեան կողմում գտնուած
Ճարա կողուող աւանում: Իսկ սրանից ոչ միայն Սալմաստի
հայ և պարսիկ ընտելիներն են սարսափում, այլ և հաքիմները:
Յարձակումները օրէցօր աւելի են սաստկանում և յանդուգն բնա-
ւորութիւն ստանում: Այդ մասին գիտումն է լինում Սաք-
պատականի ընդհանուր նահանգապետին. աւաղակներին զսպե-
լու համար Թաւրիզից ուղարկւում է նոր զստաւոր: Բայց նոր
գատաւորը հէնց առաջին օրերում բարեկամանում է Ջաֆար-
աղայի հետ, տեսնելով նրա ոյժը: Նրանք փոխադարձաբար ի-
րար այցելութիւններ են տալիս...

Որ Ջաֆար-աղայից և ընդհանրապէս թիւրք աւաղակնե-
րից վախենում են պարսիկ պաշտօնեաները, այդ պարզ է: Դրա
մէջ համոզուելու համար առաջ բերենք հաղարաւոր փաստերից
մէկը, որ տեղի է ունեցել դեռ անցեալ տարի:

Նոյն Ջաֆար-աղայի ընկերներից մի քանիսը բանտար-
կուած են լինում Դիլիմանում (Սալմաստի կենտր. քաղաքը):
Ջաֆար-աղան իր խմբով դալիս պաշարում է քաղաքը, այն էլ
ցերեկով, և յետ պահանջում բանտարկեալներին. կառավարու-
թեան կողմից գիմադրութիւն համարեա չէ լինում և կատար-
ւում է աղայի պահանջը: Սալմաստի թրքաբնակ զիւղերի գրու-
թիւնը պակաս յուսահատական չէ հայաբնակ զիւղերից:

Սակայն թիւրք-պարսկական սահմանադիւրից հեռու էլ
պակաս չեն աւաղակային ասպատակութիւնները: Այդպե-
ս, օրինակ, Արդաբիլն էլ իր չրջակայ գիւղերով այս տա-
րի կռիւների ասպարէզ էր: Բայց այստեղ գերերը փոխ-
ուել են. այստեղ աւաղակը քիւրդը չէ, այլ թուրք բե-
գերն ու խաները, որոնց թիւը այնքան մեծ է Պարսկաստա-
նում: Սրանք անդադար, և՛ ցերեկով, և՛ գիշերով, յարձակում
են գիւղերի վրայ, լինի թրքաբնակ կամ հայաբնակ, զարկում,
տանում են, կտրում են կարաւանների առաջ, կոյրպտում և
սպանում: Սրանց աներեւութիւնը անցեալ տարի այն աստիճանի
էր հասնել, որ կառավարութիւնը ստիպուած էր զինուորական
ոյժի զիմել: Զօրքի և այդ աւաղակային խմբերի մէջ 1901 թ.
օգոստոսի 13-ին կատարեալ ճակատամարտ է տեղի ունենում
և աւաղակները ստիպուած են լինում անձնատուր լինել: Խմբի

պարագլուխները 9 հոգի են և բոլորն էլ բէգեր ու խաներ, իսկ ամենազլխաւորն է Մամադ Կուլի-բէգը, որը ունի և սեփական զիւզ: Այս ինն զլխաւորներին չղթայած տանում են Թեհրան գաւերու: Կարծւում է, որ նրանք մեծ-մեծ գումարներ կաշառք տալով կ'ազատուեն...

Մի ուրիշ կարևոր խնդիր, որ մասամբ վերև առաջ բերուած պարագանների—կեղեքումների և հարստահարութիւնների անմիջական արդիւնքը պէտք է համարել, դա ատրպատական լինելի պանդխտութեան խնդիրն է: Ընդարձակ հայաքնակ դաւառները, ինչպէս Ղարաբաղ, Սոյ, մանաւանդ Սալմաստը, հետըզհետէ դատարկւում են: Պանդխտութիւնը, որ սկսուել է դեռ 1828 ուս-պասկական պատերազմից յետոյ, մինչև այժմ էլ շարունակւում է: Պանդխտում է ոչ միայն հայը, այլ և թուրքը, ասորին և այլն, սրոնք առաջինից պակաս չեն ճնշւում և հարստահարւում:

Հեռանում, պանդխտում են աշխատաւոր և երիտասարդ պեղերը, իսկ մնում են միայն ծերունիները, կանայք և մանուկները: Ընդարձակ բարեբեր զաշտավայրերը մնում են խոպան, առանց վար ու ցանքսի: Անաւնապահութիւնը՝ որ շատ նպաստաւոր յարմարութիւններ ունի—ընդարձակ արօտատեղիներ և հովիտներ, չի վարդանում աւաղակային խմբերի ասպատակութիւնների ջնորհիւ:

Սալմաստի պանդխտներին կարելի է տեսնել ոչ միայն Թիֆլիս, Բաթում, Բազում, Փոթի, այլ և աւելի հեռու տեղերում, ինչպէս Ռոստով, Կերչ, Նովորոսիյսկ, Նախու, Թէոդոսիա, Սևաստապոլ: 1896 թուին կաղմած վիճակագրութեան համեմատ, Սալմաստը ունեցել է 1488 պանդուխտ:

Պանդխտութեան կողմից Ղարաբաղն էլ յետ չէ մնացել Սալմաստից: Ղարաբաղցիների պանդխտավայրն է զլխաւորապէս Շուշին և նրա մօտիկ գաւառները:

Պանդխտութեան խնդրում, բայցի երկրի ընդհանուր անապահովութիւններից, որոշ չափով դեր են խաղում և այն, որ քանի դնում է ժողովրդի պահանջները բարդանում են, բայց նա տեղում այդ պահանջներին չի կարողանում բաւարարութիւն տալ, ուստի պանդխտում է՝ աւելի մեծ վաստակ ձեռք բերելու համար: Այս հանգամանքը աւելի նկատուած է Թաւրիզի վերաբերմամբ, ուր համարեա չը կան ճնշումներ և հարստահարումներ:

Պարսկահայերի մէջ ասորուստ ձեռք բերելու միջոցներից մէկն էլ օդի և գինի վաճառելն է: Արբեցողութիւնը, պէտք է ասել բաւական տարածուած է Պարսկաստանում: Մեր խօսքը մասնաւորելով Թաւրիզի վրայ, պէտք է նկատել որ խմիչք գոր-

ծածկելը չատ տարածուած սովորութիւն է. կանայք էլ մեծ չափով խմում են:

Թաւրիզում շատ ընտանիքներ իրանց համար գինի և օղի են պատրաստում: 1900 թուին կազմած վիճակագրութեան համաձայն կանանց, ընտանեկան յարկի տակ, խմողների թիւը 100-ին 45 էր, այն ինչ աղատ տեղերում, օր. հարսանիքներում, հրաւերներում և այլն, ուր ճնշւում են, 100-ին 10 հազիւ ընկնի:

Պարսկաստանի հակալիօհօլական ընկերութեան կենտրոնական վարչութիւնը, որ գտնւում է Թաւրիզում, իր գոյութեան գեղ առաջին շրջանում, յանձնեց իր անդամներից մէկին (պ. Ռ. Մովսիսեան), որ տեղացի է և լաւ ծանօթ Ատրպատականին, ոգելից խմիչքների վերաբերմամբ մանրամասն՝ ստատիստիկա կազմել, թէ՛ սրբան գինի և օղի է գործ ածւում և այլն:

Նրա կազմած ստատիստիկայից հետեւեալը երևաց.

Թաւրիզի հայաբնակ երկու թաղերը, որոնք ունեն մօտ 615 տուն, տարեկան 515 խալուար գինի են դնում, որից խմելու համար գործ են ածում 56,800 շիշ (խալուարը հաշուելով 240 շիշ), դուրս եկած հնացնելու և պահելու բաժինը: Այդ երկու թաղերում գինեվաճառութեամբ պարապում են 18 մարդ, որոնք տարէնը ծախում են 120 խալուար, իսկ մասնաւոր մարդիկ ծախում են՝ (տների մէջ) 50 խալուար, իսկ օղի պատրաստում են 511 խալուար և իւրաքանչիւր խալուարին ստանում են 500 շիշ: Սրանից 80,000 շիշը ծախւում է հայերին, իսկ մնացածը՝ թուրքերին: Թուրքերի վրայ տարեկան ծախւում է թէ՛ գինի և թէ՛ օղի 286,300 շիշ: Թուրքերը առաջ, ինչպէս պատմում են, սեփական արբեցնող ըմպելիներ չէին պատրաստում, միայն 20 տարի է, որ սկսել են թէ՛ գինի և թէ՛ օղի պատրաստել:

Ատրպատականի միւս գաւառներին գալով՝ հաշուած է, որ իւրաքանչիւր մարդ մօտ 10—50 զոան է ծախսում տարեկան ոգելից խմիչքների համար *): Այսպէս.

	Տուն, (տու- նը=5 անդամ),	Բնա- կիշ,	Ծախսում են.
Սալամաստն ունի .	. 1,500	7,500	375,000 զո.
Ուրմին .	. 430	2,150	32,250 »

*) Սալամաստն և Մարաղայում իւրաքանչիւր մարդ ակօհօլի համար ծախսում է 50-ական զոան, Ուրմի՝ 15 զոան, Խոլում՝ 20 զոան, Սուլ-ղուղ, Սօուլ-Բուլաղում, Սրղաբիլում 10-ական զոան. Ղարապաղում աւելի քիչ:

Խոյ	350	1,750	35,000 »
Սուլգուզ, Սոուզ-Բուլազ,			
Արզաբիլ	250	1,250	12,500 »
Մարաշա	200	1,000	50,000 »

Ամբողջ Ատրպատականում հայ բնակիչների թիւը հասնում է մօտ 22000-ի կամ 4400 տան: Սրանք ամբողջ տարուայ ընթացքում ծախսում են ալիօճօլի համար մօտ 744,400 զօան: Ատրպատականում արեւեցողութեան կազմից առաջին տեղը բռնում են Սալմաստը և Ուրմին, երկրորդ տեղը՝ Մարաշան և Խոյը, երրորդ տեղը՝ Արզաբիլը, չորրորդը՝ Թաւրիզ, հինգերորդը՝ Սուլգուզ, Սոուզ-Բուլազ, վեցերորդը՝ Ղարադաղ:

Սատախստիկա կազմողը, ինչպէս վկայում է, այս բոլոր տեղեկութիւնները հաւաքել է ամենավատահելի մարդկանցից, այնպէս որ այդ թուանշանները ղուրկ չեն նշանակութիւնից:

Օղին և գինի վաճառողները հայեր են, իսկ յաճախորդները մեծ մասամբ թուրքեր, որոնք սիրում են ծածուկ մնալու համար խօսի փողօցներում եղած տները: Այդ անհրում թուրքերի երթևեկութիւնը տեղում է մինչև ուշ դիշեր: Գալիս կոնծում են, աղմուկ-աղաղակ բարձրացնում, ամեն տեսակ կեղտեղ հայհոյանքներ առաջ իրար, և ամենամեծ ցաւն այն է, որ շատ անգամ այդ բոլորին ականատես են լինում փոքրիկ երեխաները, խմբիչը մատակարարում է տան մայրը, այդ էլ մի միջոց է շատ յաճախորդներ դրաւելու համար:

Ալիօճօլի չարիքների դէմ մաքառելու համար Պարսկաստանի Հակալիօճօլական Ընկերութիւնը, որ հիմնուել 1899 թ. մայիսին, կաւում է մի շարք օգտաւէտ դասախօսութիւններ կազմակերպելով, որոնց միջոցով պարզւում է ժողովրդի համար այդ անտի հասցրած ահալին վնասները:

Դասախօսութիւնների մասին աւելի լրիւ գաղափար տալու համար, աւելորդ չենք համարում առաջ բերել այստեղ նիւթերի ցանկը.

1. Ալիօճօլականութեան վտանգը. 2. Անասունների արեւցողութիւնը. 3. Ալիօճօլի երեխայի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը. 4. Հակալիօճօլական շարժում Թուսաստանում. 5. Հակալիօճօլական շարժում ամբողջ աշխարհում. 6. Թոքախտ և ալիօճօլականութիւն. 7. Ալիօճօլականութեան մասին ստատիստիկա. 8. Պարիզի հակալիօճօլական կօնգրէսից քաղուածքներ. 9. Ալիօճօլի վնասները Ֆիզիկականի և բարոյականի վրայ հայր և այլն:

Ընկերութիւնը, բացի հրապարակական դասախօսութիւն-

ներից, բրօշիւրների միջոցով էլ պրօպագանդա է անում արկօհօյի դէմ, պարզելով նրա հասցրած վնասները և չարիքները: Մինչև այժմ Պարսկաստանի Հակալիօհօլական Ընկերութիւնը հրատարակել է միայն երկու բրօշիւր, առաջինը զօկ. Կ. Փաշայեանի կազմած՝ «Մարգկութեան ամենամեծ թշնամին» և երկրորդը բժիշկ Վահան Արծրունու՝ «Մի խմիր»: Ընկերութիւնը մտադիր է յաճախ բրօշիւրներ հրատարակել, բայց նրա նիւթական միջոցները չեն ներում: Բրօշիւրները բոլորովին ձրի է բաժանւում անդամ-անդամուհիներին, նաև կողմնակի հետաքրքրուող մարդկանց, և այդ բոլոր ծախքերը ծածկելու համար ընկերութեան վարչութիւնը չունի պարսկերական և հաստատուն աղբիւրներ, նա այդ լրացնում է դանազան դրական-երաժշտական երեկոյթներ կազմակերպելով և մանր-մունք նուէրներով:

Եթէ մէկը համոզւում է և յանկանում է անդամակցել ընկերութեանը, նրան տրւում է մի խոստմնագիր, որով նա պարտաւորւում է ոչ միայն ոգելից խմիչքներ չը գործածել և ուրիշներին չառաջարկել, այլ և խօսել դանազան շրջաններում զրանց վնասների մասին, աշխատել ուրիշներին համոզել և յորդորել, որպէս զի անդամակցեն ընկերութեան:

Պարսկաստանի Հակալիօհօլական Ընկերութիւնը շատ ուշադրութիւն է դարձնում նոր, մատաղ սերնդի վրայ, որը դեռ գերի չէ դառնել այդ ախտին:

Ընկերութիւնը հետզհետէ, աւելի ու աւելի ընդարձակւում է. և պարսկահայերի բռնած համակրելի դիրքը դէպի այս հանրօգուտ ձեռարկութիւնը պարզ ցոյց է տալիս, որ հակալիօհօլական շարժումը դեռ էլի կ'ընդարձակուի և աւելի ու աւելի լայն ծաւալ կըստանայ, փրկելով անթիւ ընտանիքներ և ամբողջ սերունդներ:

Այժմ հակալիօհօլական ընկերութիւնը Ատրպատականի դանազան մասերում ունի մասնաճիւղեր, ինչպէս Սալմաստում, Խոյում, Մարաղայում և Ուրմիում, և անդամ-անդամուհիների թիւը հասնում մօտ 400-ի: Վերջին ժամանակներս հակալիօհօլական շարժում է սկսուել Նոր-Ջուղայի հայերի մէջ, որոնք դիմել էին ընկերութեան նախագահ զօկ. Կ. Փաշայանին և բրօշուրներ ինդրել:

Այս շարժումը արձագանք է գտել նաև Պարսկաստանից դուրս: Պարսկաստանի «հակալիօհօլական» ընկերութիւնը ունի մասնաճիւղեր նաև Կովկասում, ինչպէս Կողքում, Բազում, Իդըլիում և այլն:

Այս երեոյթը միանգամայն ուրախալի և օրինակելի է: Ընկերութիւնը գործում է գովելի եռանդով, և արկօհօյի պատճա-

ուած չարիքները աւելի պարզ և հասկանալի դարձնելու համար պէտք է մոզական լրատներով ցոյց տալ ժողովրդին պատկերներ, որոնք պիտի պարունակեն ակօհօլից առաջացած աւերումները:

Պարիզաբնակ իշխան Լուսինեանը, ինչպէս իմացայ, յանձն է առել ուղարկել այդպիսի նկարներ:

Պարսկաստանի Հակալիօհօլական Ընկերութիւնը յարաբերութիւն և կապ ունի եւրոպական նման ձեռնարկութիւններ/ի հետ: Այս Ընկերութիւնը մասնակցել է Վիէննայում 1901 թ. ապրիլին Լայացած «Ժուժկալական կօնգրէսին»՝ ուղարկելով իր երկամեայ դործունէութեան համառօտ տեղեկադիրը և հաշիւը:

Պարսկաստանի կեանքի ընդանուր խաւար ֆօնի վրայ այդ Ընկերութիւնը իր դործունէութեամբ մի վայլուն դիժ է կադմուս:

ԵՐ. ՖՐԱՆԳԵԱՆՑ

Հ Ե Ն Ր Ի Կ Ի Բ Ս Է Ն *)

(Շարունակութիւն)

«Բրանդ» (աամեն ինչ կամ ոչինչ սկզբունքի հետեանքները. — Բրանդի «սէրը», «կրօնը» և «եկեղեցին».— «Սառցային յեկեղեցու» ճանապարհին. — Փորձիչը. — Deus caritatis. — Դրամայի միւս տիպերը. — Պատուի Լամմէրս. — Իզէալիզմի վերլուծումը). — «Պէր Փիւնս» (Պէր Գիւնտի հիւանդոտ երեսկայութիւնը. — Նրա fixe idee-ն. — Պէրի ետականութիւնը. — Պէրը Սրաքիայում և Եղիպոտում. — Պէրի «կայսրութիւնը». — Նրա հիւսթափութիւնը և ինքնաճանաչութիւնը. — Բրանդը և Պէր Գիւնտը իրրիւ «մարտիրոսներ».— Պէր Գիւնտը իբրեւ նորվեգական աղղի ներկայացուցիչ). — Լէրիսաւաւդուրիւսն միութիւնը (Շտայնհօֆի ճառը. — Նրա ցինիզմը և «պարզասրտութիւնը». — Բօլման. — Իսթլենի վերաբերմունքը դէպի քաղաքականութիւնը. — «Լայպս Էւ Պայիլիւսցիւն» (Յուլիանոսը իբրեւ բարեպաշտ քրիստոնեայ. — Յուլիանոսը Սթէնքում. — Նրա հիւսթափութիւնը, հակաքրիստոնէական տրամադրութիւնը և միտքիական հակումները. — Յուլիանոսը Մաքսիմուսի մօտ. — «Երրորդ թագաւորութիւնը». — «Անհրամեշտութեան զայրոյթի երեք անկիւնաքարերը». — Յուլիանոս իբրեւ զահածառնող և կայսր. — Հեթանոսութեան վերականգնումը և հալածանք քրիստոնեաների դէմ. — Լայպս-Սատուած և Սատուած-կայսր. — Յուլիանոս իբրեւ բարցասական մեծութիւն. — Անհատական ազատութիւնը և «տիեզերական կամքը». — Իրսէն յոսեռես):

IV

Յաւիտենական քաղաքի խորհրդաւոր, միտքիկ մթնոլորտում իբրէն 1866 թուին զրեց իր նշանաւոր գրամատիկական լանսատեղծութիւնը.— «Բրանդ»: Իսկ մի տարուց յետոյ՝ «Պէր Փիւնս»: Այս երկու գրամաներով իբրէն ահագին հեղինակութիւն ձեռք բերեց իր հայրենիքում, որից նա համարեա իր երեսը չուէր եր տուել:

«Սիրոյ կատարեղութեամբ» իբրէն արդէն սկսել էր իր ժամանակակից ուղղային կեանքը նկարագրել: Օտարութեան մէջ նա անշուշտ աւելի լայն հայեացքով էր վերաբերուելու դէ-

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 2.

պի իր հայրենիքը՝ աւելի նուրբ դիտողութեամբ և առանց կանխախաղ կարծիքներէ Պէտք է նկատել սակայն, որ Իրանի գրամաների նիւթը թէև ազգային կեանքից է վերցուած՝ այնուամենայնիւ նրանց մէջ չօչափուած խնդիրները կրում են ոչ միայն բուն նորվէգական, այլ և ընդհանուր, հանրամարդկային բնաւորութիւն: Սա մինք տեսանք հէնց «Սիրոյ կատակերգութեան» մէջ, իսկ «Բրանդի», մասամբ և «Պէր Գիւնտի» մէջ այս գիծը աւելի որոշ կերպով կ'երևայ:

Բրանդը ուժեղ կամքի և անընկճելի հաւատքի տէր մի հոգեւորական է, որ անյողգող հետեողականութեամբ դէպի նպատակն է դիմում: Նա կամքի հերոս է, մի անվհատ իդէալիստ, որ ձգտում է մարբել, վերականգնանայնել ամբողջ մարդկութիւնը: մի մարդարէ, որ մեծած առաջ փոխարէն կենդանի կրօն է քարոզում: Իայց այս «կենդանութիւնից» մասունն, անպայման նահապետութեան հոտ է բուրում: «Ամէն ինչ կամ ոչինչ»—ահա այս չոր, խտաւիրտ իդէալիստի նշանաբանը: Մասյ է, քարքարոտ, ցրտաչունչ Բրանդի հայրենիքը, և այս խիստ բնութիւնը դրել է իր գրոշմը այս սեպագետ իդէալիստի վրայ, որի ոգին ջերմութեան ոչ մի ծառագայթ չէ արտայտուում: «Բացկղէն սուրը ձեռքին» նա փոթորկի և թանձր մաստիսողի միջով առաջ է գնում՝ մարդկութեան համար նոր շաւիղներ հարթելու: Նրան ոգեւորում, մղում է տալիս մի խոր գիտակցութիւն—որ ինքը աստուածընտիր մի պաշտօնակց է և նոյն իսկ գործիք նախախնամութեան ձեռքին:

Թէ դաւոյցում և թէ ընտանիքում Բրանդն իբրան խորթ, օտար էր զգում: Մանուկ ժամանակուանից ընտանեկան յարկում նա ակնատես է լինում մի զգուկի երեոյթի—հօր անշնչացած գիակի մօտ նրա մայրը հիւանդութեան անկողինը թողած՝ կողոպտւած, յափշտակութեամբ է զրազւում: Նիւթական պաշտամունքի այս գարշկի տեսարանը շատ խոր և անջնջելի տպաւորութիւն պիտի թողնէր փոքրիկ մանուկի վրայ: Նա իր ամբողջ էութեամբ, հոգեկան տրամադրութեամբ դառնում է նիւթապաշտութեան սիրելի հակառակորդ: Իր պարտականութեան համար նա չէ ինայում իր կեանքը, նա չէ վախենում ոչ ձիւնից և ոչ մառախուղից և երբ ամենքը փոքրօգի երկչտութեամբ հրաժարւում են մի թշուառ կնոջ պաղատանքը լսելու՝ ծովի միւս ափումը օգնութեան հասնելու, այն ժամանակ անվահեր Բրանդը չը նայելով կատաղի փոթորկին՝ հրամայում է «արձակել մակոյղը»: Այս քաջասրտութեամբ և անձնուէր մարդասիրութեամբ նա զրաւում է Ալնէսին՝ իր ապագայ կնոջը, որին և հոգեպէս միանգամայն կերպարանափոխում է:

Նրբ Բրանդի ծննդավայրը տառապում է ծանր սոսի ճիւղանկութեամբ՝ նա իր հոգեղէն քարոզներովն է կերակրում սովեակներին։ Բայց այս խոտաւորտ քահանայի նիւթական զոհարերութիւնը յանուն իդէալի մինչև այն աստիճան է հասնում, որ նա զոհում է իր մօրը, կնոջը և երեխային։

Մայրը խորհուրդ է տալիս Բրանդին հրաժարուել իր «անմիտ» դիտաւորութիւններէն և միայն ապրելու մասին մտածել—«պաշտպանիր կ'անքդ, ժառանգի առաջին պարտականութիւնն է ապրել»։ Բայց Բրանդը լաւ է գիտակցում թէ այս միակ խօսքը—ապրելը—«մեղքերի ինչ վիթխարի կոյտ է ամբողջութեամբ իր մէջ»։ Նա զգուանքով երեսը շուռ է տալիս և իր մօրից և նրա թողնելիք ժառանգութիւնից—«գեռ երեխայ ժամանակ ևս քեզ հակառակում էի, ևս որդի չէի, ոչ էլ դու մայր, մենք երկուսս էլ դատաստանի ենք սպասում»։ Նա կծու յանդիմանութիւնով երեսովն է տալիս իր վարմունքը հօր մահուան ժամանակ և յայտնում է, որ միայն բացարձակ զղջումն կամ մահը կարող է իրանց հաշտեցնել։ Ահա մահուան անկողնութեամբ պառաւ մայրը մտածում է իր հոգու փրկութեան մասին և մարդ է ուղարկում իր որդու ետեւից, բայց վերջինս մի պայման է առաջարկում—հրաժարուել իր ամբողջ հարստութիւնից։ Մի պատգամաբեր իմաց է տալիս, որ նա զոհում է իր հարստութեան կէսը, բայց Բրանդը ամբողջն է պահանջում—«Յայտնեցէք նրան, որ ոսկէ հորթի ամենափոքր մասնիկն անգամ խլում է նրա հոգու փրկութիւնը»։ Գալիս է երկրորդ պատգամաբերը, յայտնելով, որ նա զոհում է իր հարստութեան $\frac{9}{10}$ մասը.—«մեզ բոլորը», հարցնում է Բրանդը։ «Եթէ ժամանակ նա չի տեսնի ոչ քահանայի և ոչ հաղորդութեան երես»։ «Ամեն ինչ կամ ոչինչ»—այս է անդրդուելի որդու պահանջը։ Նրա ցանկութիւնն է, որ իր մայրը միանգամայն մերկ մտնէ գերեզման—«քանի որ նրա գրպանը դեռ լիքն է, նա իզուր է Յոբի նման մոխրի վրայ նստում»։ Հետեանքն այն է լինում, որ մայրը մեռնում է առանց հաղորդուելու և իր որդու հետ հաշտուելու։

Բրանդ նոյն զոհարերութիւնը պահանջում է նաև իր կնոջից, և Ագնէսը յիրաւի շուտով հրաժարւում է աշխարհիկ ցանկութիւններից և համակում իր ամուսնու իդէալիզմով։ Բրանդը թէև այն կարծիքի է, որ «մարդկութիւնը անհնարին է գրկել, քանի որ մեկին չես սիրել»—այնուամենայնիւ նկատում է, «այն ինչ որ մարդիկ սէր են անուանում»՝ դա ևս չեմ ճանաչում և չեմ կամենում ճանաչել։ Նա Աստուծու սէրն է միայն ճանաչում և պահանջում է, որ իր կինը յանուն այդ սիրոյ՝ զոհարե-

բութեան նոյն պատրաստականութեամբ յափշտակուելի, ինչպէս ինքը՝ Նա պահանջում է կամքի ոյժ իր կնոջից— «չը կարենալը նետելի է, իսկ չը կամենալը— երբեք»։ հոգեկան ոյժ, ցանկութիւն— սա է Բրանդի կարծիքով ամենագլխաւորը, որովհետեւ «ով որ ներքուստ կուռում է՝ նա կը յաղթէ»։ և Ադնէսը մինչև իր վերջին շունչը կուռում է։ Նրա միակ որդին՝ փոքրիկ Ալֆը անկարող է դիմանալ հիւսիսային խիստ օդին։ Բժիշկը բացարձակապէս յայտարարում է, որ միայն մեղմ կլիմայում նա կարող է ապրել՝ հակառակ դէպքում մահը մօտ է։ Ադնէսի մայրական սիրտը բուռն անհանգիստ ձգտում է դէպի հարաւ։ Իսկ Բրանդի պահանջն է յանուն իր պարտականութեան՝ մնալ հիւսիսում։ Թշուառ մայրը հոգեկան ծանր մաքառումից յետոյ վճռում է մնալ և երեխան կարճ ժամանակից յետոյ մեռնում է։ Ադնէսն այժմ իր որդու յիշատակովն է ապրում, բայց խստասիրտ Բրանդը ոչ միայն տրամադիր չէ ամռել իր կնոջ վիշտը, այլ և կամենում է յիշատակի ամենաանհաշան հետքն անգամ ջնջել նրա հոգու խորքերում։ Նա թոյլ չէ տալիս Ադնէսին արտասուել, ծնունդի երեկոյեան իր մեռած որդու մասին մտածել։ Այդ զեռ բաւական չէ՝ երբ մի գնչուհի գալիս է հին շորեր խնդրելու։ Ադնէսը դառն սրտով տալիս է Ալֆի շորերը, բայց նրա զլխարկը կրճքին սեղմած պահում է իբրեւ թանկագին յիշատակ— այն ժամանակ Բրանդն ստիպում է դրանից էլ հրաժարուել։ «Ամին ինչ կամ ոչինչ»... Ադնէսը այս կատարեալ զոհաբերութիւնից յետոյ այլևս կորցնում է իր դիմացկունութիւնը— նա էլ է զոհւում, որովհետեւ «ով որ Եհովային տեսաւ՝ նա կը մեռնի»։

Ահա անյողգողդ իդէալիստը այժմ մենակ է մնացել և ամբողջովին անձնատուր է եղել իր վերանորոգչական միսիային։ «Ա՛խ, և թէ կարողանայի ձեզ վարդապետել, դէպի Աստուած բարձրացնել, թող սրտիս հիւթը ցամաքէր, երակներս արիւնաքամ լինէին» — այս հոգեբուդիս խօսքերն է ուղղում նա իր սոված ժողովրդին, որը սակայն նրան քարկոծել է կամենում, որովհետեւ հացի փոխարէն նա քար էր առաջարկում։

Բայց ինչո՞ւմն է կայանում Բրանդի կրօնը։ Նա խոստովանում է, որ դատարկ նորութիւնների յետից չէ ընկել և որ միւս կողմից՝ եկեղեցու կանոններն ու վարդապետութիւնները պատշաճօրէն չէ կարող յարգել — «նրանք առաջ են եկել ժամանակի ընթացքում, ուրեմն և կարող են անհետանալ ժամանակի ընթացքում»։ Բայց բոլոր անցաւոր երևոյթների մէջ նա ճանաչում է միայն մի անանցանելի բան, դա ազատ ոգին է, որ կենսատու է յաւիտեան։ Նա անարգում է թմրած հոգիների և թմրած կարողութեան «Հայր մերը», որի միակ նպատակն է՝

առանց որ և է զոհարեցութեան արժանանալ երկնային շնորհքի։ Նա բացարձակապէս յայտնում է. «Նա պիտի լիստ չեմ. չը գիտեմ մինչև իսկ արդօք ես քրիստոնեայ եմ... իմ Աստուածը այնպէս անգոյն չէ. իմ Աստուածը փոթորիկ է, իսկ ձերը՝ քամի. իմը անընկճելի, իսկ ձերը՝ տկար. իմը ամենասէր, իսկ ձերը մեղի»։ «Ի՞նչ է ձեր եկեղեցին», հարցնում է նա մի այլ անգամ,—«խաբուսիկ մի երեսի՛, երգեհոնի խաղ, երգեցողութիւն, զանգակներ—միայն զբաւիչ փայլ և չքեղութիւն»։ Այն ինչ Բրանդի հայեացքն ուղղուած է դէպի «ապառաժների լաբիրինթոսը». առասպելական «սառցային եկեղեցին» է նրա տաճարը, ուր ամեն քայլափոխում քարոզում են ձեռն հակալական հիւաները և ջրվէժները, ուր ապառաժների և սառցակոյտերի միջից սուլում է կատաղի հողմը, ուր սրբազան բարձունքներում սաւառնում է բազէն»։

Այս եկեղեցին սիմբոլիկական է. և այս այլաբանական համաճատ նկարագրութեան մէջ արտափայլում է Բրանդի իդէալիզմի ամբողջ ոգին. նրա սառն և զրտաշունչ ընտելութիւնը։ Իր հօտը դէպի նոր տաճարն առաջնորդելիս՝ նա չէ հրաժարւում «Ամեն ինչ կամ ոչինչ» նշանաբանից. ընդհակառակն՝ պահանջում է ամբողջովին անձնատուր լինել նորին. իսկ երբ նկատում է հակառակ արտամարտութիւն իր ժողովրդի մէջ՝ նորակառոյց տաճարի գոները փակում է և լանալին մօտակայ գետն է ձգում։

Այնուամենայնիւ ժողովրդի մի մասը հետևում է նրան և բռնում է «սառցային եկեղեցու» ճանապարհը. կանայք և երեխաներ ողբամարդկանց հետ միասին քաղքարոտ զսօրվայրներով և ապառաժներով վեր են մաղլցում դէպի անձանօթ տաճարը։ Բայց ճանապարհին մէկը ազաղակում է—«Ապասեցէք հայրս բոլորովին թուլացել է»։

Միւսը՝ «Երէկուանից ոչինչ չեմ կերել»։

Շատերը՝ «Ծարաւ եմք, քաղցած»։

Եւ մինչտեւ Բրանդը պատասխանում է—«յառն՛, ժամանակ չէ ուտելու մասին մտածել»—միւս կողմից մի կին մօրմոքում է. «Երեսաս հիւանդ է»։

Երկրորդը՝ «Ոտքս վիրաւորուած է»։

Երրորդը՝ «Գէթ մի կաթիլ ջուր»։

Իսկ մի տիրացու՝ բուն տիրացուական արամաբանութեամբ, կարծելով թէ այս տաժանելի չարչարանքից և զրկանքներից յետոյ Բրանդը մի հանդիսաւոր ճաշ է պատրաստելու իր հետեւորդների համար, հարցնում է՝ «Ի՞նչ է լինելու այս զոհարեցութեան վարձատրութիւնը»—«կամքի միութիւն, հաւատքի թոխք,

հոգիների մաքրութիւն» — պատասխանում է սգեւորուած առաջ-
նորդը:

Այս հիասթափեցնող պատասխանից յետոյ ամբողջը կա-
տաղի բարկութեամբ աղաղակում է. — «մենք մոլորուած ենք,
խաբուած ենք... յաղթութեան փոխարէն նա մեզանից զոհ է
սլահանջում... Նա քրիստոնեայ չէ, նա խելագար է... վատ
հայր, վատ որդի, վատ ամուսին... Հալածեցէք խռովարարին,
քարկոծեցէք նրան»: Եւ զայրացած ամբողջը Բրանդին քարի
սոսկալի տարափով հալածելուց յետոյ՝ լեռնային բարձրութիւն-
ներից նորից իջնում է դէպի հովիտը:

Վերաւորուած, արիւնքների Բրանդը կաղ ոտներով միայ-
նակ թափառում է ամայի լեռներում և ահա յանկարծ լսում է
խմբական մի ձայն.

«Յիմար, երբէք նրան չես նմանի, որովհետեւ դու մարմ-
նից ես առաջացել. հետեւես նրան թէ հետանաս՝ կը մնաս միշտ
նշտված»:

«Ո՛վ որդ, երբէք նրան չես հաւատարութի, որովհետեւ լեզի
բաժակ ես զատարկել. հետեւես նրան թէ հետանաս՝ զործդ
կը մնայ միշտ խափանուած»:

«Յնորամիտ, երբէք նրան չես նմանի, ամեն ինչ զոհեցիր,
բայց ոչինչ ձեռք չը բերիր. քո վարձատրութիւնը երկրաւոր է
միայն»:

Եւ ահա փորձիչը կանայցի կերպարանքով երևում է նրան.
Նա առաջարկում է Բրանդին երկրային ամեն տեսակ բարիք,
նա խոստանում է վերակենդանացնել իր մօրը, կնոջը և զաւա-
կին՝ միայն թէ հրաժարուի իր «Ամեն ինչ կամ ոչինչ» նշանա-
բանից:

Բրանդը այս խօսքերի մէջ տեսնում է «աշխարհային ախ-
կօրածի հնչիւնները», որի առաջ սակայն նա անդրդուելի է մը-
նում, գերադասում է ապրել «կարօսով եւ յոյսով»:

Վերջապէս նա մօտեցել է Svartetind-ին, «սառցային եկե-
ղեցուն», բայց նա զգում է, որ գեռ կանգնած է ամենացած
աստիճանի վրայ... «Հազար մղոն հեռու... Ա՛խ, ինչպէս կարօ-
տում եմ ես Հարալին, արեւի ջերմ կառադայթներին, սրտի
հանգարտութեան, կեսնքի բողբոջներին. ա՛խ, ինչպէս կարօ-
տում եմ ես խաղաղութեան», և ահա մի ահագին ձեան հիւս
Բրանդին ցած է գահավիժում: Նա դառնալով դէպի երկինքը,
այս վերջին խօսքերն է արտասանում — «Մահուան արհաւիրքի
մէջ ասած ինձ, Աստուած, փրկութեան համար բաւական չէ
արդեօք ուժեղ կամքի quantum satis»: Մի ձայն իսկոյն վերե-
ւից պատասխանում է. «Նա է Deus caritatis» — Նա, սղորմու-

թեան, սիրոյ Աստուածն է. այսինքն այն Աստուածը, որին Բրանդը երբեք չը փնտռեց, այն Աստուածը, որից մի փոքրիկ նշոյլն անգամ բաւական էր իր խստապրտութեան սառոյցը հալեցնելու:

Բրանդը ոչ միայն անյողգողդ, հետևողական իդէալիստ է, այլև մի խոշոր անհատականութիւն. դօկտօր Շտօկմանի պէս նա իր առանձնութեան մէջ սամնից ուժեղն է: Նա կամքի մի հերոս է, որ չէր ցանկանում իր պարտականութիւնը կիսովին կատարել, այլ ամբողջապէս, առանց մաղաչափ անգամ չեղուելու իր նպատակից: Այն ինչ դրամայի միւս դէմքերը սովորական անձնաւորութիւններ են, «պաշտօնի մարդիկ»: Այսպէս, օրինակ, մենք հանդիպում ենք անանուն բշտկի, կոռաւարչի, գիւղական ուսուցչի, տիրացուի, աւադ քահանայի կալին: Սրանք բոլորն էլ իրանց միջակութեամբ և «յարմարուելու» թուլութեամբ Բրանդի ապառաժ կամքի հակապատկերներն են: Կառավարիչը նոյնպէս կատարում է իր «պարտականութիւնը», բայց «ոչ իր սահմանից դուրս»: Մինչդեռ Բրանդի կարծիքով հաստատակամ մարդը՝ եթէ անգամ ծովերի հանդիպի՝ անշեղ կերպով պէտք է շարունակէ իր ճանապարհը—կոռաւարչին ընդհակառակը մտածում է—եթէ մարդ կուտով ոչինչ չէ կարող ձեռք բերել՝ պէտք է տեղի տայ և հուանայ: Նա այն կարծիքի է, որ «այժմ հինգ ձկնով անհնար է անգլին բազմութիւն կերակրել», այն ինչ Բրանդի համոզմունքով այդ տեսակ սնունդի համար տուած հաւար ձուկն էլ անբաւարար է:

Միւս կողմից մինչդեռ բժիշկը մարդասիրութիւնից է խօսում՝ իբրև առաջին բարոյական պարտականութիւնից—Բրանդը մարդասէր (human) բառը համարում է մեղկութիւնը ծածկող մի զէնք, թղուկ հողիները պաշտպանող մի վահան—«միթէ Աստուած մարդասէր էր՝ երբ Յիսուս Քրիստոսը խաչաւորացաւ Վրայ աւանդեց իր հողին: Ա՛խ, ափսոս որ ձեր Աստուածը այն ժամանակ չէր տիրապետում, եթէ ոչ վերելից կ'ազաւակէր. «Շնորհք»: Թղուկ հողիներից մէկն է նաև աւադ քահանան. նա այն կարծիքի է, որ եթէ Բրանդը ձիւղօք է և իմաստուն՝ պէտք է լինի Պետրոսի, Յովնանէսի, Կիրակոսի քահանան: Միջակութեան տրամաբանութեամբ՝ նա հաւատարմութեան կողմանակիցն է և ոչ թէ ազատութեան: Նա դէմ է ե՛ր ուժեղ կամքին և՛ ա՛նհատականութեան—«ով որ հաւատում է մեկնակ նպատակին համեմել—նա կորած է: Ում որ Աստուած ոչնչացնել է կամենում՝ նրան դարձնում է անհաս, որպէս զի յետոյ նրան ծաղրի առարկայ դարձնի»: Այն ինչ Բրանդը պահանջում է—եղիր, ինչ որ կամենում ես, մինչև իսկ ստրուկ քո կրքերին, եղիր սակայն

ինքնաճանաչ: Կառավարիչը նոյնպէս աւագ քահանայի նման է մտածում—«Անհատը իզուր է միայնակ կուռում»: Եւ մինչդեռ Բրանդը վրայ է բերում—«Լաւագոյները իմ զրօշակին են հետեւում»՝ կառավարիչը այսպէս թէ այնպէս շատ լաւ գիտէ իրան միտիթարել—«մեծամասնութիւնը իմ ճանապարհովն է գնում»: «Մեծամասնութեան» կարծիքով, ով որ կամենում է յառաջ գնալ, պէտք է յարմարուի ժամանակին և տեղական պայմաններին. պէտք է անհարթութիւնից հեռու մնայ, տարբեր ճանապարհով չը գնայ, սեփական դատողութիւնը, անհատական ձգտումները պէտք է առանց այլեայլութեան զոհ բերէ պաշտօնին և զիրքին:

Այս է պատճառը, որ երբ այս սովորական տիպերը լսում են Բրանդի «հակաքրիստոնէական» քարոզը՝ սրանցից կառավարիչը բնորոշ կերպով նկատում է. «այլեւ ոչ մի չքանչան», իսկ աւագ քահանան՝ «եպիսկոպոսութեան հարցը քայտի դարձաւ»: Եւ երբ սգեւորուած ամբոխը Բրանդին է հետեւում՝ դէպի բարձր լեւը՝ այն ժամանակ նրանք խրատներ են կարդում «մոլորուած հօտի» հասցէին—«Մտածեցէք ձեր տան, արտերի և սգարակների մասին, անասունների, այծերի և ոչխարների մասին, լսեցէ՛ք՝ ձեր կանայքն ինչպէս ազազակում են, ով պէտք է կերակրէ ձեր զաւակներին»: Աւագ քահանան որ զրկուելու էր բազմաթիւ ծխականներից և հարուստ եկամուտներից՝ Բրանդին հետեւող ամբոխին շատ տիպիկական կերպով անուանում է՝ «Օ՛, զաւակներս, ոչխարներս». «լսեցէ՛ք ձեր հովուի ձայնը», ասում է նա, «գարձէք դէպի ձեր հօտը, զգժման զգացմունքով լուսաւորէք ձեր աչքերը և շուտով ձեր հանդիսը կը գտնէք. ես գիտեմ, որ Աստուած բարի է, նա անմեղ արիւն չէ ուզում թափել: Օ՛, զաւակներս, ոչխարներս»: Եւ ոչխարական երակը բռնողները, միջակութեան ներկայացուցիչները պէտք է յաղթէին:

Շատերը Բրանդի բնաւորութեան նախատիպը համարում են նորվեգացի յայտնի պատուր Լամմէրսին, որ «Բրանդի» լոյս տեսնելուց ուղիղ տասը տարի առաջ՝ չը նայելով իր փառաւոր պաշտօնին և նախանձելի զիրքին, ընտանեկան հոգսերով ծանրաբեռնուած և առանց որևէ նիւթական ազահովութեան—ինքնակամ թողնում է իր պաշտօնը և հիմնում առաքելական-քրիստոնէական մի համայնք: Գործնական իղէալիզմի այս արտաբովոր փաստը գուցէ զգալի զրդումներ է տուել Իբսէնին, այնուամենայնիւ վերջինս նկատում է մի նամակում, որ «կրօնական տարրը «Բրանդի» մէջ մի պատահական երեւոյթ է» և որ մի քահանայի փոխարէն նա կարող էր մի արուեստագէտ

տի ընտրել իբրի հերոս, այնպիսին այն՝ ինչ որ տեղի ունեցաւ իր վերջին գրամայում—«Երբ մենք մեռածներս սթափուինք: Իբէն սրանով ուզում է նկատել, որ զխաւորը ոչ թէ հերոսի աշխարհահայեցքի գոյնը, որպիսութիւնն է, այլ ընդհանրապէս գրամայի հիմնական գաղափարները—կամքի ոյժը, անհատականութիւնը և միւս կողմից իդէալի ու կեանքի մէջ եղած յարաբերութիւնը:

Այս վերջին պրօբլեմը, որ ինչպէս կը տեսնենք, զբաղեցրել է Իբէնին իր յետագայ մի քանի գրամաներում, արծարծուած էր նաև «Հիւսիսային զօրարշաւում»:

Իբէնը մի կողմից սրտաւի կերպով կանգ է առնում իդէալիզմի, այսպէս ասած, ողբերգական եուրեան վրայ, իսկ միւս կողմից անուղղակի կերպով մասնացոյց է անում՝ թէ ինչպէս պէտք է կազմակերպուի առողջ իդէալիզմի շէնքը: Չոր, խտտասիրտ իդէալիզմը կեանքի, անձնական երջանկութեան բացասումն է—այս է ուսուցանում Բրանդի ճակատագիրը. բայց եւ չէ նշանակում, որ Իբէն առնաստիճակ դէմ է իդէալիզմին, որ նա ծայրայեղ անհատականութիւնը և իդէալիզմը դէմ առ դէմ է դնում և հակուելով դէպի առաջինը՝ վերջինը ժխտում է: Կեանքի դործնական հայեցակէտից, յիշատի, գուցէ խրաբանչւոր իդէալը ամփոխում է իր մէջ մի մեռելաշունչ տարր, բայց սրանից չի կարելի եզրակացնել, որ իդէալը կեանքի «սուրաւ կանն է», նրա յաւիտենական ոսոխը: Բայց ամենօրեայ համոզեցուիչ փաստերից՝ սրա ամենալաւ ազդեցոյցը հէնց «Բրանդի» վերջաբանն է՝ երբ նա զգում է սիրոյ Աստուծոյ նշանակութիւնը: Մի գերմանացի քննադատ, Բ. Վէօրնէր, իզուր է այս վերջաբանը «հարկադրեալ վերջաբան» համարում: Այս կարեոր վերջաբանով Իբէն յայտարարում է իրան ամենաառողջ աշխարհահայեցքի՝ բեալ—իդէալիզմի կողմնակից: Սա աւելի չօշափելի կերպով կ'երևայ Իբէնի երկրորդ գրամայից—«Պէր Գիւնտ», որ նա գրեց Հռոմում:

V

«Պէր Գիւնտը» նոյնպէս գրամատիկական բանաստեղծութիւն է, բայց մասամբ առասպելախառն: Ինչպէս Բրանդը ծայրայեղ իդէալիզմի, այնպէս էլ Պէր Գիւնտը ծայրայեղ երեւակայութեան մարտիրոսն է: Բայց այս երկու մարտիրոսների ընտելութեան առանձնայատկութիւնների և ձգտումների մէջ կայ մի ահագին անդունդ: Բրանդի ուժեղ կամքի և հզօր անհատականութեան փոխարէն՝ Պէր Գիւնտի մէջ մենք տեսնում

ենք կամքից և նպատակից զուրկ, մեղկ, քծնող ու եսական մի անձնաւորութիւն, որ միայն երեակայել և երազել գիտէ, մի արկածախնդիր, որ չունի սակայն գործնական ոչ մի եռանդ և որի հիմնական սկզբունքն է—«եղիւր ինքնագոհ, արձա միշտ այն, ինչ որ քեզ հաճելի է և յարմար»:

Ինչպէս դրամայի ընթացքում տեղեկանում ենք՝ Պէրի հայրը հարեցող է եղել, իսկ մայրը՝ Օսէն, թէև բնաւորութեամբ բարի, բայց «յիմար», սահմանափակ խելքի տէր մի կին, որ կրթական ոչ մի ազդեցութիւն չէր կարող ունենալ իր հիւանդ որդու վրայ, մանաւանդ որ նրան շատ սիրելու պատճառով՝ մինչև իսկ երես էր տուել Սյնուամենայնիւ. մայրը թէև անգիտակցաբար, բայց շատ յաջող կերպով է բնորոշում իր որդուն—«սուտ ևս ասում, Պէր»— սա է հէնց առաջին նախադասութիւնը, որով սկսում է գրաման, և պէտք է նկատել, որ Պէր Գիւնտի ամբողջ կեանքը ըստ էութեան՝ երեւակայութեան չափազանցութիւնից առաջացած կեղծիքի և ստութեան մի հիւսուածք է:

Նրա երեւակայութիւնն այնքան ծայրայեղ է, այնքան սանձարձակ, որ նա ամպի մի կտոր ձիու տեղ է դնում և նրա վրայ նոյնիսկ մի հեծեալ է նստացնում, մի հասարակ ծառ նա համարում է սպառազինուած մի սապետ, ցնցոտիներով ծածկուած մի գեղջկուհու՝ իշխանուհի, իրան էլ՝ ի հարկէ, իշխան: Նա երազում է, որ իբրև հեծեալ ինքն էլ կարող է սահել կապուտակ օդի մէջ... «բայց ես կարող եմ և աւելին»: Նա երեւակայում է իրան իբրև մի «կատաղի գայլ», որ դառնալով գէպի իր նշանածը՝ Սօլվայդ՝ նկատում է—«Ես կը խածնեմ և կը ճանկըտեմ քեզ, բայց ոչ թէ իբրև կատակ, ես կը ծծեմ սրտիդ արիւնը և միանգամայն կը լափեմ փոքրիկ քրոջդ» կամ թէ «մի արջ», որ «ջարդում, խորտակում, քարեր է փշրում, աղմկայոյզ ջրովէժը խլացնում, ծառը իր արմատով ժայռից դուրս պոկում»:

Սակայն Պէր Գիւնտի fixe idée-ն, նրա երեւակայութեան ամենահիւանդոտ կողմն այն է, որ նա երազում է կայսր դառնալ և այդ ոչ միայն à la monaco, այլ և կայսր «ամբողջ աշխարհի»: Բայց նա իսկապէս «կայսր է իր եսին», իր ողորմելի, ինքնագոհ, «իրան միշտ հաւատարիմ», բայց ինքնաձանաչութիւնից զուրկ «եսին»: Այս ինքնապաշտութեան, նեղ եսակաշտութեան առաջին ապացոյցներից մէկը հէնց այն վերաբերմունքն է, որ նա ցոյց է տալիս գէպի իր նշանածը՝ Սօլվայդ: Այս բարի, հեղահամբոյր աղջիկը սիրում է Պէրին իր ամբողջ սրտով, բայց վերջինս դաւաճանում է նրան—վախճանում է ինդ-

րիզին, որը մի ուրիշի էր պատկանում և որին նա չուտով
բայ է թողնում: Ապագայում, Արաբիայի անսուպաներում նա
նոյն զգայական հաճոյքների զոհ է դարձնում նաև բեզուինու-
հի Անիտրային:

Մօր մահուանից յետոյ Պէր Գիւնտը հեռանում է Նորվե-
գիայից և օտար երկրներն ընկած՝ բախտ է որոնում: Նա զանա-
զան աններելի, ստոր միջոյներով մեծ հարստութիւն է գիզում.
յունական ապստամբութեան ժամանակ մտածում է մինչև իսկ
մի խոշոր փոխառութեամբ օգնել թիւրքաց սուլթանին և այս
նպատակով մի նաւ թանկուզին զանձերով բեռնաւորած Վոսիո-
րի ափերն է ուղարկում, բայց ճանապարհին մի անգլիացի,
դերմանացի, փրանսիացի և չլէզացի խորամանկ հնարագիտու-
թեամբ կռքսպում են նրա ամբողջ հարստութիւնը—այս կողո-
պուտը, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, սիմբօլիկական մի միջա-
դէպ է:

Այս դժբախտութիւնից յետոյ Պէր Գիւնտը Աֆրիկայի ա-
նապատներն ընկած արկածալի կեանք է վարում. նա մտածում
է այս չոր և աւազոտ տարածութիւնները ջրառատ օխաղանե-
րի մինչև իսկ ծովերի վերածել: Արարիայում նա հանդիպում է
մի անակընկալ բախտի—նրան ընդունում են իրեր երկնառաք մի
մարգարէ, բայց նա անընդունակ է լինում իր մարգարէական
արժանաւորութիւնը երկար պահպանել: Արաբիայից նա անց-
նում է գէպի Եգիպտոս: Գահիրէում նա մտածում է գիտնա-
կան դատնալ և հնադիտութեամբ պարապել: Երբ նա կանգնած
է անխօս սֆինքսի առաջ, յանկարծ լսում է գերմաներէն լեզուով
մի հարց—«ճիս, սֆինքս, ով ես դու», և ահա անմիջապէս սֆինքսի
յետևից գուրս է գալիս հարց տուող պարոնը—պրօֆէսոր Բէդ-
րիֆէնֆէլդ, որ Գահիրէի խելագարատան վերատեսուչն էր և
ինքն էլ հոգեպէս հիւանդացած լինելով՝ այժմ պտոյտ էր գոր-
ծում սֆինքսի չուրջը. տեսնելով Պէր Գիւնտին՝ նա հարցնում
է—«ներսզութիւն պարոն, թոյլ կը տանք հարցնել՝ ի՞նչն է ձեզ ա-
ռաջնորդել այստեղ»:

—Այսկելու այս բարեկամիս—պատասխանում է Գիւնտը:

—Սֆինքսին:

—Այո, հին օրերի բարեկամիս:

—Հիանալի... ուրեմն ճանաչում էք նրան, կարող էք տալ
ցանկալի լուծումը. ունէ՞ք այդ կարողութիւնը:

—Ձեր տեսնում ինչպէս նա հեզնօրէն ծիծաղում է. նա է
հեզց ինքը:

Պէր Գիւնտի այս պատասխանը միանգամայն յափշտակում
է Բէդրիֆէնֆէլդին. նա այդ համարում է «խորիմաստ, առեղ-

«Թուածային»։ Նա Պէր Գիւնտին անուանում է «անձանօթը, գաւլիքը, վաղուց յայտնուածը»։ Իսկ նոր խմատութեան հեղինակը մի կողմից չուարած, իսկ միւս կողմից չափազանց ինքնաբաւական կերպով նկատում է—«Իսկապէս ճանաչուած եմ»։ Խելագար պրօֆէսորի կարծիքով «նա է հէնց ինքնի» հեղինակը, «մտածողութեան կայսրն է»։

Բէզրիֆէնֆէլլը Պէր Գիւնտին առաջնորդում է դէպի խելագարատուն։ այստեղ նա յայտարարում է խելօքներին՝ յիմար, իսկ յիմարներին՝ խելօք և «խելօքները» հաւաքուած՝ բուն ու գնորութեամբ «ամենախելօքին» ընտրում են կայսր։

Այս նորաղիւտ կայսրութեան մէջ Պէր Գիւնտը չէ կարող երկար համբերել։ Նա հեղհեղ համոզւում է թէ՛ ինչ էր իր փնտրած կայսրութիւնը։ Հիասթափուած նա վերջ է տալիս իր արկածալի բախտախնդրութեան և նորից վերադառնում Նորվեգիա։

Հայրենիքում երկարատեւ ու անձանձիր համբերութեամբ նրան էր պատում հաւատարիմ Սօլվայգը, որ արդէն բաւական պառակել էր. տեսնելով այս վերջինին իր խաղաղ ընտանեկան յարկում՝ Պէր Գիւնտը ուշքի եկած աղաղակում է։ «այստեղ եր իմ կայսրութիւնը»։ Երբ մահուան ուրուականը երևում է նրան և հաշիւ է ուղղում տեսնել՝ այն ժամանակ նա սարսափած՝ Սօլվայգի օգնութեանն է աղաւինում և նրա գրկումն էլ աւանդում է իր հոգին։

Բայց Պէր Գիւնտը իր «մահուանից շատ առաջ արդէն մեռած եր»—այս է իր սեփական դատաւճիւրը, որ ինչքան անողոր է, նոյնքան ճշմարիտ։ Անսանձ երևակայութեամբ և ցնորամիտ երազանքներով պաշարուած՝ նա չը ճանաչէր երբէք ոչ ինքն իրան և ոչ իրական կեանքը, իր բուն կայսրութիւնը թողած՝ նա կամենում էր ցէղար դառնալ, և ահա խելագարատան մի անկիւ, նուա՛ր, մարդկային թշուառութեան այս սրտաճմլիկ միջավայրում է միայն զգաստանում. բայց արդէն ուշ էր՝ երիտասարդութիւնն արդէն թառամել և ծերութեան ալիքն էր նրան պաշարել։ Այս է պատճառը որ ստուերախիտ անտառում բնութեան անշունչ առարկաներն անդամ՝ խոտածաղիկը, չորացած տերևները, վաղորդեան ցօղը, օգային հնչիւնները, ծառերի սօսափիւնը՝ լեզու առած բողբոջում, զստապարտում են նրան. և անտառում սխտոր հաւաքելիս՝ ինքնաճանաչ խոտածաղիկութեամբ ինքն էլ է իրան դատապարտում. «ողորմելի արարած, դու կայսր չես, այլ մի սխտոր»։ Մի այլ անդամ՝ Նորվեգիա վերադառնալիս՝ Պէր Գիւնտը նաւապետի հետ ունեցած խօսակցութեան ժամանակ ահա թէ ինչ է խոստովանում—«Ոսկու յետե-

ւից ընկալ՝ կորցրի ինչ որ դտայ. ճակատագրի աստուածունն միշտ անծանօթ մնացի եւ այն չնչին բանը, որ ազատել եւ հետս եմ տանում, դա մնացորդն է այն բոլորի, ինչ որ սատանայի բաժին դարձաւ»:

Բրանդի եւ Պէր Գիւնտի մաքտիրոսութեան մէջ կղած տարբերութիւնը, կարծում ենք, այժմ բաւականաչափ պարզուած է. Մէկը իգէպի գոհն է, իսկ միւսը իր ողորմելի «եսի»։ Պէր Գիւնտի ամենամեծ դժբախտութիւնը կայանում էր նրանում, որ նա զուրկ էր ինքնաճանաչութիւնից. այն ինչ Բրանդը իր ծայրայեղութիւնների եւ բացատրական յատկութիւնների հետ միասին գոհ է այն խոշոր առաւելութիւնն ունէր, որ ինքնաճանաչ էր. բայց միաժամանակ՝ կամքով ազատ եւ ուժեղ, հոգեկան կարողութեամբ, գիմաղկանութեամբ մի հսկայ, որ աներկիւղ համարձակութեամբ եւ բաց ճակատով էր հանդիպում ամեն մի զրկանքի եւ թշուառութեան եւ երբեմն նոյնիսկ ինքն էր դառնում այս զրկանքի եւ թշուառութեան աղբիւրը։ Այն ինչ Պէր Գիւնտը թոյլ է, մեղի, վախկոտ. նա իսկապէս ոչ թէ գիտակցաբար, զղջումով, այլ միայն իր «եսի» երկիւղեցն է հրաժարում իր երազներից. կեանքի արհաւիրքների առաջ նա ոչ թէ մի բաց, անվահեր ճակատ է ցոյց տալիս, այլ իր անկարող մէջքը... որ ձգտում է շարունակ արհաւիրքից առաջ սլանալ։ Այս տեսակէտից մենք միանգամայն համաձայն ենք այն սիրուն համեմատութեան հետ, որ անում է Բ. Վեօրնէր այս երկու հերոսների նկատմամբ—«թէ Բրանդը եւ թէ Պէրը կամքի տէր են, բայց այն տարբերութեամբ, որ առաջինը շատրուանի բարձրացայտ ջրի սիւնն է ներկայացնում, որ քամու զօրեղ հոսանքի տակ ջրում, քայքայւում է, բայց դարձեալ դէպի վեր է ցայտում—այն ինչ Պէրը հովտում հասող առուակի է նմանում՝ առանց բարձրացայտ թռիչքների»։

Պէր Գիւնտը ոչ միայն մասնաւորապէս թոյլ բնաւորութեան եւ անսանձ երեսակայութեան մարմնացումն է, այլ եւ ըստ հեղինակի խոստովանութեան՝ ընդհանրապէս նորվեգական ազգի պատկերն է ներկայացնում. այն, ինչ որ Համլէտն է գերմանական ցեղի համար, նոյնն է եւ Պէր Գիւնտը նորվեգական ազգի վերարբերմամբ. Իբսէն թէն մութ, քողարկուած, բայց սրամիտ այլաբանութեամբ ծաղրում է իր հայրենակիցների բնաւորութեան թուլութիւնը, ասականութիւնը, միւս կողմից՝ ցնորամիտ քաղաքականութիւնը—որոնք ընդհանուրապէս XIX դարում փոխանակ ողջամիտ եւ գործնական սկզբունքների հետեւելու՝ բոմանտիկական ձգտումներով են ոգեւորւում։ Monsieur Ballon-ի հետ խօսելիս Պէր Գիւնտը ասա թէ ինչ է նկատում—«եսակա-

նուրբիւնն ինձ համակել է և իմ ամբողջ էութիւնը դուռնաւորել. բայց և այնպէս դա իմ ազատ ընտրութիւնը չէ—նախահայրերիցս եմ ժառանգել»։ Նրբամիտ ֆրանսիացին իսկոյն վրայ է բերում.

—Դուք նորվէգացի եք։

—Այո, ծնունդով, բայց կոչումով աշխարհաքաղաքացի—պատասխանում է Պէր Գիւնտը։

Իսկ վերջինիս «աշխարհաքաղաքացի» լինելը կայանում է նրանում, որ նա փող վաստակելու շնորհքը ձեռք է բերել Ամերիկայից, «լիառատ զրքակալները»՝ Գերմանիայից, «զգեստներ, որախօսութիւն, esprit և ցինիզմ»՝ Ֆրանսիայից, «աշխատելու ընդունակութիւնը և մի քիչ էգօիզմ»՝ Անգլիայից, «համբերողութիւնը»՝ Իտալիայից, «մի քիչ էլ dolce far niente»՝ Իտալիայից, իսկ իր արեան երկաթը առատացնելու համար՝ Շվեդիայից ձեռք է բերել պողպատ, որովհետեւ սա «ամբայնում է կարողութիւնը»։

Իրեն կծու և անխնայ կերպով հեգնում է նաև իր հայրենակիցների չօվինիզմը, նեղ ազգասիրական հակումները, մերկայնում է այն անձնատպաւորման ոգին, այն ըմբոստ ինքնաբաւականութիւնը, որ արտաքուստ ինչքան փայլուն է և յօխորտացող, ներքուստ նոյնքան դատարկ է, սնբովանդակ, առողջ կենսունակութիւնից զուրկ և որը, ինչպէս յայտնի է, առաւելապէս փոքրիկ ազգերի յատկանիշն է կազմում։ Այսպիսի առանձնատպաւորութիւններով օժտուած մի ժողովուրդ, բնական հետեւողութեամբ, ազգերի տնտեսական և քաղաքական մրցման այս վայրագ դարում պէտք է ընկճուի, կուլ գնայ։ Այս հեռանկարը նա խորիմաստ կերպով մատնանիչ է անում Պէր Գիւնտի հարստութիւնը կողոպտել տալով. իսկ կողոպտողներն են՝ մի անգլիացի, գերմանացի, ֆրանսիացի և շվեդացի։

«Պէր Գիւնտը», ըստ Իրսէնի դիտողութեան, նորվէգական բնաւորութեան հայելին է. այստեղ արտափայլում է իր հայրենակիցների գէմքը, էութիւնը. իսկ «Բրանդի» մէջ հեղինակը ձգտում էր, եթէ ոչ ամբողջովին՝ գէթ մասամբ, յոյց տալ թէ ինչպէս պէտք է լինեն նրանք։ Սակայն Իրսէն ինչպէս միշտ, այնպէս էլ այս երկու դրամաներում աւելի շուտ ժխտող, բացասող, քայքայող է՝ քան թէ առաջնորդող, ստեղծող, վերանորոգող։ Առեղծուածների ամենարարդ հանգոյցների առաջ նա ընդունակ է անդուգական նկարագրութեամբ և հանձարեղ վերլուծումով զբաղուել, այն ինչ փրկարար վճիռներ նա հաղուածքիւս գէպքերումն է միայն արձակում։

Այս առասպելախառն դրամայից յետոյ Իրսէն 1869-ին, Սաք-

սօնիայի մայրաքաղաքում, զրեց իր երկրորդ յայտնի կատակերգութիւնը— «Երիտասարդութեան միութիւնը» («De Unges Forbund»), որի նիւթը ժամանակակից բնաւորութիւն էր կրում: Իբրեւնի սիմբօլիկական ոճը աչտաեղ փոխուում է բէալիզմի, այլաբանութիւնը՝ իրական նկարագրութեան:

Երիտասարդ փաստաբան Շտայնհօֆ մի փաստաէր է փայլուն զիրք սիրող անձնաւորութիւն է. նրա նպատակն է մի օր «պարլամէնտի անդամ կամ մինիստր դառնալ և մի անուանի ու հարուստ աղջկայ հետ ամուսնանալ»: Ահա մօտ երկու առիթ է, որ նա հաստատուել է հարաւային Նորվէգիայի առեւտրական քաղաքներէից մէկում: Այստեղ նա չուտով աչքի է ընկնում իբրեւ «տօնային ճառախօս»: Քաղաքի յայտնի կալուածատէր հրէայ Մօնդէնի կարծիքով՝ Շտայնհօֆն ունի ոչ միայն խօսելու ընդունակութիւն, այլև «հասարակական բարեկեցութեան համար բարախող մի սիրտ»: Թէ Մօնդէնի այս կարծիքը որքան ճիշտ է՝ սա չուտով կ'երեւայ: Սակայն բանը նրանումն է, որ հրէայ կալուածատէրը նորեկ փաստաբանին լաւ ընդունելութիւն է ցոյց տալիս՝ մանաւանդ որ նա աղատամիտ էր և առհասարակ դէպի երիտասարդ կուսակցութիւնն էր հակուած. այն ինչ քաղաքի միւս ազգեցիկ անձնաւորութիւնը՝ սենեկապետ և գործարանատէր Մալսբէրգ պահպանողական է և իր զիրքով Մօնդէնից ուժեղ Շտայնհօֆ՝ Մալսբէրգի հովանաւորութիւնը վաստակելու համար՝ երկու անգամ այցելութեան է գնում՝ նրա մօտ, բայց չէ ընդունուում: Այս անպատուութեան համար «տօնային ճառախօսը» վճռում է անպատճառ վրէժխնդիր լինել Մալսբէրգից: Եւ առիթը չուտով է ներկայանում:

Մայիսի տասնեւօթն է՝ նորվէգական սահմանադրութեան տարեդարձի օրը. ժողովրդի խուռն բազմութիւն հաւաքուած՝ պատգամաւոր և կապալտուու Դրանսֆէլդի ղեկավարութեամբ տօնում է այդ օրը և ի միջի այլոց ոգևորութեամբ ցոյցեր է անում «տեղական թագաւորին»՝ Մալսբէրգին: Շտայնհօֆ, որ վաղուց խօսք էր խնդրել, իսկոյն մէջ է ընկնում սպառնալով՝ «այս սենեկապետը թող ինձ այժմ ճանաչի» և սկսում է մի որոտալից ճառ:

— Լսեցէք ինձ, աղատութեան այս հանդիսաւոր օրով ոգևորուող եղբայրներ... Ես մի օտարական եմ ձեր շրջանում, բայց երգւում եմ՝ ամբողջ սրտովս մասնակից եմ ձեր ուրախութեան և տրտմութեան, ձեր կոռւին և յաղթանակին: Եթէ ես ոյժ ունենայի...

— Ոյժը ձեր ձեռին է, պարոն փաստաբան—նկատում է տպարանատէր Բօլման:

—Ոչ մի ընդհատում. խօսքը ձեզ չէ պատկանում—վրայ է բերում հանդէսի նախագահ Դրամսֆելդը:

—Իսկ ձեզ աւելի քիչ է պատկանում, նկատում է ճառախօսը: Հանդէսի մասնաժողովը, շարունակում է նա, ես համարում եմ զոյուլթիւնից զուրկ և աղատութեան օրը աղատութիւն եմ յայտարարում (երիտասարդ ունկնդիրները աղաղակում են՝ կեցցէ՛ աղատութիւն): Կամենում են խօսքի աղատութիւնը սահմանափակել, լսում էք, կամենում են ձեր բերանը փակել: Հեռու այսպիսի բռնակալութիւն. մի լիզուակապ ամբոխի առաջ եւ չեմ կամենում խօսել. ես ուզում եմ աղատ, համարձակ խօսել. և դուք էլ պէտք է այդպէս վարուէք (ժողովուրդը ոգևորւած աղաղակում է՝ կեցցէ՛): Այս դատարկ, անպատու տօնակատութիւններին պէտք է վերջ տալ. մեր մայրենի հանդէսից պէտք է այսուհետեւ մի կենդանի և ոսկեղէն պտուղ արգասաւորուի: Մայքս, չէ՞ որ սա բողբոջիւ ժամանակաշրջանն է, տարուայ թարմ և կենսատու տմիսը... Ժողովրդի մէջ եւ լաւ յատկութիւնների հանդիպելի, բայց տեսայ նաև ապականութեան ոգին, որ հետզհետէ կապարտնում և ճնշում է նրան: Այո, ես հանդիպելի երիտասարդ, ջերմ և վստահելի սրտերի, բայց միաժամանակ և այնպիսիների, որոնք իրանց դուներ փակեցին (սենեկապետի ազդիւր՝ Ագնես—«Աստուած իմ»: սենեկապետ Մալսբերգ—«Ընչ է ուզում դրանով ասել»): Այո, եղբայրներ, այստեղ զոյուլթիւն ունի մի ոյժ, օգահար օրերից մնացած մի ուրուական, որ լոյսի և շարժման փոխարէն՝ ընդարձացած խաւար է միայն սփռում. թող գետին մանի այս ուրուականը (ժողովուրդն աղաղակում է—կեցցէ՛, կեցցէ՛) ... Եթէ մի ուրիշը չէ կամենում վիշապին բնաջինջ անել, այն ժամանակ եւ կ'անեմ: Բայց մենք պէտք է միանանք... մեզ երիտասարդներն է պատկանում ժամանակը, սա—կայն մենք էլ ժամանակին ենք պատկանում: Մեր իրաւունքը մեր պարտականութիւնն է. ստպարէզ գործունէութեան համար, ստպարէզ ամեն մի ուժեղ կամքի համար: Լսեցէք, հիմները մի միութիւն. փողի տոպրակը դադարել է այստեղ իշխելուց... հէնց այս բոպէին հիմները միութիւն, երիտասարդութեան միութիւն...»: Ամբոխը մեծադուրդ կեցցէներով ձայնակցում է օրուայ հերոսին և ձեռների վրայ բարձրացրած՝ առաջնորդում է գէպի մօտակայ դահլիճը «երիտասարդութեան միութիւնը» գլուխ բերելու:

Անկասկած է, Շտայնհօֆի շանթալից խօսքերը սենեկապետ Մալսբերգի դէմն էին ուղղուած. բայց վերջինս մի տարօրինակ թիւրիմացութեամբ չէ հասկանում այս իրողութիւնը և

ճառախօսի յարձակումները իր հակառակորդ Մօնղէնի հասցէին է ընդունում: Եւ ահա ճառախօսը հետեւեալ օրը հրաւէր է ստանում սենեկապետին այցելելու: Շտայնհօֆ, առանց տատանուելու, ընդունում է խաւարածին «ուրուականի» հրաւէրը: Նա, որ մի օր առաջ Մօնղէնովն էր ոգևորւում՝ այժմ ցենիկական կերպարանափոխութեամբ՝ ահա թէ ինչ է նկատում—«երբ ես Մօնղէնի հարստութիւնն եմ երեակայում, այն ժամանակ դա թւում է ինձ զանազան կեղտոտ ապահովագրերի և բանկային հաստ թղթերի մի ծրար: Այն ինչ այստեղ (խօսքը Մալսբէրգի հարստութեան մասին է), այստեղ դա մի մետաղ է, փայլուն արծաթ. և մարդը հէնց ինքն էլ է այդպէս: Յիրաւի, ինչ հրաշալի ծերուկ է այս սենեկապետը»:

Բայց սենեկապետը երբ տեղեկանում է թէ բանն ինչուին է—որ ճառը ոչ թէ իր հակառակորդի, այլ հէնց իր զէմն է ուղղուած—այն ժամանակ երեսը շուռ է տալիս Շտայնհօֆից: Վերջինս ինչպէս լսիւրջ ցինիզմով տատանուում, քամէլէօնի նման փոփոխւում է Մալսբէրգի և Մօնղէնի վերաբերութեամբ. այնպէս էլ տատանւում է առաջինի աղջկայ՝ Ալֆնէսի և երկրորդի՝ Հէրթայի նկատմամբ, չը զիտէ ում ընտրէ հարսնացու, մէկին թէ միւսին: Շտայնհօֆ 117 ձայնով արգէն պատգամաւոր է ընտրուած, բայց իր ընտրութիւնն օրինական դարձնելու համար նա պէտք է անշարժ կալուած ունենայ. իսկ սա հնարաւոր էր միայն հարստութեամբ կամ ուրիշ խօսքով՝ այս զէպքում միայն հարուստ աղջկայ հետ սովորականաւոր՝ Նորընտիր պատգամաւորի հարսնացուներն էին՝ Ալֆնէսը և Հէրթան, որոնք Շտայնհօֆին ճանաչելուց յետոյ ձեռնութափ են լինում նրանից և ուրիշների հետ են նշանուում: Շտայնհօֆ յուսահատուած՝ վճռում է մինչև իսկ «հիւրանոցատիրուհի», այրի Բունդհալմի հետ «սրտի և գլխի դաշն կապել»։ Բայց մի անակնկալ թիւրիմացութեամբ սա էլ է ձեռքից թռչում:

Խայտառակութեան և անարդանքի տիղմի մէջ թաթախուած՝ Շտայնհօֆին մնում էր միայն հեռանալ քաղաքից, «Խոտփարար»—ազազակում է սենեկապետը նրա յետևից: Նա ուրախ է, որ «այժմ վերջապէս օդը մաքրուեց: Փառք Աստուծոյ... քամի բարձրացնող Շտայնհօֆից բոլորովին ազատուելինք»:

Շատ ճիշտ է նկատում Գէորգ Բրանդէս, որ «տօնային ճառախօսը» փրագների դարաշրջանում դառնում է «ֆրադաբանների թագաւոր»։ Ինչպէս տեսանք ֆրագների չնորհիւ էր, որ նա ելեքարականացրեց մի ահագին ամբոխ, գրաւեց, յափըշտակեց զհիւրաբորբոք երիտասարդների մի ամբողջ խումբ: Շտայնհօֆ անշուշտ ուժեղ էր և իր հերոսական սխրագործու-

Թիւնները չըջանում եղան վայրկեաններ՝ երբ նա իր չըջապատողներէյ ամենակարողն էր, երբ նրա բոլոր հակառակորդներն անգոր էին նրա դէմ: Բայց սա շատ վաղանցուկ էր. նա իր փոփոխական, անհաստատ բնաւորութեամբ չուտով կորչնում է իր դիրքը: Դեռ Դեռ Դեռ չառ լաւ է բնորոշում նրան—«նա մի թափթփուկ է, հատ ու կտորատանք: Ես ճանաչում եմ նրան երեխայութիւնից. տանը կռպիւ էր, դպրոցում՝ իդէալական ձգտումներով ոգևորուող. միտքը, բնաւորութիւնը, կամքը— ամեն ինչ տարբեր ուղղութեամբ: Այս բոլորի հետեանքը ինչ պէտք է լինէր, եթէ ոչ նրա ամբողջ անհատականութեան պառակտումը»: Բայց Շտայնհոֆ ոչ միայն փոփոխական է, այլ և ստոր, անպատկառ. նրա օպորտիւնիզմը ոչ մի անկարելիութիւն չէ ճանաչում: Ոմանք Շտայնհոֆի մէջ տեսնում են բնաւորութեան ինչ որ միամիտ, պարզասիրտ մի պիծ. բայց սա այն տեսակ պարզասրտութիւն է, որի իսկական անունն է՝ ցիմիզմ: Ինչպէս նա երեկուայ «ուրուականին» այսօր «հրաշարի մարդ» է դարձնում, այնպէս էլ երեկուայ բարեկամին՝ Մօնդէնին այսօր համարում է «փողատապալ», «օձ», «ստորաքարչ որդ» և այլն. երէկ Մալքէրզը խաւարի և մթութեան ողին էր, իսկ այսօր Շտայնհոֆը նրա ընտանեկան չըջանում իրան այնքան բախտաւոր է գտում, որ կարծես «գարնանային անձրեւով զովանալիս լինի»: Երբ Մալքէրզից նրա աղջկայ ձեռքն է խնդրում և չէ ստանում՝ նա նոյն «պարզասրտութեամբ» սպառնում է—«եթէ չը տաք, ձեզ կը խայտառակեմ թերթերում»:

Յարմարուելու ընդունակութեամբ, փոփոխականութեամբ, բնաւորութեան ստորութեամբ, մի խօսքով լպիրշ ցինիզմով՝ Շտայնհոֆին նման է նաև տպարանատէր և քաղաքական թերթի հրատարակիչ Բօլման, որ շարունակ «տեղական պայմաններէ» է խօսում: Այս «տեղական պայմաններէն» հմուտ կերպով վարժուած նա գնում է շարունակ այն հոսանքով, որտեղից քամին է փչում, շապիկ նման փոխում է իր թերթի ուղղութիւնը, որովհետեւ այս թերթը իր «միակ կռիւն է»: Երբ նա գալիս է Շտայնհոֆի մօտ իր թերթի համար «երիտասարդութեան միութեան» մասին խոստացուած յօդուածը խնդրելու և նկատում է, որ երեկուայ ճառախօսը այսօր ուրիշ արամադրութեան է, արովհետեւ «գործը ուրիշ ընթացք է ստացել»—վախկոտ աղաչանքով գոնկատում է—«պարոն փաստաբան, գիտէ՞ք որ իմ ունեցած չոր հացի կտորը ձեռքիցս խլում էք»: Այնուհետև նա անամօթ «պարզասրտութեամբ» շարունակում է—«ձմեռը, քանի որ դուք չէիք եկել, թերթիս գործերը լաւ էին գնում: Ես ունէի մի յայտնի սկզբունք և հետեւում էի նրան»:

ես մտածում էի—մեծ հասարակութիւնն է, որ պահպանում է թերթը, բայց մեծ հասարակութիւնը վատ հասարակութիւնն է և վատ հասարակութիւնը կամենում է մի վատ թերթ ունենալ, և այս սկզբունքի համեմատ էլ կառավարում էի թերթը: Ամէն ինչ կարգին ընթացք էր ստացել. սակայն յանկարծ դուք Լուսնն եկաք ու նոր դադարիւրներ բերիք մեր կողմերը և որովհետեւ իմ թերթն էլ նոր դոյն ստացաւ՝ այդ պատճառով Դրանսֆէլդի բարեկամներին կորցրի, իսկ նրանք, որոնք այժմ մնացել են՝ վատ են վճարում:—«Սակայն թերթը լաւացաւ».—վրայ է բերում Շտայնհօֆ. «Լաւ քերքով ես չեմ կարող ապրել».—պատասխանում է ցինիկ զաղէթաջին: Շտայնհօֆի հրաւիրուելը սենեկապետի մօտ՝ նա բացատրում է վերջինիս վախկոտութեամբ և խորհուրդ է տալիս փաստաբանին «օգտուել այս վախկոտութիւնից».—եթէ նա երկիւղ է կրում այն բանից, ինչ որ դուք էք կամենում անել, այն ժամանակ նա անշուշտ կը վախճնայ նաև այն բանից, ինչ որ ես տպել եմ ուղում: սրանից էլ ես կ'օգտուեմ:

Կատակերգութեան միւս դէմքերից ուշադրութեան արժանի է Մալսերզդի հարսը՝ Սէլման, որ նախկին գերասանուհի էր, բայց ամուսնանալով սենեկապետի որդու՝ Էրիխի հետ՝ դառնում է մի «տիկնիկ»: Սակայն ինքնուրոյնութեան և կանայցի անհատականութեան երակը դեռ չարժուէր էր նրա մէջ. նկատելով իր ամուսնու ստոր արարքները՝ նա սպառնում է բաժանուել նրանից՝ գերադասելով «փողոցում խաղալով և երգելով ապրել»: Իր այս անանձնայատկութեամբ Սէլման որոշ չափով նօրային է յիշեցնում: Հետաքրքիր են նաև դօկտօր Ֆէլդէր և Դանիէլ Հայրէ, առանձնապէս կալուածատէր Մօնդէն, սակէ հորթի այս իսկական Լերկապաղուն, որ խարդախութեամբ և ճարպիկ մեքենայութիւններով ազատւում է սնանկութիւնից և հարիւր հազարներ գիզում:

«Սիրոյ կատակերգութեան» մէջ, ինչպէս տեսանք, Իրսէն հասարակական կեանքի զանազան բացատրական դէպքերի ծրնունդը, անուղղակի կերպով, չրջապատող հանգամանքներով էր պայմանաւորում՝ սօցիալական տնտեսական դրութեամբ: «Երիտասարդութեան միութեան» մէջ նա դարձեալ իր մատը այս հեռաւոր և կենտրոնական արմատի վրայ է դնում. բայց ներկայ դէպքում առանձնապէս կանգ է առնում քաղաքական կուսակցութիւնների վրայ: «Քաղաքականութիւնը մի անմաքուր արուեստ է».—նկատում է նա մի տեղ. իսկ այս վերջին կատակերգութեան մէջ նա չէ զլանում անխնայ կերպով քաղաքական անել այս «անմաքուր արուեստի» երեսը: Նա մտրակում է աջ

և ձախ, թէ պահպանողականներին և թէ ազատամիտներին, բայց այն տարրերու թեամբ, որ վերջիններին աւելի խիստ կերպով է հարուածում: Այս հանգամանքն էր պատճառը, որ «Շերիասարգութեան միութիւնը» ժամանակին մեծ ազմուկ հանեց Նորվեգիայի ազատամիտ շրջաններում: հեղինակը մամուլի կողմից կծու յարձակումներ անթարկուեց. լուրջ ընդհարումներ ունեցաւ մինչև իսկ Բեօրնսօնի հետ, որի աղջիկը ամուսնացած էր իր միակ որդի Զիգուրդի հետ: Բայց այս ընդդիմադրութիւնը և հեղսիրտ յարձակումները ժամանակաւոր էին. 1891 թուին՝ երբ Իրսէն վերջնականապէս վերադարձաւ Նորվեգիա՝ Փրիստիանիայում նրա ներկայութեամբ տեղի ունեցաւ «Շերիասարգութեան միութեան» հաշիւերերորդ ներկայացումը: Հեղինակը այս առիթով ոգևորուած ցոյցերի առարկայ դարձաւ:

VI

1873-ին լոյս տեսաւ Իրսէնի նշանաւոր դրամաներից մէկը—«Kajser og Galilaeer» («Kejser og Galilaeer»), որ իր ծաւալի խոշորութեամբ հեղինակի ամենամեծ աշխատութիւնն է՝ բաղկացած է երկու մասից և տասը գործողութիւնից:

Այս մեծածաւալ դրամայի գլխաւոր հերոսը հռոմէական կայսր Յուլիանոս ուրացողն է, որի նկատմամբ Իրսէն թէև ընդհանրապէս հաւատարիմ է մնում պատմութեանը, այնուամենայնիւ երբեմնակի թոյլ է տալիս իրան, եթէ չասենք բռնազբօսիկ, գոնէ ազատ վերաբերմունք: Ընտրելով Յուլիանոսի նման մի դէմք իբրև նիւթ՝ հեղինակը նորից լայն ասպարէզ է գտնում իր սիրած պօթլէմիները—մի կողմից ազատութեան և անհրաժեշտութեան, անհատի և միջավայրի, միւս կողմից քրիստոնէութեան և հեթանոսութեան մէջ եղած յարաբերութիւնը—լուրջ և նրբամիտ խորհրդածութեան ենթարկելու:

Յուլիանոսը մատուղ հասակից սկսած բարեպաշտ քրիստոնէական ոգով էր սնուած. կապաղովկիայում իսկական վանական կրթութիւն էր ձեռք բերել, այնպէս որ նոյն իսկ դեռահաս տարիքում նա ազատել էր իր ընկեր Ագաթօնին «հեթանոսութեան խաւարից և առաջնորդել զէպի քրիստոնէական լոյսը»: Իբրև բարեպաշտ քրիստոնեայ՝ նա յայտնի իմաստասէր ճարտասան Լիբիանոսին համարում էր Գալիլիայու թշնամիններից «ամենավտանգաւորը». նա դէմ էր նաև միստիկականութեամբ համակուած և զանազան կախարհանքներով պարապող հեթանոս սպիրիտիստ Մաքսիմոսին.—«Եթէ ես կայսերական

իշխանութիւն ունենայի», ասում է նա իր ընկեր Ազաթօնին՝ «այդ հեթանոսի գլուխը արծաթէ սկուտեղի վրայ զրած քեզ ընծայ կ'ուզարկէի»:

Բայց միւս կողմից Յուլիանոսը խոստովանում է, որ չէ կարող «պալատական օդը» տանել և Կ. Պօլիսը նա համարում էր «ապականութեան և մոլութիւնների Բաբելոն»: Նրա ջերմ տենչանքն էր ազատուել մայրաքաղաքի ճնշող մթնոլորտից և առժամանակ կլասիկական կրթութեան հայրենիքում՝ Յունաստանումն ապրել: «Նա ներքուստ իմաստութեան բարեկամ եմ» — այսպէս է արտայայտում երիտասարդ իշխանը իր հոգեկան ծարաւը: Պատմութիւնից արդէն յայտնի է, որ Յուլիանոսը մանուկ ժամանակ՝ ներքինի Մարդօնիոսից ձեռք էր բերել կլասիկական կրթութեան և հին փիլիսոփայութեան առաջին ճաշակը: Այս սկզբնական սաղմերը մի կողմից և իմաստասէր Լիբանիոսին հանդիպելը միւս կողմից՝ աւելի և աւելի են արթնայնում նրա մէջ մայրաքաղաքից հեռանալու և Աթէնքում իմաստասիրութեամբ պարապելու ցանկութիւնը: Լիբանիոսը պալատը և եկեղեցին համարում է «մի կրկնակի վանդակ», իսկ Յուլիանոսին՝ այս վանդակի «բանտարկեալը» — «այն ինչ իմ բուերը», ասում է հեթանոս իմաստասէրը, «չեն կարող Բիւզանդիայի եկեղեցական լոյսին դիմանալ»: «Աստ ինձ, սակայն, ինչ ես փնտռում դու Աթէնքում» — վրայ է բերում հարցասէր Յուլիանոսը. — «Ի՞նչ էր փնտռում Պոնտոս Պիղատոսը» — պատասխանում է յոյն իմաստասիրութեան աստղը:

— Ճշմարտութիւն — սա է գրաւում Յուլիանոսին:

«Դուք, գալիլիացիներդ ճշմարտութիւնը հալածել էք» — նկատում է Լիբանիոսը:

Այս յանդիմանախառն նախատիւնքի առաջ Յուլիանոսը մի ցանկութեամբ է միայն պապակւում — ճշմարտութեան ճանապարհով մի նոր Պօղոս առաքեալ դառնալ «Աստուածային գործի համար»:

Լիբանիոսը իր խօսակցութեան շարունակութեան ընթացքում Յուլիանոսին անուանում է «մտքի և հոգու Աքիլլէս»: Այս դարձուածքը Յուլիանոսին ակամայ յիշեցնում է իր մօր երազը — մայրը Յուլիանոսի ծնունդուց առաջ երազում մի Աքիլլէս էր ծնել:

Բայց Լիբանիոսը աւելի հեռու է գնում — «Կայ մի մեծ, հրաշալի աշխարհ, որի առաջ դուք, գալիլիացիներդ, կոյր եք... սակայն ես ճանաչում եմ մէկին, որ այս մեծ, լուսապայծառ թագաւորութեան մէջ իշխան կարող էր լինել»:

—Այո, երանութեան կորուստով միայն—նկատում է Յուլիանոսը:

—Ի՞նչ է երանութիւնը՝ եթէ ոչ վերստին միութիւնը սկզբնականի հետ—պատասխանում է հեթանոս իմաստասէրը:

Յուլիանոսի եղբայրը՝ Գալլոս խորհուրդ է տալիս նրան իր հետ միացած վրէժինդիր լինել Կոստանդին կայսրից—«ձիրանի հագած մարդասպանից», որովհետև փառասէր և արիւն-նուշտ կայսրը իրանց համարեա ամբողջ ցեղը բնաջինջ էր ա-րել: Յուլիանոսը հրաժարւում է այս մտքից, որովհետև մի կող-մից դա իրան հակաքրիստոնէական էր թւում, միւս կողմից՝ նա համոզուած էր, որ ինքը աւելի մեծ դործի համար է ըն-տրուած: Վերջը հանդսմանքներն այնպէս ևն դասաւորւում, որ Գալլոսը կայսերական շնորհների արժանացած՝ իբրև ցեղա-րուզարկւում է Ասիա՝ պարսկական պատերազմները վարելու-իսկ Յուլիանոսը խնդրում է կայսրից թոյլ տալ իրան Պէրգա-մոն դնալ, ուր այդ ժամանակ վարդապետում էր Էլօյզիոսը:

—Դու հեթանոսների մէջ—զարմացած նկատում է կայսրը:

—«Նա կամենում եմ սովորել՝ առիւծների հետ կռուելու համար—պատասխանում է «մտքի և հոգու Աքիլլէսը»:

Յուլիանոսի խնդիրքը կատարւում է, նա գնում է Պէր-գամոն, որանդից, առանց կայսրին իմաց տալու, շուտով անց-նում է դէպի Նիկոմիդիա, այնուհետև դէպի իր իսկական նը-պատակակէտը՝ Աթէնք:

Իմաստութեան և ճարտասանութեան հայրենիքում Յու-լիանոսը հանդիսաւոր ընդունելութիւն է գտնում. Լիբանիոսը զրկախառնում է նրա հետ և անուանում է իր «մեծ եղբայր»: Այստեղ նա շուտով բարեկամական մտերիմ կապեր է հաստա-տում Գրիգոր Նազիանզացու և Բաղիլիոս Կեսարացու հետ:

Աթէնքում նա մի կողմից հետզհետէ հեթանոսական տրա-մադրութեամբ է համակւում, իսկ միւս կողմից Լիբանիոսին ա-ւելի մօտիկից ճանաչելով՝ հիասթափւում է նրանից: Իր ժամա-նակուայ ամենամեծ իմաստասէրի վարդապետութեան և նրա սեփական կեանքի մէջ նա տեսնում է մի խոշոր անդունդ: Նա չէ կարող հաշտուել այն իրողութեան հետ, որ ճշմարտութեան անունով խօսող փիլիսոփան յանկարծ. քծնում, շողջորթում է կայսրին—«միթէ նա չէր շողջորթում նաև ինձ՝ առաջին ան-գամ Պօլսում հանդիպելիս»: Նա համարում է մի մեծ ծաղր, հեգնութիւն, որ Սոկրատի և Պլատոնի ամբիոնը Լիբանիոսի պէս մարդկանց ձեռքն է ընկել: Մի խօսքով՝ նա գալիս է այն եզ-

բակացութեան, որ «Լիբանիոսի վարդապետութիւնը մեծ է, իսկ ինքը Լիբանիոսը մեծ մարդ չէ»:

Բայց Յուլիանոսը հետզհետէ հիասթափւում է նաև քրիստոնէութիւնից: Չորրորդ դարու քրիստոնէութիւնը, յիշուի, մի շատ խառնակ և տխուր պատկեր էր ներկայացնում: Կ. Պօլսում ուսումնաւարաւ իշխանը մօտիկից արդէն ականատես էր եղել պալատական և ուրիշ բարձր շրջաններում տիրող «քրիստոնէութեանը», նրան շատ լաւ ծանօթ էր նաև եկեղեցու ներկայացուցիչների՝ հոգևորականութեան և նրանց հետեող հօտի քրիստոնէութիւնը, որ զանազան հերձուածողական պառակտումների և դաւանաբանական անպէտք մաքառումների շուրջն էր միայն պտտւում: Եւ երբ Բագրիլիոսի քոյրը՝ բարեպաշտ Մակրինան մի նամակով յոյս է տաւում, որ Յուլիանոս կը վերկէ քրիստոնէութիւնը—այն ժամանակ վերջինս Դիօզինէսի լապտեր է պահանջում մի իսկական քրիստոնեայ սրտեղու համար և լքուած սրտով հարցնում է.—«Ո՞ր է քրիստոնէութիւնը».—«Սուրբ մարդկանց գրուածներում».—պատասխանում է Բագրիլիոսը:—«Միշտ մի և նոյն յուսահատեցնող պատասխանը», շարունակում է Յուլիանոսը: «Գրքեր և միշտ գրքեր: Գնում եմ Լիբանիոսի մօտ՝ լսում եմ—գրքեր, գրքեր, ձեզ մօտ եմ գալիս՝—գրքեր, գրքեր, գրքեր: Հացի փոխարէն քարեր: Ես գրքերի պէտք չունեմ: Կեանքի քաղցն է ինձ առնջում, հոգու հետ անմիջական հաղորդակցութիւնը: Մեթէ Սաւուղը գրքի միջով դարձաւ մարդարէ: մեթէ լուսոյ ճառագայթը չէր, որ նրան երեսց, մի տեսիլ, մի ձայն...»:

Յուլիանոս Աթէնքում չը գտաւ «առիւծը» և Սաւուղի նման խաւարում խաբխարելիս՝ մի լոյս, մի տեսիլ, մի ձայն է որոնում: Այս միտտիկական տրամադրութեան մէջ ո՞վ կարող էր նրան աւելի օգտակար լինել՝ եթէ ոչ սպիրիտիստ Մաքսիմոսը, որ այդ ժամանակ Եփեսոսումն էր դաճում:

Յուլիանոսը հեռանում է Աթէնքից տանելով իր հետ միայն մի կարենոր դաս. այդ այն է, որ «հին գեղեցկութիւնը այլ եւս այնքան գեղեցիկ չէ եւ նոր նեոսոփիստներ այլ եւս այնքան նեոսոփիս չեն»: «Հին գեղեցկութիւնը» հիթանոսութիւնն է, իսկ «նոր ճշմարտութիւնը»՝ քրիստոնէութիւնը: Իր ընկերներից և բարեկամներից բաժանուելուց առաջ՝ նա բացարձակապէս յայտարարում է.—«Դուք թերահաւատներ էք... Միայն երկու ճանապարհ կայ ձեր առաջ՝ դպրոցը և եկեղեցին»:—«Սակայն դիտեաք ձանապարհը ո՞ր է վերջանալու».—հարցնում է Գրիգոր Նալլիանդային.—«Այնտեղ, ուր ձանապարհը և նպատակը միանում են».—պատասխանում է սրամիտ Յուլիանոս: Նա գնում

է Եփրատի ափերին, թաւուտ անտառներում հոգու կայսրութիւնը՝ քարոզելու:

—«Այս իշխանական պատանին վաճառու է գիտութեան համար» — նկատում է Լիբանիտը հրաժեշտի ժամանակ:

—«Նա շատ աւելի վտանգաւոր է, քան թէ կարծում էք» — վրայ է բերում Բաղիլիտը:

Մաքսիմոսի օգնութեամբ՝ Յուլիանոսը մի ձայն է լսում լոյսի միջից, որը յայտնում է թէ նա մի նոր թագաւորութիւն պէտք է հիմնի:

—«Ինչ ճանապարհով», հարցնում է Յուլիանոս:

—«Աղատութեան ճանապարհով» — պատասխանում է ձայնը:

—«Աստ ինձ, որն է աղատութեան ճանապարհը»:

—«Անհրաժեշտութեան ճանապարհը»:

Իսկ երբ Յուլիանոսը հարցնում է թէ՛ ինչ ոյժով ինքը պէտք է հիմնի նոր թագաւորութիւնը — ձայնը պատասխանում է.

—«Կամքի ոյժով»:

—«Ի՞նչ պէտք է կամենամ», — հարցնում է Յուլիանոսը:

—«Այն, ինչ որ պէ՛տք է կամենաս», — պատասխանում է ձայնը:

Սակայն Յուլիանոսը այս հակասական պատգամներից ոչինչ չէ հասկանում և իրան զգում է «լոյսի և մութի մէջ»: Այն ժամանակ Մաքսիմոսը հետեւեալ բացատրութիւնն է տալիս. «Երեք թագաւորութիւններ կան: Առաջինն այն է, որ հիմնուած է ճանաչողութեան ծառի վրայ. երկրորդը՝ Գրիստոսի խաչափայտի վրայ. իսկ երրորդը խորհրդաւորութեան և գաղտնիքների թագաւորութիւնն է, որը հաւատարապէս թէ՛ ճանաչողութեան ծառի և թէ խաչափայտի վրայ է հիմնուած, որովհետեւ երկուսն էլ ատում է և սիրում, որովհետեւ նրա կեանքի աղբիւրը և՛ Եղեմուսն է և՛ Գողգոթայում»:

Այնուհետեւ տեղի է ունենում ամենախորհրդաւոր երեւոյթը՝ Յուլիանոսը տեսնում է «անհրաժեշտութեան զայրոյթի երեք անկիւնաքարերին» — Կայէնին, Յուդային և ինքն իրան: Թէ՛ ինչ է նշանակում այս երրորդութիւնը — սա մենք չուտով կը բացատրենք:

Յուլիանոսը գիտ այս խորհրդաւոր հոգիներովն էր զբաղուած՝ երբ յանկարծ մայրաքաղաքից կայսերական պառուիրակը լուր է բերում, որ Գալլոսը մեռել է և Յուլիանոսը ցէզար է յայտարարուած: Նա թէև շատ լաւ տեղեակ էր, որ իր եղբայրը կայսրի հրամանովն է սպանուած և չը նայելով իր բարեկամների թախանձանքներին — հրաժարուել իր եղբոր արիւնքով

ներկուած ծիրանին կրելուց—աջնումնայնիւ ընդունում ցեղա-
րական արտոգոր, որովհետեւ զրա հետ կապուած էր նաև կայ-
սեր գեղեցիկ քրոջ՝ Հէլէնայի հետ ամուսնանալու հարցը։ Յու-
լիանոսը սիրում էր Հէլէնային, այն ինչ խորամանկ գեղեցկու-
հին միայն փառասիրական ձգտումներէջ զրդուած՝ ամուսնա-
նում է նորընտիր ցեղարի հետ։ Նրա սիրտը պատկանում էր
Գալլուսին և նոյն իսկ ուրիշներին, բայց ոչ Յուլիանոսին։

Յէղար դառնալուց յետոյ Յուլիանոսը փառաւոր յաղթու-
թիւններ է տանում Ալէմանների և Ֆրանկների դէմ։ Սակայն
Յուլիանոսի յաջողութիւնները չարժում են կայսրի նախանձը.
այնպէս որ վերջինս իբրև շնորհակալական վարձատրութիւն՝
թունաւորուած պտուղներ է ուղարկում նրան։ Այս թունաւոր-
ուած պտուղները պատահաբար Հէլէնան է վայելում, իսկ Յու-
լիանոսն ազատուում։ Հէլէնան մահուան անկողնում զառանցե-
լիս՝ մատնում է իր սրտի գաղտնիքները։ «Բարեպաշտ» կնոջ
այս վարմունքը մի կողմից և «քրիստոնեայ» կայսեր խարդա-
ւանանքը միւս կողմից՝ սաստիկ յուզում, զայրացնում են Յու-
լիանոսին։ այնպէս որ վերջինս իր հաւատարիմ զօրքի գլուխն
անցած՝ արշաւում է դէպի Բիւզանդիա։ Բայց ճանապարհին
արդէն տեղեկանում է, որ ապերախտ կայսրն արդէն մեռել է։

Այդպիսով Յուլիանոսը բարձրանում է կայսերական գահը։
Այլըքում նա իրան յայտարարում է կրօնական համընդուն-
ութեան և հաւատքի անկախութեան կողմնակից, միւս կողմից
հրաժարում է պալատական անտեղի չքեղութիւններից և աւե-
լորդ գեղիութիւններից։ Բայց հետզհետէ սկսում է թշնամաբար
վերաբերուել դէպի քրիստոնեաները և վերջապէս նոյն իսկ հա-
լածանքի ենթարկել։ Նա հրաժարուելով Գալլիլիացուց՝ վերա-
կանգնեցնում է հելլենական աստուածների պաշտամունքը—
Ապօլլոնի և Վենուսի անունով տաճարներ է հիմնել տալիս։
Բայց որքան սաստկանում է կայսրի հակաքրիստոնէական ուղ-
ղութիւնը՝ այնքան սուելի ամրապնդում է քրիստոնեաների մէջ
միութեան ոգին և նահատակութեան տենչանքը։ Իր նախկին
բարեկամները՝ Գրիգոր Նազիանզացին և Ագաթօն քրիստո-
նեաների գլուխն անցած ընդդիմադրում են «Ուրացողին», ա-
ւերում են նրա հիմնած կոատունները։ Մի անգամ երբ Յու-
լիանոսը իբրև քահանայապետ պատրաստում էր զոհ անել Ա-
պօլլոնի տաճարում՝ յանկարծ տաճարը կործանում է։ Այս ա-
նախորժ երևոյթը սակայն չէ յուսահատեցնում կայսրին։ Նա իր
յայտնի զօրապետներից մէկին ուղարկում է Նրուսաղէմ՝ հա-
կառակ ս. Գրքի տապալումին՝ Սողոմոնի տաճարը վերականգ-
նեցնել տալու, բայց մի սոսկալի երկրաշարժ ոչ միայն խափա-

նում է վերանորոգութեան դործը, այլև տաճարի հին մնացորդներից «քար քարի վրայ չէ թողնում»:

Երբ այս խորհրդաւոր երևոյթներէից յետոյ կայսրը դիմում է Մաքսիմոսի օգնութեանը՝ վերջինս հետաւորս հայեաչքով խորհուրդ է տալիս անցնել դալիլիացիների կողմը կամ հաշտեցնել «կայսրը և Գալիլիացին»:

— Դու շատ լաւ գիտես, որ սա անկարելի է—հիկատում է Յուլիանոս—լինչպէս կարելի է հակասութիւնները հաշտեցնել: Այո, այս Յիսուս Քրիստոսը աշխարհի ամենամեծ խոտկարարն է: Ի՞նչ է Բրուտոսը, ի՞նչ է Կասսիոսը նրա հետ համեմատած: Նրանք սպանեցին միայն մի Յուլիոս ցեղարի, իսկ նա սպանում է տոհմատարակ ցեղարին և կայսրին: Այլ ևս հնարաւոր է արդեօք կայսեր և Գալիլիացու մէջ որ և հաշտութեան մասին մտածել: Միթէ երկուսի համար էլ տեղ կայ երկրիս վրայ: Եւ նա ապրում է այս աշխարհում, Մաքսիմոս, Գալիլիացին ապրում է, պնդում եմ ես, ինչքան էլ հրէաները և հոմէալիք երկակայնի թէ սպանել են նրան—նա ապրում է մարդկային ըմբոստ ոգու մէջ... Իսկ երբ նա ցանկանում է տեղեկանալ Մաքսիմոսից թէ ինչ է լինելու այս անընդհատ մաքառման վերջը—«ո՞վ է յաղթելու—կայսր թէ Գալիլիացին»—«Երկուսն էլ կործանուելու են» թէ կայսր և թէ Գալիլիացին—սլատաւանում է Մաքսիմոսը—երկուսն էլ. այժմ, թէ հարիւրաւոր տարիներից յետոյ, այդ ևս չը գիտեմ. սակայն դա տեղի է ունենալու՝ երբ Իսկականը կը գայ»:

«Եւ ո՞վ է Իսկականը»—հարցնում է Յուլիանոսը:

— «Նա, ով որ թէ կայսրին և թէ Գալիլիացուն կուլ է տալու»—սլատաւանում է Մաքսիմոսը և յետոյ աւելացնում է որ հրէաները այս գալիք «Իսկականի» մասին մի անուն ունեն—Մեսիայ:

— «Մեսիայ—ոչ կայսր և ոչ վրիկի»—հիկատում է Յուլիանոսը:

— «Երկուսը մէկի մէջ և մէկը՝ երկուսի»:

— «Կայսր=Աստուած. Աստուած=կայսր: Կայսր հոգու թագաւորութեան մէջ և Աստուած մարմնի թագաւորութեան մէջ»:

— Դա երրորդ թագաւորութիւնն է, Յուլիանոս:

— Այո, Մաքսիմոս—առ է երրորդ թագաւորութիւնը:

— Այս թագաւորութեան մէջն է իրականանալու հին խոտկարարի խօսքը—«Տուէ՛ք կայսրին, ինչ որ կայսրին է պատկանում և Աստծուն, ինչ որ Աստծուն է պատկանում». այո՛, այո՛, սա է

կայսր Աստուծոյ մէջ և Աստուած կայսեր մէջ—միս, ցնորքներ, ցնորքներ. բայց ով է ջախջախելու Գալիլիացու ոյժը:

Եւ Յուլիանոսը մինչև իր վերջին շունչը համոզուեց, որ ոչ ոք ջախջախելու չէ այդ ոյժը:

Քրիստոսամարտ կայսրի վերջն այն է լինում, որ պարսկական արչաւանքների ժամանակ՝ Հայաստանի սահմաններում սպանւում է Ագաթոնի ձեռքով: Մահուանից առաջ Յուլիանոսն աղաղակում է. «Դու յաղթեցիր, Գալիլիացի»:

Յուլիանոսը կամենում էր «անկարելին»՝ մի կործանուած թագաւորութեան—հեթանոսութեան անունով մարանչել ընդդէմ Գալիլիացու: Բայց այս մաքաւման ընթացքում նա ակամայ դարձաւ մի «բացասական մեծութիւն»—քայքայուած և ընկած քրիստոնէութիւնը անուղղակի կերպով վերականգնացրեց: Այս տեսակ «բացասական մեծութիւններ» էին նաև «անհրաժեշտութեան զայրոյթի» միւս երկու «անկիւնաքարերը»—կայէն և Յուզան, որոնք չարն էին կամենում, բայց բարիք գործեցին, որոնցից առաջինը իր եղբայրսպանութեամբ պատճառ դարձաւ «մարմնական թագաւորութեան» սկզբնաւորութեան, իսկ երկրորդը իր մատնութեամբ՝ «հոգու թագաւորութեան»: Բայց սըրանցից ոչ մէկը ինքնակամ, ազատ չէ գործել. կրկն էլ հանդէս են գալիս իբրև «տիեզերական կամքի» մեքենայ, որը կարծես հարկադրում է անհատներին այնպէս կամենալ՝ ինչպէս այդ անհրաժեշտ է տիեզերական ընթացքի համար: Այս երեք «անկիւնաքարերը» ազատ են այն չափով, որքան զբանք անհրաժեշտութեան, այսպէս ասած, բարձր, անխորտակելի հովանաւորութիւնից չեն վրիպում. նրանք ազատ են, որովհետև կամենում են. բայց նրանք միաժամանակ անհրաժեշտութեանն են ծառայում, որովհետև պէտք է կամենան: Յուլիանոսի մտքովը, ի հարկէ, երբէք չէր կարող անցնել, որ Գալիլիացու դէմ սկսուած արչաւանքի հետեւանքը պէտք է լինի քրիստոնէութեան փրկութիւնը և վերականգնութիւնը: Բայց այս հետեւանքը պէտք է տեղի ունենար—այդպէս էր «տիեզերական կամքի» անօրինութիւնը: Եւ այս է պատճառը, որ Մաքսիմոսը քրիստոսամարտ կայսեր դիակի մօտ կանգնած՝ խորհրդաւոր կերպով նկատում է. «Յուլիանոսի հոգու հաշիւը տիեզերական կամքը պէտք է տայ»:

Ըստ երեւոյթին, անշուշտ, մի փոքր տարօրինակ կարող է թուել, որ Իրաքնի նման մի ինդիվիդուալիստ և կամքի ազատութեան կողմնակից՝ յանկարծ անհրաժեշտութեան և «տիեզերական կամքին» այսքան վճռողական, այսքան ճակատագրական դեր է յատկացնում: Բայց անհրաժեշտութիւն ընադիտական-

տիեզերական մտքով և անհրաժեշտութիւն հասարակական-բարոյագիտական մտքով պէտք է տարբերել միմեանցից: Առաջինի առաջ Իբսէն խոնարհւում է, ի հարկէ՝ իբրեւ XIX դարի մի լուսամիտ դասակ, այն ինչ երկրորդի վերաբերմամբ՝ նա ուժեղ կերպով չեղտում է անհատականութեան և ազատ կամքի նշանակութիւնը:

Անհատականութեան ոչնչութիւնը, կամքի անզօրութիւնը, անհրաժեշտութեան և ֆատալիզմի բացարձակ տիրապետութիւնը տրամաբանօրէն, անշուշտ, պէտք է առաջնորդէր դէպի մի յոռետես աշխարհահայեացք: Սակայն Իբսէն յայտնապէս խոստովանում է. «Ես պեսսիմիստ եմ այն մտքով, որ չեմ հաւատում մարդկային իդէալների յաւիտենականութեանը. բայց ես միաժամանակ օպտիմիստ եմ, որովհետեւ կատարելապէս հաւատում եմ իդէալների զարգացմանը և բեղմնաւորութեանը»: Իբսէնի յոռետեսութեան մասին մինքն դեռ առիթ կ'ունենանք խօսելու. առայժմ նկատենք միայն, որ նա այն կարծիքի է, թէ մեր ժամանակուայ մահամերձ էդէալները մօտենում են հէնց այն դրութեանը, որ նա նկարագրել է «Կայսր և Գալիլիացու» մէջ և որ գալու է «Երրորդ թագաւորութիւնը»: Թէև «հոգու թագաւորութիւնը» կուէ տուել «մարմնական թագաւորութեանը»՝ այնուամենայնիւ նա վերջնական չէ—կայ և մի երրորդ թագաւորութիւն՝ հոգու և մարմնի թագաւորութեան ներդաշնակութիւնը—խաղաղութեան քաղաւորութիւն: Երբ կը սկսուի այս թագաւորութիւնը՝ այն ժամանակ՝ Մաքսիմոսի խօսքի համեմատ «մարդիկ երկրի վրայ իբրեւ սոսուածներ ապրելու համար այլեւս կարիք չունեն մեռնելու»:

«Կայսր և Գալիլիացին» իբրեւ մեծածաւալ մի դրամա, անշուշտ զուրկ չէ տեխնիկական և բեմական պակասութիւններից, այնուամենայնիւ դա մի հսկայական աշխատութիւն է և, կարելի է ասել, Իբսէնի ամենահոյակապ գործը:

Վ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

(Եր Ժառուհակովի)

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(ՆԻԿԻՏԻՑԻՅ)

1

ԽԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

Է՛հ, դու խեղճութիւն, միշտ սովոր լացին,
Տան մէջ համբերող ամեն դառնութեան.
Դու ընտելացած կըտոր սե. հացին,
Քաշուող ու վախլուկ օտարի դըռան:

Ամենքի աչքին նայում ես երկշոտ,
Անտէ՛ր ու անճա՛ր, ամսթից սպանում.
Անկիւն ես կանգնում հարուստների մօտ,
Որպէս աչքի փուշ, մերժում, մոռացում...

Դու լող ես տալիս—ուր ջուրն է տանում,
Ուր ճամբայ կըտան—այնտեղ ման դալիս.
Արե ես խընդրում—անձրե ըստանում,
Բերանդ են փակում՝ շիտակ խօսելիս...

Գարունդ անկանաչ, գարունդ անծաղիկ,
Սիրում ես՝ կարօտ խընդալից սէրին.
Խնդում ես՝ խնդումդ անժամ ու լըռիկ,
Վերջն էլ քաղց ու ցաւ՝ ծերութեան օրին:

Ո՛չ կեանքդ է կեանք, ո՛չ էլ օրըդ՝ օր,
Հալումաշ եղած, սըրտում հազար դարդ.
Մահն է վրայ հասնում, թաղում ես դու խոր,
Վայրի ծաղիկն է գերեզմանիդ դարդ...

Բ Ա Մ Բ Ա Ս Ա Ն Ք

Թէկուզ վարես դու սուրբի կեանք,
 Խընդաս ու լաս—ի՜նչ անես,
 Քեզ կը գտնի չար բամբասանք,
 Դուռըդ կըգայ դահճի պէս:

Թէկուզ առնես, դուռըդ կապես,
 Դըռան տակով կը մըտնի.
 Թէկուզ քարէ պարիսպ քաշես,
 Քարումն էլ անցը կը գըտնի:

Մեղք ու յանցանք ունես-չունես,
 Իմնց կըտայ աշխարհին.
 Մի՛սըդ կ'ուտեն՝ քանի սաղ ես,
 Ռարեկամն ու թշնամին...

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

ԿԱԽԱՂԱՆԷՆ... ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Գաղթականի առաջին կաղանդն ու ծնունդն էր որ կ'անցընէինք: Տարին բացող այդ հանդիսաւոր օրերուն՝ Ձմեռը գրեթէ ամէն տարի իր էն կատաղի պահեստի մրրիկներն ու քամիները իրենց չղթաներէն կ'արձակէ, կարծես վախնալով, որ սիրոյ մեծ Աւանդութիւնը մոռցընել կուտայ մարդոց՝ խրճիթին ու պալատին տարրերութիւնը: Եւ դեռ միամիտ բանաստեղծները՝ անշուշտ իր ճերմակ դիմակէն խարուելով՝ ծերուկի մը կը նմանցընեն բնութեան այս անգութ հերթապահը, որուն բարձրացուցած աղմուկն ու իրարանցումը սակայն էն հուժկու երիտասարդներու լէզէոններ իսկ պիտի չկրնային հանել: Մանաւանդ այն տարին՝ անպիտանը հարկաւ զգալով Տաճկահայ գաղթականներուս ներկայութիւնը՝ արտասովոր հրահանգներ տուած էր իր մեծ ու պզտիկ դորձակաւներուն: Մեզ պիտի վախցընէր խելքովը, հա, հա, հա, մեղ, որ Աստուծոյ ստեղծած էն ահարկու չարիքներուն դէմ ոգորած էինք և արիւն-ծովերու փոթորիկներէն ճողոպրած: Խարխուլ ապաստարաններուն մէջ, կիսամերկ և պարապ ստամոքսով՝ կուշտ կուշտ լենդայինք վրան ամբողջ երկու ամիս, արտասահմանի այդ հիւրընկալ անկիւնում ձեռք բերուած կեանքի ապահովութեան զգացումը անշուշտ մեծ էր մեր մէջ, որ կրնար առնուազն եօթը այդպիսի ձմեռներու միահամուռ յարձակումին դիմադրել: Վերջապէս ճրագալոյցի գիշերը յիմարը ակ թող տուաւ մեր օձիքը, լուսամուտէն կամ պատին մէկ ճեղքէն նշմարած էր անշուշտ, որ այդ գիշեր մինչև անգամ մեր օջախին մէջ կրակ կը փայլէր:

Ինչպէս տէրտէրը ժամուն մէջ ծանուց՝ «բարեպաշտուհի տիկին մը» այդ օրը ածուխ բաշխել կուտար գաղթականներուն, «իբնջեցելոյ հոգուն համար»: Չեմ գիտեր թէ ննջեցեալներու հոգիներուն օգուտ մը տուաւ այդ ածուխը, բայց մինչև օրս չեմ մոռցած այն մեծ օգուտն ու հաճոյքը, զոր ան մեր մարմիններուն պարգեւեց: Այդ անակնկալ զանձին վայելքը կարելի

եղածին չափ երկարելու համար, խուժք մը երիտասարդներ որոշեցինք բոլորիս բաժինները միացնել և միայն մէկ սենեակի մէջ վառելով ամէնքս ալ հոն հաւաքուիլ: Խնայողական այս հաշիւը սակայն ճիշդ չեղաւ, ինչպէս առհասարակ ամէն աղքատի հաշիւ: Միևնոյն երկրի զանազան հեռաւոր անկիւններէն, իրարու բոլորովին անծանօթ և միայն օտարութեան մէջ հասարակաց տառապանքով մտերմացած երիտասարդներ վառ կրակարանի մը շուրջ երբ կը բոլորին, զբոսիլն ալ նոյնչափ հեշտ չի կրնար ըլլալ: Ուստի նստեցանք ու նստեցանք, մինչև որ դիշերին հետ ածուխի ամբողջ պաշարն ալ ճերմակցուցինք:

Խօսակցութիւնը՝ հայրենի երգիքին տակ անցուած Կաղանդներու և Ծնունդներու կարօտալի վերջիշումներովը նախաբանուած՝ անակնկալ զուգորդութիւններով հետզհետէ ծաւալեցաւ ու կենդանացաւ: Կրակին տաքութիւնը հալեցուցած էր ամէնքիս ալ լեզուին ու յիշողութեան կապանքները և ահա խրաքանչիւրը իր յիշատակներէն դեռ չպատմուած դրուագներ կը հանէր, իրեն իսկ զարմանք պատճառելու աստիճան յորդ առատութեամբ մը ու ամբողջ խօսակցութիւնը անդալալբար կը փոխուէր տեսակ մը թաքուն մրցումի, որու միակ մրցանակը ընդհանուր հետաքրքրութիւնն էր: Ու երբ արդէն յիշեցի թէ Տաճկահայեր էինք մրցակիցներս, աւելորդ չէր ըսել թէ նիւթի նեղութիւն չէ որ կը քաշէինք: Ամէն Տաճկահայ, որ մեր սառչ վառելիք և սչ ալ մարելիք հայրենի օջախէն հեռու չէ տարած՝ լսել իր վերջին տարիներու կեանքէն ինչեք ըսես չի կրնար պատմել:

Կարգով իրար յաջորդեցին մէկը միւսէն աւելի տխուր ու տարօրինակ ինքնակենսագրական պատմութիւններ և ես ալ իմ կարգիս Բուրդի վաճառականութիւնս պատմեցի: Աւարտելէս յետոյ արդէն սկսած էի յաղթանակա կարգալ հպարտօրէն ունկնդիրներուս դէմքերուն վրայ, երբ յանկարծ լուսթիւնը ընդհատեց ընկեր մը, որուն կը պատկանէր վերջին հերթը: Մեր շրջանակին մէջ նորեկ մըն էր աս, միշտ տեսող մը երազուն արամազրութեան մէջ ու սակաւախօս, իր կեանքէն այսչափը միայն զրտէինք, որ հեռու տեղերէ կուգար: Անապատացի գրած էինք անունը:

—Պէտք է խոստովանիլ որ քու պատմութիւնդ ամենէն հետաքրքրականն էր—գարձաւ ինծի Անապատցին, իր հազուադէպ չոր ծիծաղը շրթունքներուն—լայց յաղթանակը քեզի չսկիւնի ձգեմ, թէև քեզի պէս վարպետ պատմող մը չեմ: Կենսագրութիւնս չէ որ պիտի պատմեմ, որովհետեւ աղբային տեսակէտով ան չատ է աղքատ ձերիներուն հետ չափուելու համար:

Եւ չստ հեռուէն, անապատներու խորերէն միայն հետեւեցայ մեր հայրենի կիսաւեր բոյնը տարտղնող մրրկին և հէնց այդ պատճառով ալ իմ տանջանքս աւելի կսկծալի եղաւ թերեւ, գուտ հոգեկան տանջանք մը: Ահա այդ տանջանքի օրերէն պըղտիկ միջադէպ մը կ'ուզեմ պատմել ձեզի:

—Պատմէ՛, պատմէ՛—գոչեց ամբողջ խումբը մէկ բերան, ուրախացած որ այդ չխօսը այսպէս ինքնայօժար բերանը կը բանար և ամէնքս ալ՝ ինչպէս կ'ըսեն՝ ամբողջ մարմնով ականջ կարած մտիկ ընելու պատրաստուեցանք:

*
* *

Բաղդադ կը գտնուէի հայկական վերջին սարսափներու միջոցին—սկսաւ Անապատցին—արաբական խալիֆաներու առասպելահաշակ մայրաքաղաքը, ուրկէ կը մեկնէին երբեմն այդ սարսափներու հրահանգները: Այն օրերէն իվեր կը ջարդեն, յոգնած, պարտասած զահիճներուն նորեր յաջորդելով անընդհատ: Ի՞նչ հսկայաքայլ յառաջգիւժութիւն սակայն: Այն ատենները ջարդի հրահանք տանող սուրհանգակ մը կամ պատուհասի բանակի մը առաջնորդող Ամիրան, տոնուազն ամիսի մը պէտք ունէին Տիգրիսի այդ հեռաւոր ափերէն մինչև ակունքը բարձրանալու համար: Այդ միջոցին մէջ գուժը, որ թևեր ունի՝ սովորաբար աղէտէն առաջ կը հասնէր թշուառներուն երկիրը և ալետը կրօնական մը կարող կ'ըլլար կոր քամակը երեք-ցընելէն զահիճներուն գէմ երթալ, թանկագին ընծաներով ու իր ծերուկի լացովը սղոքելու անոնց սրտերը: Եւ եթէ այսպիսի աղերս մը ապարդիւն ալ անցնէր, ժողովուրդը գէթ օր առաջ ամուր ու անառիկ տեղեր կ'աղաստանէր: Իսկ հիմա՝ Հիմա՝ նոր խալիֆան երկու աշխարհամասերու սահմանին վրայ իր փօսքը փռած՝ թէ՛ այս կողմի և թէ՛ այն կողմի գործողութիւնները անպիսի հրաշալի արագութեամբ մը կը վարէ, որ ոչ միայն ուրիշներուն՝ այլ պէտք եղած ժամանակ ինքզինքին իսկ կրնայ հաւտացնել թէ պատահածը ուրիշ բան չէ բայց եթէ բնական անխուսափելի աղէտ մը: Նոր քաղաքակրթութիւնը ուրիշ շատ մը բաներու հետ ջարդերն ալ զիւրացուց: Ելեքտրական հոսանքը՝ մահուան ձեռքին պէս աներևոյթ՝ ուղղակի դահճապետին չորս-պատերէն ակնթարթի մը մէջ անոր կամքը կը հասցընէ ամէն կողմ: Եւ ահա զոհերը իրենց էն աներկեւան մէկ պահուն կ'իյնան արիւնլուայ, արեւծաղին դեռ կանգուն գիւղեր ու աւաններ արեւու մուտքը ալ չեն տեսներ: Շնորհիւ գիտութեան՝ նորանոր գիւտեր սպաքային անշուշտ աւելի պի-

տի կատարելագործին այս սխտեմը: Սակայն խօսքիս թելը չխճճեմ, դառնամ պատմութեանս:

Բաղդադի կողմերը կոտորած չեղաւ. հայերու թիւը այնքան չնչին էր հոն, որ սուրը պատեանէն հանել չէր արժեր: Կառավարական շրջաններու հպումէն վարակուած քաղաքացի ժողովուրդին մէկ մասը թէն քիչ մը ժանիքները կրճտեց, սակայն Հայաստանէն հասած լուրերը ընդհանրապէս բոլորովին հակառակ տրամադրութիւն մը վարժուցին Արաբներու մէջ: Անապատի ըմբոստ զուակը՝ երբ պատահամբ ոտքը քաղաք կոխէր, հեռաւոր, անծանօթ լախտակից մը գտած ըլլալու սրտառուչ շահագրգռութեամբ մը հանդիպած առաջին քաղաքացին կ'ողջուէր, սա միամիտ հարցումով. «Ի՞նչպէս վերջացաւ Էրման-ներու պատերազմը Սուլթանին գէմը»:

95-ի ջարդերուն տառն էր. առաւօտ մը շուկայ ելած էի դործով, երբ ծանօթ հայ գինուորական զեղադործ մը հանդիպելով լուր տուաւ թէ՛ Էլ-Կատիֆի մէջ գինուորական բժիշկ զօկտօր Սարգիսը քաղաքական շատ ծանր ամբաստանութեամբ մը ձերբակալուած և նախորդ իրիկունը Բաղդադ բերուած էր դատուելու: Աւելի բացատրութիւն մը չկրցաւ տալ, որովհետեւ զօկտօրին քով մարդ չէին ձգեր: Յանկարծակիի եկայ: Էլ-Կատիֆ պզտիկ քաղաք մըն է Պարսից-ծոյլն եզերքը. լինչ կրնար ըրած ըլլալ խեղճ մարդը հոն, ուր ասպհովաբար իրմէ զատ ոչ թէ հոյ, այլ ուրիշ քրիստոնեայ մը իսկ չկար: Մզկիթի վրայ յարձակիլ, զօրանոց գրաւել, մինակը այս տեսակ բան մը փորձելու համար դօկ. Սարգիս եօթը գլխով դն մը և կամ խենթ մը ըլլալու էր, մինչդեռ զինք լաւ ճանչնալուս՝ հաստատ գիտէի որ երկուքէն ոչ մէկն ալ չէր:

Մեկնութիւն մը գտնելու ճիգիս մէջ խորասուզուած՝ ճամբաս կը շարունակէի, երբ յանկարծ անունս կանչուեցաւ բարձր ձայնով: Շուրջս նայեցայ. հայրենակից հարիւրապետ մըն էր, որ զիս կը կանչէր սրճարանէ մը: Ներս մտայ. երկու ուրիշ սպաններ ալ նստած էին քովը, մէկը հեծելազօրքի երիտասարդ յիմնապետ մը, իսկ միւսը վիթխարի հասակով ու պարտապանաց փորով լինդանօթաձիգ հազարապետ մը, որ սաստիկ լարկութենէն մարմինն բոլոր անդամները, պատերազմական վիճակի մէջ զրած՝ կը պոռպոռար:

—Ապերախտ շուները, փատիշահին հացը ուտեն ու դաւաճանութիւն ընեն. չէ՛, ալ հերիք է, բոլոր կեալուրները պէտք է քշել բանակէն:

—Նստէ՛, նստէ՛, —ըսաւ ինծի հայրենակիցս շինծու ծիծաղով մը—լաւ լուրեր ունիմ քեզի հաղորդելիք:

—Ի՞նչ լուր —հարցուցի անթոռ մը առնելով—հայրենիքէն:

—Ձէ, չէ, տեղական լուր է. քանի մը օրէն լաւ տեսարան մը պիտի ունենանք զօրանոցի հրապարակին վրայ, քու գօկոտօր Սարգիսիդ չնորհիւ:

—Ի՞նչ է պատահեր Աստուածդ սիրեա:

—Ի՞նչ պիտի պատահի. մարդը լաւ ոտուտուրի է ձեռք զարկեր, բայց չէ կրցեր գլուխ հանել: Անդլիական պետութեան հետ բանակցութեան է սկսեր էլ-Կատիֆը ծախելու. 200,000 անգլիական ոսկիի սակարկեր են, 90,000 ոսկին արդէն կանխիկ ստացեր է, իսկ մնացած 110,000-ին համար ալ մուրհակ է առեր: Ասկէ զատ Զէյթունի ապստամբներուն օգնելու խոստում ալ առեր է Անգլիայէն: Սակայն էլ-Կատիֆի պահակազօրքին գնդապետը իրմէն՝ վարպետ փրփելով՝ գործը հասկցեր է և զինք անմիջապէս ձերբակալելով հոս է զրկեր: Քանի մը օրէն պիտի կախն զօրանոցի հրապարակին վրայ, քեզ ալ կը հրաւիրեմ հանդէսին ներկայ գտնուելու:

Ապուշ կտրեցայ Բժիշկի մը, որ երկիրներ կրնայ ծախել. Տէր-Աստուած, զեռ ինչեր պիտի լսէինք: Մարդը այնպիսի ձեւով մը հաղորդեց լուրը, որ կարծես այդ քամախառ էլ-Կատիֆը տուն մը կամ արտ մը ըլլար: Զարմայումս բայց ի բաց պիտի յայտնէի, սակայն երբ անգամ մը հետո նստողներուն երեսները նայեցայ, համարձակութիւնս փախաւ յանկարծ: Երեքին ալ դէմքերը դժոխային կատաղութիւն մը կ'արտայայտէին. մանաւանդ հազարապետին սոսկալի փորը փուքի մը պէս կ'ելիէջէր ու կը ֆշֆշար, մէկ վայրկեանէն միւսը զայրոյթի նոր ժայթքում մը սպառնալով. իսկ տակի խեղճ աթոռը սրտածմբիկ ճիչեր կ'արձակէր, մսի այդ վիթխարի բուրգին ծանրութենէն:

—Ներողութիւն —գարձայ վերջապէս հայրենակիցիս, հարցումի անվտանգ ձև մը գտնելով—բայց այդ քաղաքին բանալիները ինչո՞ւ էին յանձնի գօկ. Սարգիսին:

—Ի՞նչ բանսլի—չտապեց պատասխանել յիսնապետը—էլ-Կատիֆ պարսպապատ քաղաք չէ, մինչև անգամ ամբողջիւններ ալ չունի:

—Ուրեմն գօկոտօրը ինչպէս պիտի յանձնէր քաղաքը Անգլիացիներուն:

—Ի՞նչ դժուար բան է—մոնչեց հաղարապետը—ղինուտական բժիշկ է, ամբողջ պահակազօրքը կը թունաւորէր, երկիրը կը մնար անպաշտպան և Անգլիացիները հանգիստ, հանգիստ կը գրաւէին:

—Պիտի կախին, բայց ամսոս—հառաչեց յիսնապետը—

սին իմ ձեռքս տային, ձիուս պոչին կը կապէի և անշափ կը քշէի մինչև ամենամեծ կտորը ականջը մնար:

— Զէ, չէ, այդ գեռ քիչ է— վրայ բերաւ սիբեւլի հայրենակիցս— իմ ձեռքս տային, ցիցի վրայ կը նստեցնէի, կամ աքծանով մը միսէն ամեն օր մէկ կտոր կը փրցնէի և կամ աւելի լաւը...

— Ո՛չ առ, ո՛չ ան— ընդհատեց հաղարապետը որոտածայն— մեղք չէ ձեռքերուս որ չան դիակին վրայ այդչափ աշխատանք թափեմ. թնդանօթը լաւ մը կը լեցնէի, այդ անպիտանն ալ «խողի-գնդակ» մը չինելով բերանը կը կոխէի և կրակը տուածիս պէս բռնէ...

Հոս՝ կատաղի ուժաւորը բռնեցքին հետ փորն ալ այնպիսի բռն թափով մը առաջ նետեց, որ մարմնին ալ հաւասարակշռութիւնը կորսնցնելով՝ կոնակի վրայ գետին փռուեցաւ: Պարզուած տեսարանը ջարդի կատարեալ մանրանկար մըն էր, սա տարբերութեամբ միայն, որ հոս զոհերը անշունչ առարկաներ էին, իսկ կեանքի պիղծ արիւնին փոխարէն ջարդուփչուր եղած նարկիլէներու դեղնած ջուրն էր որ կը հոսէր: Երկու սպաները, սրճարանին երեք սպասաւորները և ես միացած՝ հաղիւ կրցանք ոտքի հանել անեղ հերոսը: Նստարանի մը վրայ ինկաւ, աչքերը պայթելու աստիճան չնշատառ ու երեսը խողի ապուխտի պէս կտրւեց: Ամբողջ տապը բոսկէ խեղդուելու չափ հազաց և ուժաւորութեան այս ձախող փորձէն ծայրայնօրէն մոլեգնած՝ հայհոյանքի տարափ մը փսխեց:

— Կեանքը չուն չանորդի, խրնգիր, էշ, սրիկայ, դաւաճան, թնդանօթին մեղք չէ, մեղք չէ վառողին. ոտքերը կը կապեմ, վիզը չուան մը կ'աղբնեմ և հրէայի մը ձեռքը տալով՝ ամբողջ քաղաքը պտըտցնել կուտամ քաշկըռակելով: Եսն ծնունդ քեզի...

Երևակայուած ահռելի պատիժներու ասպարոթութեան տակ՝ մազերս փուշ-փուշ եղած էին, երեսիս գոյնը նետած և դեռ չատ հաւանական էր, որ վախէս կաթուածահար ըլլայի, եթէ այս գերազանցօրէն կատակերգական տեսարանը վրայ չհասնէր: Հիմա ալ գերմարդկային ճիգեր կ'ընէի ծիծաղս զսպելու, ուստի փորձանք մը չհանելու համար վտւթայի դուրս նետուիլ այդ սարսափելի զինուորական ատենանէն:

Շաբաթ մը ետքը մէյմըն ալ իմացանք, որ դօկտօր Սարգիսը անպարտ արձակուած է: Քանի մը ընկերներով անմիջապէս քովը գնացինք ամբողջ գէպքին ստուգութիւնը իմանալու:

Էլ-Կատիֆի պահակազօրքին գնդապետը և քանի մը ուրիշ պաշտօնեաներ թշնամացած էին դօկտօրին և այդ հրաշալկերու զրպարտութիւնը յերիւրած՝ զինք մէջտեղէն վերցնելու

համար: Սակայն Բաղդադի միւշիւրը *) խնդրին էութիւնը հասկընալէ ետքը, իր մէկ «kerkib uanhar»-ին **) խորհուրդը յղացած էր մէկ անգամէն երկու բարերարութիւն ընկու: Տարիներէ իվեր պոլսեցի Յոյն աղջիկ մը կը պահէր քովը՝ իբրեւ իր տղայոց դաստիարակունի: Արդ՝ դօկտօրին հասկցուցած էր, որ ազատումի մէկ միջոց մը միայն կայ... այդ աղջկան հետ ամուսնանալ և իրեն փեսայ դառնալ:

—Ի՞նչ ընեմ, ես ալ ընդունեցի—ըսաւ դօկտօրը խղճալի ձայնով մը:

Ընկերներս միաբերան իրենց հաւանութեամբը վաւերացուցին այս խելացի որոշումը:

—Ի հարկէ, եղբայր, ի հարկէ լաւ էք ըրեր—ես ալ իմ կարգիս միտիթարեցի խեղճ մարդը—ամուսնութիւնը՝ եթէ մինչև իսկ բռնի ալ ըլլայ՝ կախաղանէն լաւ է վերջապէս:

Դեռ նստած էինք, երբ խումբ մը զինուորականներ եկան շնորհաւորութեան, որոնց շարքին մէջ և՛ մեր թնդանօթածիգ հազարապետը: Դօկտօրը ստիպուեցաւ անգամ մըն ալ պատմել ծայրէ ծայր գլխէն անցածը, աւելորդ է ըսել՝ արձակման պատճառը միմիայն Միւշիւր փաշային արգարադատութեանը վերադրելով: Սակայն ամէն մարդ լսած էր արդէն յառաջիկայ հարսնիքին լուրը:

—Ես այդ լիւրը զնդապետը վաղուց կը ճանչնամ—ըսաւ մեր հազարապետը՝ պատմութիւնը լմնալուն պէս—անձնական թշնամութիւնը յագեցնելու համար ամէն ստորնութեան կը զիջանի շանորդին. ես արդէն դէպքը լսելուս պէս ըսի թէ անպատճառ զրպարտութիւն է:

Ականջներուս հատալս չէր դար. հազարապետին երեսը նայեցայ շեշտակի, ինք ալ իմ երեսս կը նայէր և իվերջոյ ես էի որ ստիպուեցայ աչքերս վար առնել:

*
* *

—Բայց, տղայք, տաք երկիրները յիշեցուցիք ինծի ու ես սկսայ մրսիլ—ըսաւ Անապատոյին իր տարօրինակ պատմութիւնը վերջացնելով: Եւ ձեռքովը առկայծ կրակին վրայ նետեց ածուխին վերջին մնացորդը, Զրադաշտեան մոզպետի մը լրջութեամբ մաղթելով:

—Աստուած ողորմի բարեպաշտունի տիկնոջ մեռելներու հոգուն և մեզ ալ օր առաջ անոնց շարքը անցընէ՝ իր անհուն ողորմութեանը արժանացնելու համար:

ԱՌԱՆՁԱՐ

*) Միւշիւր=մարշալ, բանակի հրամանատար:

**) Էշրէֆ սահաթ=բարի ժամ:

Գ Ո Ւ Թ Ա Ն Ի Շ Ո Ւ Ր Զ Ը

(Գիւղատնտեսի յիշատակարանից)

I

Նաւթային դործի աջողութեան հետեանքներից մէկն էլ այն եղաւ, որ վերջին տաս տարում հայ հարուստները դրամագլխի այլ գործադրութեան մասին ևս մտածեցին. սկսեցին հետաքրքրուել այստեղ և այնտեղ ծախուող կալուածներով և, ահազին դումարներ վճարելով, գնեցին 5—10—20 և աւելի հազար գեսեատին տարածութեամբ հողեր: Ինչպէս միշտ, այս գէպըում ևս մեր հարուստները ցոյց տուեցին իրանց կատարեալ անպատրաստութիւնը՝ մտածուած, խելացի դործի կազմակերպութեան համար: Հարիւր-հազարներ էին վճարում նրանք այնպիսի հողերի համար, որոնց տեղն անգամ չը գիտէին, և այդ անուամ էր դարձեալ մալիւքների միջոցով: Մալիւքն էր կալուած առաջարկողը, գնահատող, գովող, երևակայեալ արգիւնքի և եկամուտի քանակը որոշողը, մալիւքն էր թղթեր բերողը, գիւղատնտեսական ծրագիր, նոյն իսկ նախահաշիւ կազմողը. հարուստներին մնում էր միայն հաւատալ ամենագէտ մալիւքին և վճարել նրան 5—10—15 հազար ուրլի, որպէս վարձատրութիւն նրա աշխատանքի ու գնել այս կամ այն կալուածը:

Եւ այսպէս բախտի չնորհիւ հարիւր հազարների տէր դարձած, երէկուայ համբալը, չիմանալով ինչպէս գործադրել իր ունեցած ահազին դրամագլուխը—յանկարծ, մի գեղեցիկ օր դառնում է կալուածատէր—«պամեչչիկ», տառնեակ հազար գեսեատին հողերի սեփականատէր...

Այսպիսի մի կալուած կառավարելու համար հրաւիրուեցի ևս 189.. թուին:

Կալուածը ընդարձակ էր, մինչև անգամ չափազանց ընդարձակ. հաշուում էր 35000 գեսեատին. տեղադրութիւնը չատ

լաւ էր. երկաթուղին անցնում էր կալուածի միջով, ուր և գտնւում էր երկաթուղու կայարանը:

Նստած սայլակի մէջ, մի թեթեւ ծանրոյ հետս, գնում եմ դէպի կալուածական տունը—Աղալըւլը, ինչպէս անուանում էին այստեղ:

Ձընայելով որ փետրուարի սկիզբին էր միայն, բայց ուռնիները սկսել էին արդէն կանաչել—տերև տալ: Առաջիս ընկած էր մի ընդարձակ դաշտավայր, որի վրայ այստեղ և այնտեղ արածում էին հազարաւոր ոչխարների հօտեր. թարմ կանաչը, խեղդելով անցեալ տարուայ չորացած, տերևաթափ խոտին, բռնել էր նրա տեղը:

Իմ առաջին պարզուած էր անդրկովկասեան խաչնարածութեան բուն պատկերը:

Դաշտավայրի զանազան կէտերում երևում էին երկար, սև տաղաւարներ, հիւստած ցածի մասում՝ եղեգնեայ համահաւասար կապուածքներով, իսկ աւելի բարձրում ու ծածկոցը՝ անթափանցելի թաղիքներով. դա անասնապահ-խաչնարածի տուն ու տեղն է: Տաղաւարների կողքին, փոքր ինչ հեռու, շինուած են փշերով ցանկապատած փարախները, ուր ոչխարները պատսպարւում են բնութեան վատ եղանակներում:

Կանայք, երեխաներ գոյնզգոյն զգեստներում—կամ աւելի ճիշտ՝ ցնցոտիներում—բոկոտն ներս ու դուրս են անում: Այստեղ շինուած է մի օջախ, ուր աթարի ծանր, խեղդող ծխի և կրակի վրայ եփւում է մի ինչ սր բան. այնտեղ փայտէ ցիցերի վրայ կամ վրանի զանաւան կողմերում, դրսի պատերից, կախուած են կամ փռուած այս կամ այն շորի կտորներ, փալաններ, վերմակներ նայլն, որոնց չորս կողմը, պտտում են սևացած, կաշուի գոյն ու փայլ ստացած խաչնարածի կիներ, հարսը, աղջիկը: Մի քանի ազատ ջներ, քոթոթներ, վրանի սահմանադիւսում խաղում են, իրար ականջ քաշում, թաւալում այս ու այն կողմը և սուր ու խուլ վընզվընզոցով փոշի բարձրացնում: Պակասում է այստեղ տղամարդ—նա իր հօտի հետ, երկար դադանակը ձեռքին, այնտեղ հեռւում, արածացնում է իր հօտը, իրան օգնական ունենալով բաղմաթիւ հաւատարիմ, չար դամիոնները, որոնք ամենայն աչալըջութեամբ հսկում են իրանց հաւատացած ոչխարներին:

Սա մեր խաչնարածի կեանքն է. նրա եարաղը—ձմեռանոցը. ահա նրանց կեանքը այստեղ, սկսած սեպտեմբերի սկզբից ներքից մինչև մայիսի սկզբները. իսկ յետոյ նրանք, ժողովելով իրանց շարժական տունը, տեղը, հարստութիւնը չւում են դէպի վեր, դէպի հովաշունչ լեռները, խոտառատ ելլաղները,

ցուրտ-ցուրտ աղբիւրների, մաքուր, յստակ, անուշ օդի այս բնաշխարհը...

—Այս կալուածը շատ եաթաղներ ունի—հարցնում եմ թուրք սայլապանիս:

—Շատ, անթիւ, քառասուն, հարիւր, էլ աւելի, պատասխանում է նա այնպիսի մի պարծենկոտութեամբ, կարծես, իր եաթաղների մասին լինէր խօսքը:

—Շատ եկամուտ են տալիս եաթաղները մուլքադարին:

—Շատ, բէգ, հա՛ շատ. տարին 10—40 հազար մանէթից աւելի, նոյն պարծանքի ժպտով պատասխանում է թուրքը:

—Իսկ ինչ ես կարծում, որչափ ոչխար են արածում այս եաթաղներում:

—Շատ, անհաշիւ, 1000—10 հազար սուրու:

—Իսկ սուրուի մէջ քանի ոչխար է հաշւում:

—Սուրուն գիտի. 100—1000 ոչխար էլ աւելի:

Ես տեսայ որ խօսակիցս դէպի թուրք առհասարակ ոչ մի պատկառանք չի տածում և ակամայ լռեցի:

Մինչև այժմ մենք անցնում էինք խճուղով: Այժմ դուրս գալով խճուղուց ծուռեցինք դէպի աջ և ընկանք այն բազմաթիւ ճանապարհներից մէկի վրայ, որը որոշւում է մի կամ մի քանի սայլերի անիւների խորը հետքերով: Դրանք են մեր երկրի սովորական ճանապարհները,—ճանապարհներ, որոնցից ոչ մէկը միւսից չէ տարբերւում, ճանապարհներ, որոնք ամեն ամիս, ամեն շաբաթ և նոյն իսկ օր փոխւում են, նայելով թէ երբ է զարթնում սայլի վրայ քնած սայլապանը, որի եղները, գոմէշները շեղուելով այս հետքից, բացում են ուրիշ հետք, ուրիշ ճանապարհ. ուստի զարմանալի չէ, որ մեզանում մէկ կէտից միւս կէտը կարելի է գնալ տաս, քսան և աւելի ճանապարհներով—նոյն տարածութիւնը անցնելու վրայ կորցնելով՝ և մի ժամ, և երկու, և չորս:

Սայլակի անիւները անցնելով կոշտերի վրայից այնպիսի մի դիւային ցնցումներ էին գործում, որ շարունակել այս կերպ ճանապարհը կը նշանակէր կող ու աղիքներս լուրջ վտանգի ենթարկել:

—Դեռ ես չա՛տ է մնում մինչև Աղալը՜ հասնենք, դիմում եմ ես սայլապանիս:

—Ձէ, բէգ, այ հրէն, մօտ է—մի ժամից կը հասնենք, հանգստացնում է նա ինձ, ձեռքի մտրակով ցոյց տալով մի ինչ որ անորոշ, անսահման տարածութիւն:

—Դէ որ այդքան մօտ է, կանգնիր, ես ուզում եմ փոքր ինչ ոտով գնալ:

Սայլը կանգնում է և ես իջնում եմ:

Սայլապանը ամենայն պարզութեամբ տեղափոխւում է իմ տեղը—ձիերի սանձը կապում է սայլակի կողքից և թիկն տալով պատրաստւում է հանգստանալ:

—Ի՞նչ ես անում, բարկանում եմ ես, չէ որ չուտով տեղ կը հասնենք—իսկ դու ուզում ես քնել:

—Փհհ, աղբալթըդ խէր, բէդ, մինչև տեղ հասնենք երեք-չորս ժամ կը քաշի, իսկ մինչև այդ, ես մի կէս ժամ աչքս կը պօցնեմ. ձիերը ճանապարհը գիտեն, իսկ երբ դու կը յոգնեա՛ ինձ զարթեցրու.—պատասխանում է և ամենահանգիստ կերպով փափախը գնում է գլխատակին ու մեկնում:

Ձիերը շարժուեցին—ես դուրս եկայ ճանապարհից և ընկայ հարթ, հաւասար հողի—մարգագետնի վրայ:

Ողջ գաշտովայրում բացի ոչխարներից և հովիւներից մարդ չէր երևում: Օղը մաքուր էր, յստակ, թափանցիկ և աշուշ. մի առանձին բուսականութեամբ շնչում էի, քայլում նորաբողբոջ խոտի վրայով: Մէկ էլ ձախ կողմում լսում եմ խուլ ձայն—զանուտ եմ այն կողմը և ինձնից մի քանի հարիւր քայլի վրայ տեսնում եմ մի զոյգ սև եղջեր և նրանց յետևից մի մարդ: Վարում էին:

Քայլերս ուղղեցի դէպի այն կողմը և մի հինգ բոպէից ես կանգնեա՞մ եմ թուրք հողագործի առջևը: Հրացանը ուսից դուրս, փամփուշտամանը միւս կողքից—առջևից խենջարը, փայտեայ արօրի—աւելի ճիշտն ասած, կոճղի մածը ձեռքին բռնեա՞մ, մեն-մենակ վարում էր իր ջուխտ, վտիտ, մանր, սոված եղջերով, իսկ միւս ձեռքում բռնել էր մի երկայն փայտ, որով մի կողմից քշում էր ու խփում եզերին, իսկ միւսով արօրը մերթ հանում էր դեմնից, ուղղութիւն տալիս, մերթ նորից հողը խրում, նորից հանում:

Ո՛րքան փափուկ էր հողը, որքան փխրուն. թւում էր, որ նոյն իսկ մի կտոր սրածայր փայտով կարելի էր նոյնը անել, ինչ որ անում էին մի զոյգ եղջերը: Սա երկրագործութեան մի ծաղր էր. արօրի երկաթեայ փայլուն խփը հազիւ մի վերշուկաչափ մտնում էր հողի մէջ, քանդում էր հողը, փչրում և ապա ստանում մի քանի վերշուկ առաջ, բայց թողնելով միջի տաքածութիւնը:

Նայում եմ վարած տեղին. մի ութերորդ դեսեալին հազիւ լինէր:

Բարե տալուց և պատասխան ստանալուց յետոյ հար-
ցնում եմ.

—Այսքանը երբուանից ևս սկսել վարել:

—Արեւ ահա այնտեղ էր՝ երբ սկսեցի, պատասխանում է
Թուրք երկրագործը:

Իմ հաշուով հազիւ 3 ժամուայ լինէր նրա սկսած գործը:

—Բայց չէ՞ որ վարածդ լաւ չէ. շատ տեղ խամ է մնում,
նկատում եմ ես:

—Էհ—այսքանն էլ բաւական է, մեր ուսելու հացը դուրս
գայ—վերջացաւ դնայ:

—Իսկ քեզ լնչքան հաց է հարկաւոր:

—Ի՞նչ. ինձ ոչինչ, տանը ուտողներ կան, նրանց դար-
դին եմ. 6 չուալ ցորեն բաւական է մեզ, պատասխանում է
Թուրքը և արօրը կանգնեցնում:

—6 չուալ ստանալու համար քանի՞ օր պէտք է վարես:

—Յանի օր. վաղը կը վերջացնեմ վարը... ասաց նա հա-
նելով շապիի տակից երկար չիբուխը, գրպանից՝ ծխախոտի տոդ-
րա՛րը: Լքեցնելով իր չիբուխը, նա հանեց կայծքարը, արեթը և,
մի քանի անգամ իրար դարկելով ձեռքի պողպատը, պատրաս-
տեց կրակը—դրեց չիբուխի վրայ և աղահուլթեամբ սկսեց քա-
շել:

—Մնացած ժամանակը լնչ ևս անելու, գիմում եմ նորից
նրան. նա ինձ չը լսեց, ևս կրկնում եմ հարցս: Նա ոտքից մին-
չն գլուխ նայում է ինձ:

—Ո՞ւր ես գնում:

Ես պատասխանեցի:

—Ի՞նչ գործով—հետաքրքրուեց նա:

—Ես այս մուլքը կառավարելու եմ, պատասխանեցի ես:

Նա, կարծես, ինձ չը հասկացաւ:

—Այսինքն ինչպէս թէ կառավարելու ես—դարձա՞) ևս հա:

—Ոչ, կառավարիչ եմ—վաքիլ, կրկնեցի ես:

—Ուրեմն դու բէգ ես, զարմացաւ նա,—բա որ բէգ ես,
ո՞ւր են քո մարդիկը, նօքարները, ձիաւորները, ապշած ասաց
նա նորից նայելով ինձ վրայ:

—Ի՞նչ եմ անում ես ծառաներ, նօքարներ, ասացի ևս.
Նոր եմ գնում, առաջին անգամն եմ:

—Հա, հասկացայ—դլուխը շարժելով պատասխանեց նա,

*) Դարձա կոչում են այստեղ ալն մարդկանց, որոնք կալուածատէ-
րի համար զիւղացիներից մաս են ժողովում:

բայց նրա աչքերի մէջ ևս նկատուամ էի, որ նա շատ էլ չի հաւատում ինձ:

—Փեշակիդ անունը ի՞նչ է, բէգ, նորից դիմեց ինձ:

Այս հարցը ինձ դժուար դրութեան մէջ դրեց. ի՞նչպէս բացատրէի ևս սրան, որ ևս զիւղասնտեւ ևմ, ի՞նչ բառերով իսկ այս հարց ու փորձը ինձ հետաքրքրում էր. սրանով իմ առջև պարզուկու էր մեր թուրք երկրագործի ողջ հայկացիքը զէպի հողը և իրան չըջապատող պայմանները:

Ես նկատել ևմ, որ մեր՝ զիւղասնտեւներին և ընդհանրապէս մեր ինտելիգենտ տարրի ամենամեծ պակասութիւնն այն է, որ մենք չենք կարողանում խօսել զիւղացու հետ. մենք նրանց չենք հասկանում, իսկ նրանք էլ մեզ. մեզ անծանօթ է այն պարզ լեզուն, որով խօսում է նա, մեզ մութ է նրա արտայայտութիւնները, նրա մտածութեան եղանակը—ահա թէ ինչու մենք հակառակ մեր ցանկութեան ոչ մի ներգործութիւն, ոչ մի ազդեցութիւն չենք կարողանում ունենալ զիւղում, զիւղացու հետ խօսալիս: Մենք այն աստիճան խորթացել են նրանից, նրա խօսելու, միտք յայտնելու դարձուածներին, որ նա իսկայն դուրմ է, որ իր և մեր մէջ ոչ մի ընդհանուր կապ չը կայ: Մի քանի տարիներից յետոյ միայն, երբ ևս զանազան կալուածներում առաւօտից մինչև երեկոյ զանազան մշակների հետ գործ ունենալու անհրաժեշտութեան մէջ էի դրուած, սկսեցի փոքր աւ փոքր սովորել նրանց լեզուն, հայկացիքը, զէմբի արտայայտութիւնները, շարժումները, երգիծանքը կայլն կայլն:

—Ես հողագործութեան ուստայ ևմ. ևս գիտեմ թէ ինչպէս պէտք է հողը վարել, ի՞նչ զութաններով, ի՞նչ մեքենաներով կարելի է ցանել, հնձել, ծեծել. ինչպէս կարելի է ծառեր տնկել, պանիր, իւղ պատրաստել:

Իմ բոլոր բացատրութեան մէջ նրա վրայ ներգործեց միայն մեքենայ—«մաշին» խօսքը:

—Ուրեմն դու հողի ինժեներ ևս,—հասկացայ, ասաց նա:

—Բայց բանը նրանումն է, բէգ, որ Աղալղում դու ոչ մշակ կը գտնես, ոչ եզ, ոչ գոմէշ. այնտեղ կան հինգ-վեց հատ դարդաներ, 40—50 նօթարներ—ծիաւորներ. էլ դու ինչո՞վ ևս վարելու:

—Եղ չունենք—եղ կ'առնենք, գոմէշ, ձի, կով կ'առնենք—մշակներ կը վարձենք և ահա այսպէս գործ կը սկսենք, բացատրեցի ևս:

—Ինչու չէ, լաւ կը լինի. ինչպէս երևում է նոր ազաների փողերը շատ են—ուզում են ծախսել, ասաց նա և նրա երեսին խաղաց մի ինչ որ կիսահեգնական ժպիտ, ասլա աւելացրեց.

—Բայց դրանք զուր բաներ են, բէգ. մուլքադարը, պէտք է մուլքադար բէգ լինի—ինչպէս մեր հանգուցեալ աղաներն էին. նրանք այդպիսի բաներ չէին անում. մենք վարում էինք, ցանում, ջրում, հնձում, ծեծում էինք և տանում պատրաստ նրա ամբարներն էինք ածում—այդպիսով համ մենք էինք դոհ, համ էլ մեր աղէն:

—Լաւ ես ասում, նկատեցի ես, բայց բանը այն է որ դուք շատ քիչ էք վարում. այ, օրինակ հէնց դու. դու կարող ես այսօրուանից սկսած մի ամիս շարունակ վարել և կը վարես մօտ 10—15 չուալի տեղ. դու ինքդ ասացիր, որ վաղը վարել կը վերջացնես և տուն կը դաս. իսկ դա նոր աղաներին էլ մնաս է, քեզ էլ. եթէ դու 10 չուալ սերմնս՝ դու կը ստանաս 60—70 չուալ և աղայիդ կը տաս 6—7 չուալ. իսկ այժմ դու կը սերմնս մէկ երկու չուալ և մեզ կը հասնի մի քանի փութ միայն. իսկ դա մեզ մնաս է, ահա դրա համար էլ, ունեւայրեցի ես, մենք ուզում ենք ինքներս մեր հողերը մշակել, օրպէս զի շատ եկամուտ ստանանք:

—Հարուստ մարդը ադահ կը լինի, նկատեցի նա. իբրեւ թէ քիչ հարստութիւն ունէք, էլի էք ուզում ունենալ:

—Այ, տեսնում ես. հարուստ մարդը ուզում է էլ աւելի ունենալ, իսկ դու աղքատ մարդ ես և ծովանում ես, չես աշխատում աւելի ունենալ—աւելի հարստանալ:

—Է՛հ, բէգ, էդ բոլորը դատարկ բաներ են—մի և նոյն է, բոլորս էլ միանելու ենք—հարուստ աղքատ—մի և նոյն է:

Կառապանս զարթնել էր և ինձ ձայն էր տալիս. ես ընդհատեցի խօսակցութիւնս գիւղացու հետ և մնաս բարե սասելով ուղղուեցի գէպի սայլակը:

Մի կէս ժամից մենք անցնում էինք խիտ ծառուտի միջով, որոնց մէջ մերթ-մերթ երևում էին գիւղական կիսատներ—կիսախրճիթներ, բաժանուած միմեանցից անկանոն, անխնամ պարտէզներով, ծառաստաններով. դրանք գիւղեր էին ընդամենը 10—15 տնից բաղկացած. բայց տները այնքան բաժան-բաժան էին միմեանցից, այնքան անջատուած, որ աւելի փոքր կալուածների էին նման, քան այն գիւղերին, որոնց սովոր ենք մենք տեսնել մեր երկրի լեռնային մասում, ուր տները կուտակուած լինելով միմեանց կողքին, իրար վրայ, իրոնց միապառագ, չոր, տխուր տեսքով աւելի զազանների սրջերի են նմանում, քան բանական մարդկանց բնակարանների: Բայց այստեղի տների այս առանձնութիւնը և դրանից առաջացած լուսթիւնը չորս կողմից, ծառերի մէջ գրանց թագնուած լինելը՝ մի տեսակ խորհրդաւոր երկիւղ էր սպրդում անցորդի վրայ—մանաւանդ՝ երբ

գիտեա, որ սրանց մէջ ապրողները թուրքեր են: Բաւական էր այս թիւերի միջից մի գնդակ ուղղենք և կրծքիդ և քո սպանուած լինելը կը մնայ աննկատելի, ոչ ոք չի տեսնի քեզ, չի լսի քո ձայնը, ոչ մի օգնութեան յոյս չեա կարող ունենալ: Եւ դուցէ հէնց այս է պատճառը, որ այստեղ սպանութիւնը, թալանը, դողութիւնը այնքան սովորական եղնոյթներ են, որ ոչ ոքի չի զարմացնում, չի վրդովում, նոյն իսկ չի հետաքրքրում:

Մի ժամից մենք անցնում էինք մի լայն և կանոնաւոր ծառուղիով:

— Ահա Աղալըղը, դարձաւ դէպի ինձ սայլապանս և ծառերի մէջից ցոյց տուեց կանաչագոյն մէկ մեծ կտուր:

Մի քանի րոպէից մենք անցնելով մի մեծ, բարձր դարպասով մտանք ընդարձակ բակը:

Սայլը կանգնեց երկյարկանի, հսկայ շինութեան առաջ:

Բակի այս և այն անկիւնից դուրս թափուեցին 6—7 թուրք ծառաներ, հարուստ, արծաթապատ զէնքերով, բոլորն էլ առողջ, բարձրահասակ, բոլորի զէմքերն էլ ահարկու:

Ես իջայ սայլակից:

— Ո՞վ կայ տանը—դիմեցի ես հաստաբեղ մի թուրքի:

— Աղէն տանն է, պատասխանեց նա:

Ինձ առաջնորդեցին ներս. անցնելով մի քանի ընդարձակ, բայց դատարի սենեակների միջով, ես մտայ վերջին սենեակը:

II

Փոքրիկ սենեակում կանգնած թանձր մուխը հագիւ թոյլ էր տալիս նշմարելու չորս հոգու, որոնք, նստած թղթախաղի արդէն հին սեղանի շուրջը, շարունակում էին խաղը. սեղանի վրայ երևում էին մի քանի թղթադրամներ և մի փոքրիկ կոյտ աբծաթի դրամներ:

Այն ինչ ես չը գիտէի նստածներից որին դիմել՝ տեղիցը ծանրութեամբ բարձրացաւ միջնահասակ, արդէն քառասունը անց, դժգոյն, դեղնած երեսով, երկար շատ երկար քթով մի պարոն և ձեռքը մեկնելով ինձ անուանուեց.

— Կարախանօվ:

Ես հանեցի թղթապաշիս միջից յանձնարարական նամակ և մեկնեցի պարոնին:

Նա տուեց ինձ իր աթոռը և մօտենալով լուսամուտին բացեց նամակը և սկսեց կարդալ:

Ես այժմ դիտում էի միւս երեք պարոններին, որոնք շարունակում էին խաղը: Երեքն էլ թուրքեր էին:

Մէկը՝ մի քառասուն տարեկան, երեսը ստիրած, կարճ մազերով, սև, շատ սև գէմքով մի զինուորական էր պրապորշչիկի աստիճանով. միւսը՝ հազիւ քսաներկու-քսաներեք տարեկան լինէր—բարձրահասակ, փոքրիկ բեղերով, գեղեցիկ, խոշոր, սև աչքերով և գեղեցիկ արտաքինով մի երիտասարդ էր, հագնուած բաւականին մաքուր չերքեսկա—արծաթեայ վազմերով, իսկ առաջից կախած ունէր փղոսկրի կոթով մի փոքրիկ խենջար. երրորդը՝ աւելի հասակաւոր էր, գեր, մեծ, սև բեղերով, առողջ մարմնով և նոյնպէս հարուստ վազմաներով ու խենջարով. ոսկի ժամացոյցի հաստ չղթան երեւում էր չուխայի կրծքի տակից: Երեքն էլ խօսում էին ուսերէն, բուն թրքական արտասանութեամբ, մերթ-մերթ նաև թուրքերէն:

Խաղաթուղթը հերթով անցնում էր մէկի ձեռքից միւսը, իսկ կանաչ սեղանի երեսը լցւում էր նոր թուանշաններով:

—Ա՛, ուրեմն այդ դուք էք—գարձաւ դէպի ինձ Կարախանօյը և նամակը ծախց դրեց դրպանը:

—Շատ լաւ, շատ լաւ, կրկնեց նա.—բայց նրա երեսը նոյնը չէր ասում.

—Հա, մոռացայ ձեզ ծանօթացնել, դիմեց նա թուղթ խաղացողներին:

—Այս պարոնը դիւղատնտես է և ուղարկուած է Ա.-օվի կողմից կալուածը, որպէս կառավարիչ, խնդրեմ ծանօթացէք:

—Սա, գարձաւ նա զինուորականին, մեր պօլիցիական պրիստաւն է, Հասան-բէգը. սա, ցոյց տալով գեր թուրքին. հարևան կալուածատէր՝ Աղալար-բեգ, իսկ այն երիտասարդը նոյնպէս մեր հարևաններէն է, Իսմայիլ-բէգ Կարաչալինսկի:

Նրանք ընդհատեցին խաղը և մի ձեռքում բռնած խաղաթուղթը, միւսը մեկնեցին ինձ և ինչ որ մի բան ասացին քթի տակ:

—Համեցէք, խնդրեմ, գարձաւ ժպիտն երեսին պրիստաւը դէպի ինձ. բախարա, է, по МАТЕНЬКОЙ.

Ես տեղիցս վեր կացայ:

—Ներողութիւն, ես թուղթ չեմ խաղում. դրսեւ աֆալիսի հրաշալի եղանակ է, որ ես մեծ ուրախութեամբ դուրս կը գամ բակը, այգին նայելու, ասացի ես նայելով Կարախանօյին:

—Լաւ, ինչպէս կ'ուզէք—ասաց քթի տակին Կարախանօյը:

—Մենք էլ շուտով կը վերջացնենք և ճաշի կը նստենք:

—Սարիբէգ, գարձաւ նա դռան առաջ կանգնած թուրք ծա-

ռային, տար բէզին այդին ցոյց տուր, ես էլ չուտով կը գամ:
Ես վերցրեցի զլիւարիս և գուրս կիայ:

Նախ և առաջ ինձ հետաքրքրում էր այն շինութիւնը, որի մասին զեռ ես կալուած չեկած ինձ սա և նա պատմել էին. դա մի երկյարկանի, աղիւսից շինած, մեծ, շատ մեծ շինութիւն էր, երեք կողմից լայն, ընդարձակ պատշգամբներով:

Տունը գուրկ չէր արտաքին գեղեցիկութիւնից, մի սևասկ աղայութիւնից. իսկոյն երեւում էր որ այս շինութիւնը նշանակուած է եղել տիրոջ խիտանական պահանջներին բաւականութիւն տալու համար: Բայց շինութիւնը միայն արտաքուստ էր այդպէս, ներսը զեռ ես աւարտուած չէր. ոչ ներկ, ոչ պատառներ, նոյն իսկ փայտեայ մասերը չէին վերջացրուած. ամեն ինչ մնացել էր կիսատ, անկատար: Իսկ ինչ էլ որ շինուած էր, աւելի կարկատաններ էր նմանում, քան նախադրուած մակարդակի կատարման: Բայց երկյարկանի տնից, ընդարձակ բակի մի կողմում ընկած էր մի երկար շաբբ ուրիշ շինութիւնների, որոնց առաջին և յետումը բլրացած աղբը իսկոյն ցոյց էր տալիս որ դրանք չգոմեր էին. միւս կողմում մի այլ երկյարկանի շինութիւն՝ փոքր, նեղ պատուհաններով, որի առաջ մի երկու սայլեր էին կանգնած լի չուալներով. դա ցորենի և այլ արդիւնքների շտամարանն էր: Ուրիշ ոչ մի շինութիւն, ոչ մի բնակարան չէր երևում: Բակի միւս կողմը, պատած էր բարձր աղիւսաչէն պատով, դէպի ուր առաջնորդեց ինձ այն թուրքը, որին Կարախանովը Սարիբէգ անուանեց: Մէկ փոքրիկ զոնով ներս տանելով ինձ, նա բացատրեց, որ դա այդին և պարտէզն է:

Ես խնդրեցի նրան ինձ մինակ թողնել և ինքս անցայ առաջ:

Խաղողի այգին մեծ չէր, հազիւ երեք դեսնաւին, լայն, կանոնաւոր միջնակներով, որոնց վրայ նստաւր, թարմ, կանաչ երեքնուկները այսպիսի խաւթեամբ էին բուսել, որ ոտդ խորւում էր մէջը, սրտէս մի քանի միմեանց վրայ վաւած խալիների մէջ: Մի թեթիկ հայեացք խաղողի վաղերի վրայ իսկոյն ցոյց էր տալիս այն տններին, անուշադիր հսկողութիւնը և խնամքը, որի տակ եղել է այգին. մասների անկանոն կտրուածներ, բռնիների կատարեալ բացակայութիւնը, շաքերի մէջի իրօտը, վաղերի հիւանդոտ, նուազ տեսքը ապացոյց էին որ այս այգին զլիւսիլին բարձի թողի է արուած եղել և այն էլ մի երկար տարիների ընթացքում. երկու գոմէջեր վաղերի մէջ ընկած անխնայ կտրատում էին մասները, ոտնատակ էին տալիս և կատարեալ աւերմունք առաջացնում:

Պաղատու պարտէզը աւելի ցաւալի գրութեան մէջ էր.

այստեղ կային պողատու ծառերի ամեն տեսակները. և՛ նշենի, և՛ կաղին, և՛ նուռը, և՛ ունաբ, և՛ խնձոր, տանձ, դեղձ, սալոր, արմաւ, ընկոյզ, ծիրան, հոն, բալ, կեռաս—ամենը, ամենը. միայն այդ բոլորը ափսոսանքով աչքերն ապամ, ափսոսանքով աչքերն ապամ, ափսոսանքով աչքերն ապամ, որ պարզ էր, որ վազուց հմուտ պարտիզականի սուր մկրատը չէր դիպել դրանցից և ոչ մէկին, ուստի բոլորն էլ զարդացել, բուսել էին ինչպէս ցանկացել էին, ինչպէս թոյլ էր տուել նրանց հարուստ հողը, ջերմ արեւը և զոմէշները ու եղջերի քմահաճոյքը:

—Գիտեմ, տեսնում եմ, զարմանում եք այս բոլորի վրայ,—լսեցի Իւան Տարասովիչ Կարախանովի ձայնը. ծառերի միջից դուրս դալով նա մօտեցաւ ինձ.—ինչ արած, եղբայր, ուրիշ կերպ չի կարելի:

—Այո, Իւան Տարասովիչ, ճիշտ որ թէ՛ այդին և թէ՛ պարտէզը աններելի վատ դրութեան մէջ են.—նկատեցի ես:

—Ի՞նչ անեմ, ասէք, ինչ անեմ. այս բոլորը կարգի բերելու համար փող է հարկաւոր, փող. իսկ ինձ փող բաց չեն թողնում ձեր միլիոնատէրերը—մի կերպ առայժմ եօլա տարէք—ահա ինչ են պատասխանում ինձ, իմ մի քանի անգամ դիմումներին. իսկ եօլա տանելու հետեանքն էլ ահա այս է:

—Բայց միթէ իրանք չեն տեսել կալուածի կարիքները, հարցրեցի ես:

—Ի՞նչ տեսել, ո՞վ, ահա երկրորդ ասրին է ինչ գնել են կալուածը և մինչև օրս ոչ ոք, ոչ մէկը ոտք չի դրել կալուած. դա բաւական չէ, իմ գրած նամակները անգամ մնում են անպատասխան:

—Ուրեմն ձեզ մնում էր միայն թողնել կալուածը և հեռանալ:

—Իսկ ինչ չափած կը լինեն զբանով, ոչինչ. նրանք իմ տեղը մի ուրիշին կը նշանակեն և այդ ուրիշը ստիպուած կը լինէր անել նոյնը, ինչ և ես, այսինքն՝ ոչինչ: Այ—հիմա ուղարկել են ձեզ, փառք Աստուծոյ, երիտասարդ էք, մասնագէտ, ունէք եռանդ, լաւ ցանկութիւններ—տեսնենք դուք ինչ կ'անէք, եթէ ձեզ մի կողմէ անգամ չը տան կալուածի պէտքերի համար. ինչ կ'անէք, տեսնենք, կրկնեց նա:

—Շատ լաւ, ասացէք ինդրեմ. իսկ ուր են դնում կալուածի եկամուտները, հարցրեցի ես:

—Ի՞նչ եկամուտ. երեք հազար պուդ ցորեն, այն էլ բոլորը բոլոր ժողոված, եօթ—ութ հարիւր պուդ գարի և այնքան էլ չալթուկ,—այդ բոլորը ձեզ երեք հազար ուրբլի, աւելացրէք դրա վրայ մի 1000 ուրբլի եաթաղներից—ահա ձեզ չորս հա-

—Մաշա, կարլի է նստել—գոռաց այս սենեակից Իւան Տարասիչը:

—Կարելի է, կարելի է, լսուեց հարեան սենեակից մի կանադի ձայն և իսկոյն դռան մէջ երեւցաւ մի երիտասարդ կին, կարմիր, թարմ երեսով, սեւ, խոշոր աչքերով, անային հասարակ հազուստով, մի ձեռքին՝ մի քանի ափսէներ, միւսում՝ չվէիցարական պանիրը, ձկնկիթը—նա դրեց ափսէները սեղանի վրայ և ապա մօտեցաւ ինձ:

—Իմ կինս, Մարիա Դանիլովնա, ներկայացրեց Իւան Տարասիչը:

Մենք սեղմեցինք իրար ձեռք:

—Դուք, կարեւորեցիկ չեք, դարձաւ ինձ տիկինը:

—Ոչ, ես թուղթ չեմ խաղում, պատասխանեցի ես:

—Շատ ուրախ եմ—ժպտաց տիկինը—եթէ ձեռքիս ճար լինէր սրանց բոլորին տնից դուրս կ'անէի, բարձրաձայն ասաց տիկինը, ցոյց տալով խաղաղոյժների վրայ—հինգ կողէկ չեն ստանում կալուածներից և յիսուն ուրբիներով տարւում են—թէ սրտեղից են դրանք փող դանում, ես դարմանում եմ:

—Մարիա Դանիլովնա—դարձաւ Իսմայիլ-բէգը, 170 ձիերից հաղիւ 30 հատ մուշած լինի, 25 կովերից 6 հատը չորս օր առաջ ծախեցի—լինչ է, միթէ դա եկամուտ չէ, ծիծաղելով ասաց նա:

—Շուտով դրանք էլ կը ծախենք, Իսմայիլ-բէգ, նկատեց տիկինը:

—Նո՛ւ, աւելի լաւ—դաւմադալից զուխս կ'ազատուի, աւելացրեց նա—մի և նոյն է, եթէ ես չը ծախեմ, մեր պրիստաւը գողանալ կը տայ:

—Այո, եթէ մինչև իմ գողանալ տալը պարտքատէրերը չը տանեն, աւելացրեց պրիստաւ Հասան-բէգ:

—Ձէ, տպահով կաց, Հասան-բէգ, բանը այդտեղը չի հասնիլ, բաւական է, որ դու քո ինձնից վերջրած պարտքերի մի հինգերորդը վճարես և ես բոլոր պարտքատէրերիս բերանը կը փակեմ, չարամիտ ժպիտով աւելացրեց Իսմայիլ-բէգը:

—Հասան-բէգը պարտք վճարող չէ—ուրիշ աղբիւր ունե՛ս, էն աստ, ասաց Աղալար-բէգը:

Բոլորը սեղերից վեր կացան:

—Աղալար-բէգ, քանի հազարներդ եմ կերել, չարացած գիմեց նրան պիտտուր:

—Քո նմաններին հազարներ չեն տալիս. 5—10 ուրբին էլ բաւական է, հեղնեց Իսմայիլ-բէգը:

—Որը սակայն հարիւր անգամ վերցնելով հազար է դառնում—աւելացրեց Իսմայիլ-բէգը:

—Հանաքները մի կողմ թողէք թէ չէ—սպառնաց Հասան-բէգը և տեղից բարձրացաւ:

—Թէ չէ՝ հարիւր ուրբլի կ'ուզեմ—ուզում ես ասել—աւելացրեց Աղալար-բէգը:

—Ոչ—խենջարս փորդ կը մտնի—մենչաց Հասան-բէգը ձեռքը դնելով խենջարին և մօտեցաւ Աղալար-բէգին:

—Հասան... գոռաց Աղալար-բէգը և զոյնը գցեց.—խենջարդ տար կնոջդ ցոյց տուր, և կատաղաբար վրայ պրծաւ:

—Պարոններ—ամօթ է, բաւական է, մէջ ընկաւ տիկինը.—հանգստացէք ի սէր Աստուծոյ... ահա և թղթախաղի վերջը. ամօթ ձեզ...

Հակառակորդները իսկոյն բաժանուեցին և ատելութեամբ լի հայեացքներ գցելով միմեանց վրայ մօտեցան սեղանին և նստեցին:

Ճաշի սեղանը ճոխ էր և բացի սե, անմաքուր հացից բոլոր եղածը օտարամուտ. զինին իր վրայ կրում էր Թիֆլիսի յայտնի գինեվաճառի անունը, կոնեակը և արաղը Ռուսաստանի էր, պանիրը զուլայերական, կարագը՝ Թիֆլիզից, ձկնկիթը և սարգին ձուկը զործարանական էին, նոյն իսկ թոռոմած կանաչին երևում էր որ ուրիշ տեղից էր բերուած. կրէնում եմ, որ հացից բացի՝ կալուածական ոչ մի բան չը կար սեղանի վրայ:

Ես յայտնեցի իմ դարմանքս:

—Չարմանալու ոչինչ չը կայ—սլառասխտանեց Իւան Տարասիչը.—սրպէս զի մեր սեղանը զարդարուի կալուածի բերքերով, անհրաժեշտ է, որ կալուածը ունենայ իր սեփական տընտեսութիւնը, իսկ սեփական տնտեսութիւն չը կայ մեր կալուածներում:

—Իսկ կարելի է իմանալ, թէ ինչու չը կայ—հետաքրքրուեցի ես:

—Ինչո՞ւ, որովհետեւ փող չը կայ—բացատրեց Իսմայիլ-բէկը. մենք ապրում ենք մեր գիւղացիներին տուրքերով. դրա համար էլ ունենք այն, ինչ որ նա է տալիս մեզ—խոտ, ցորեն, դարի, բրինձ. մէկ-մէկ ստանում ենք մօթալ-պանիր, բայց այնքան անմաքուր, որ ուտել անկարելի է:

—Իսկ գինին—դարձայ ես Իւան Տարասիչին—ձեր այգին տարեկան կարող է մի քանի հարիւր վեղրօ գինի տալ. այն ինչ դուք խմում էք Մակարովի գինին:

—Մեզ համար ձեռնտու չէ գինի սպառաստելը:

—Ինչո՞ւ:

—Որովհետեւ գինի չինել մեզ վրայ աւելի թանգ կը նստի, քան եթէ մենք գնենք:

—Չեմ հասկանում:

—Շատ պարզ է. մի քանի հարիւր վեղրօ գինի պատրաստելու համար մենք պէտք է ծախսենք 3—4 հարիւր ուլբլի և դարձեալ առանց գինու կը մնանք. որովհետեւ մեր շինած գինին պէտք է բաժանենք մեր հարեաններին և մեր իշխաններին:

—Այսինքն, հարցրեցի ես:

—Այսինքն՝ մեր սիրելի Հասան-բէգին, դատաւորին, հաշտարար միջնորդին, բժշկին, անտառապետին, միրաբին, հարկային տեսչին, այս հարեանին, այն հարեանին հայլն հայլն:

—Զրի:

—Ի հարկէ ձրի, հօ չի կարելի դատաւորին, հաշտարար միջնորդին հայլն հայլն գինու հաշիւ ուղարկել—պատասխանեց Իւան Տարասիչը:

—Իսկ ինչո՞ւ չի կարելի:

Նա և նրա հետ բոլորը ծիծաղեցին:

—Ձի կարելի, երիտասարդ պարոն, ասաց ժպտալով Ալալար-բէգը, չի կարելի, որովհետեւ այդ հաշիւը քեզ մի քանի անգամ աւելի թանկ կը նստի, քան այն՝ ինչ որ արժէ ուղարկածդ գինին:

Ես այդ բացատրութիւնը տարօրինակ գտայ. Իսմայիլ-բէգը նկատեց այդ:

—Այսօր մտնում է ծառայ—ասաց նա, և յայտնում է որ այս ինչ եաթաղչին իր ոչխարի հօտը քչել է քո այն ինչ եաթաղը և ուտացնում է. դու իբրեւ ակէր դուրս ես գալիս և գնալով տեղն ու տեղը տեսնում ես, որ իրաւ եաթաղչին առանց մի կոպէկ անգամ վճարելու, ոտնատակ է անում քո շահերը—դու հրամայում ես նրան դուրս քչել քո եաթաղից ոչխարները. —նա չէ լսում և մի լաւ հայհոյում է քեզ: Դու գիմում ես ոյժի. հանում են խենչարները և քո ծառաներից մէկը վերաւորւում է: Ահա այստեղ սկսում է գինեգործութիւնը: Դու յայտնում ես գաւառապետին, գաւառապետը պրիստաին, պրիստաւը բժշկին, բժիշկը քննիչին, քննիչը հաշտարար միջնորդին: Եթէ դու գինուդ համար ստացել էլ ըստ ներկայացրած հաշուի—օգնութիւն քեզ գալիս է մի քանի օրից, նա գալիս է և գնում է առանց մի կոպէկի օգուտ բերելու քեզ, քո շահերին. իսկ եթէ գինուդ համար դու ոչ մի հաշիւ չես ներկայացրել, այն ժամանակ գործը փոխւում է. ոստիկանութիւնը, բժիշկը, դատաւորը, քննիչը, հաշտարար միջնորդը հայլն հայլն իսկոյն պաշտպանում են քո իրաւունքները, եաթաղդ որ 150—200 ռ. փող արժէր, ազատւում է ոտնատակ լինելուց, մեղաւոր թուրք եաթաղչին —պատժւում է, բանտ է նստում և այնուհետեւ ոչ ոք չի հա-

մարձակում քո եաթաղիդ մօտովն իսկ անցնել—այժմ հասկացա՞ր:

—Ճիշտ է, Հասան-բէգ, դարձայ ես պրիստաւին:

—Այո, ճիշտ է, պատասխանեց նա լրջութեամբ:

—Բայց դա ապօրինութիւն, կաշառք է, վրդովուցի ես:

—Ոչ, դա ոչ ապօրինութիւն է ե ոչ էլ կաշառք—այլ դրան կ'ասեն ВЗАИМНАЯ УСЛУГА, բացատրեց նա:

—Բայց չէ՞ որ ինձ օգնելով, դուք ձեր պարտքն էք կատարում, այն պարտքը, որ ձեզ վրայ դրել են օրէնքները, որին դուք ծառայում էք—տաքացայ ես:

—Մենք դարձեալ մեր պարտքը կատարում ենք, դարձեալ ծառայում ենք սուրբ օրէնքներին, երկու դէպքերումն էլ:

—Բայց իմ վեճսը:

—Բայց գինին, ծիծաղեց Աղալար-բէգը:

Բոլորը ծիծաղեցին:

—Այո, այո, պարոն, դարձաւ արկինը, դուք զարմանում էք, դուք վրդոված էք. բայց այդ բոլորը ճիշտ է. կամայ տկամայ պէտք է հաշտուել այդ սովորական երևոյթներին հետ ե պէտք է իմանալ եօլա գնալ...

Մենք բարձրացանք ճաշի սեղանից:

Ա. ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ

(Լը Շառուհակով)

Ս Պ Ի Տ Ա Կ Ջ Գ Ե Ս Տ

(Միխայիլ)

I

Անարդ, խայտառակ պատժի էր մատնուած
Հունգարցի կոմսը շղթան ձեռքերին,
Նա ուզեց օգնել խեղճճկ, հալածուած
Իր հայրենիքին. հպարտ, վեհ ոգին
Սաստիկ յուզուում էր: Ստրուկ էր զգում
Սարուկների մէջ, և մինչ անսահման
Չարիքի ընդդէմ կռիւ էր մղում,
Թշնամին բռնեց և մատնեց մահուան:

Հաղիւ էր քսան նա դարուն տեսնում
Եւ արդէն պէտք է թողնէր այս աշխարհ,
Մահից բնաւին նա չէր վախենում, —
Դա սփոփանք է շատերի համար:
Բայց սոսկալի է պարանը վզին
Կախ ընկած ճօճուել հրապարակի մէջ...
Սոված և բազցած կը գան խմբովին
Սև ագռաւները և կռիւ ու վէճ
Կըսկսեն իսկոյն անտէր, անտէրունչ
Նրա գլխի շուրջ. իսկ կոմսը՝ անձուկ
Խոնաւ բանտի մէջ անդորր, լուռ ու մունջ
Բնած է, ինչպէս մի անհոգ մանուկ:

Առաւօտեան վաղ, մօրը փարելով
Նա մրմնջում էր. «Մայրիկ, մնաս բարեւ,

Ես քո զաւակն եմ միակ, բայց շուտով
 Կը մարի պայծառ իմ մատաղ արեւ
 Ու ես կ'անջատուեմ ընդմիշտ քեզանից:
 Կը մեռնի անհետ ինձ հետ միատեղ
 Եւ իմ անարատ, անունը անբիծ:
 Ա՛խ, խղճս, մայրիկ. ես արիւնահեղ
 Կռուի դաշտի մէջ ահ չեմ իմացել,
 Ես չեմ սարսափել կրակի առջեւ.
 Բայց վաղը՝ անարգ կախաղանի մօտ
 Ես պիտի դողամ, ինչպէս մի տերեւ»:

—«Օ՛, մի սարսափիր, որդեակ հարազատ,—
 Ասում է որդուն մայրը սիրտ տալով,—
 Ես արտասուելով կը գնամ պալատ,
 Եւ իմ աղերսով ու արցունքներով
 Ես դուժ կը շարժեմ արքայի սրտում...
 Եւ երբ քեզ տանեն առաւօտեան դէմ
 Դէպի կախաղան, ես պատշգամբում՝
 Պատժատեղին մօտ, կանգնած կը լինեմ:
 Եթէ սեւ զգեստ ունենամ վրաս
 Իմացիր, որ քեզ սպառնում է մահ,
 Ձէ որ, զաւակս, դու պիտի գնաս
 Ընդդէմ քո բախտի քայլերով վստահ...
 Հ՛օ Հունդարացու արիւն կայ քո մէջ.
 Բայց թէ ինձ տեսնես սպիտակ շորով—
 Իմացիր, մատաղ քո կեանքի համար
 Գուժ եմ աղերսել իմ արցունքներով:
 Թող լինես յանձնուած ժանտ դահիճներին,
 Բայց դու չը դողաս, որդեակ իմ անգին»:
 Եւ խոնաւ բանտում մինչեւ առաւօտ
 Քնած է կոմսը հանգիստ, անխուով,
 Եւ երազի մէջ՝ պատշգամբի մօտ
 Միշտ մօրն է տեսնում սպիտակ շորով:

II

Գուժկան զանգակի ձայնը հնչում է...
 Վաղում են մարդիկ... Պահապաններով
 Զորս կողմը պատած կոմսը գնում է
 Դէպի հրապարակ հանգարտ քայլերով,
 Եւ բանի՜ աչքեր բոց պատուհանից
 Ճամբայ են դրում արտասուքով լի,
 Քանի՜ կանացի բնքոյշ ձեռքերից
 Ծաղկունք են թափւում վերջին բարեւի:
 Բայց կոմսը ոչինչ չէ էլ նկատում,
 Նայում է առաջ անթարթ աչքերով—
 Այնտեղ, ուր մայրն է կանգնած անարտում՝
 Պառչգամբի վրայ սպիտակ շորով:
 Եւ կոմսի սիրտը բաբախեց ուժգին,
 Դէպի կախաղան նա դնաց առաջ
 Վստահ քայլերով... Զուարթ, խնդադին
 Մօտեցաւ գահճին համարձակ ու քաջ...
 Եւ մինչև անգամ պարանը վզին,
 Ժպիտն էր խաղում նրա երեսին:

Ինչո՞ւ էր մայրը սպիտակ հագած...
 Օ՛, սրբազան սուտ, այգալէս կարող էր
 Մոսկ մայրը խաբել, երկիւղով լցուած,
 Որ կախաղանից որդին չը վախէր:

Կ. ԿՐԱՍՈՒՆԻԿԵԱՆ

Ա Ղ Զ Ի Կ^{*)}

(Առողջապահական եւ բարոյագիտական եփուղ):

ԳԼՈՒԽ I

Տղամարդը իբրեւ կնոջ վրայ իշխող եւ իբրեւ նրան հովանաւորող.
— Կինը մի ստոր արարած է տղամարդու աչիւն.— Ինչպէս էին հայ-
ում եմերը աղջկայ ծննդեան վրայ.— Աղջիկը ամօր է բերում ծնող-
ներին.— Հայերի վերաբերումն դէպի աղջկայ ծնունդը.— Աղջիկնե-
րի կոտորածը զանազան երկրներում.— Բաղաժակը բուքինան ազդե-
ցութիւնը:

Մարդկութեան վայրենի եւ կիսավայրենի շրջան-
ներում բռնի ֆիզիկական ոյժն է եղել մարդուս գոյու-
թեան միակ գրաւականը: Ուժեղը միայն կարող էր
իր գոյութիւնը պահպանել այնպիսի մի ժամանակ, երբ
կեանքի կռիւը լոկ եւ միմիայն ֆիզիկական զէնքերով
էր մղւում: Նա միայն կարող էր ապրել, ո՞վ բաւական
ոյժ ունէր ուրիշին ոչնչացնելու, որպէսզի խլի նրանից
նրա մի կտոր հացը:

Ֆիզիկական կռիւը աւել է բերաւոր դարեր եւ
մարդը իր ոյժը ամրացնելով աւելի բարձր բանակա-
նութեամբ, կամաց-կամաց նուաճեց բնութիւնը:

Ֆիզիկապէս աւելի թոյլ, դատապարտուած բնու-
թիւնից յղութեան ծանրութեանը, ծննդաբերութեան
երկունքին եւ ծծմայրութեան պրօցէսին, որոնք կաշ-
կանդումբոնանում են նրա ֆիզիկական զարգացման եւ
մարմնական ու հոգեկան անկախութեան վրայ, կինը
իր բնութիւնով միշտ մի նուազ անհատականութիւն է:

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 1.

ցոյց տուել և միշտ պէտք է ունեցել մի առոյգ ձեռքի հովանաւորութեան:

Եւ տղամարդը միշտ, ամեն դարերում երկու տեսակ դիրք է բռնել դէպի կանանց սեռը—նա հանդիսացել է կամ իբրեւ տէր, կամ իբրեւ հովանաւոր, նայելով, ի հարկէ, իր բաղաբաղրութեան աստիճանին:

Վայրենի ցեղերի մէջ, տղամարդը նայել է, և նայում է այժմս էլ, կնոջ վրայ իբրեւ մի ստոր արարածի վրայ, ո՛չ շատ աւելի բարձր, քան այն կենդանիները, որոնց նա նուաճել է և որոնցով օգտուում է: Կինն այստեղ մի խելացի գրաստ է և միւսնոյն ժամանակ մի հաճելի զուարճալիք:

Վայրենի ու կիսավայրենի ցեղերի մէջ հովանաւորութեան գաղափարը, իբրեւ աւելի բարձր հասկացողութիւն, բոլորովին պիտի բացակայէր, կամ չափազանց նուազ կերպով արտայայտուէր: Փոքր ի շատէ բաղաբաղրութեամբ ազգերը միայն ընդունակ են ըմբռնելու թոյլին, անպաշտպանին հովանաւորելու և օգնելու հումանիտար գաղափարը: Թէ այսպէս և թէ այնպէս, սարկութեան թէ հովանաւորութեամբ դրութեան մէջ թոյլ սեռը ամեն երկրում և ամեն ժամանակ կախումն ունեցողի դիրք է բռնել դէպի տղամարդը, ճանաչելով նրան կամ իբրեւ ինքնակալ տէր իր կեանքին և բախտին, կամ թէ չէ իբրեւ խնամատար, իբրեւ պաշտպան և նեցուկ, առանց որի նա անկարող է իր գոյութիւնը պահպանել:

Պէտք է շատ բարձրանալ բաղաբաղրութեան սանդուխներով, հասնել մինչեւ անգլիական էմանցիպացիային և ամերիկական ազատամիտ կրթութեան, որ տեսնենք կնոջը համարեա ազատութեամբ այս կապանքներից և ինքնուրոյն մարդ դառած: Ասում եմ «համարեա», որովհետեւ այդ երկրներում անգամ գեղեցիկ սեռը դեռ չի հասած կատարեալ ինքնուրոյնութեան:

Այսպէս, տղամարդը թէ իր վայրենական շրջանում

և թէ քաղաքակիրթ դրութեան մէջ միշտ իրան բարձր է դասել կանացի սեռից թէ ֆիզիկապէս և թէ մտաւորապէս: Պահպանելով իր ֆիզիկական առաւելութիւնները, տղամարդը նախնական դարերից ի վեր պահպանել է երկրի գերիշխանութիւնը և հողագնտի օրէնսդրի մեծ իրաւունքը: Հպատակուել են նրան բոլոր կենդանի (և նոյնիսկ անկենդան) էակները, հպատակուել է և կինը միւս կենդանիների շարքին:

Եւ ամեն տեղ տիրում էր այն համոզմունքը, թէ կինը մի ստոր արարած է ամեն տեսակէտից. չէ որ նա տղամարդու կողից է ստեղծուած:

Տղամարդու կարծիքով, բնութիւնն անգամ, նոյնիսկ մօր արգանդի մէջ, աղջկան աւելի ստոր տեղ է յատկացրել, քան տղամարդուն:

Այսպէս, հրէաները, յոյները, նոյն իսկ հռովմայեցիք համոզուած էին, թէ աղջիկը ծնւում է ու սաղմամբ համոզուած էին, թէ աղջիկը ծնւում է ու սաղմամբ համոզուած էին, թէ աղջիկը ծնւում է ու սաղմամբ համոզուած էին, թէ աղջիկը ծնւում է ու սաղմամբ համոջում էին — այդ ապացոյց է որ արգանդի պտուղը աղջիկ է, այն ինչ զուարթ ու առողջադէմ կինը տղայ կը ծնի: Աղջկով յղի կինը առհասարակ աւելի է տանջւում, յղութիւնն ու ծննդաբերութիւնը աւելի դժուար են լինում:

Այսպիսով, ժողովրդի հասկացողութեամբ, աղջիկը նոյնիսկ մօր արգանդի մէջ մի պատուհաս է ծնողներին համար:

Բայց այս բոլորը չէ:

Շատ ազգերի մէջ տիրում էր այն համոզմունքը, թէ աղջկայ սաղմը աւելի ուշ է հղի ստանում, քան տղայինը:

Նոյնիսկ հին գիտնականները հաւատում էին, որ տղան աւելի վաղ է հոգի ոտանում, քան աղջիկը:

Հիպպոկրատը կարծում էր, որ տղան մօր արգանդի մէջ հոգի է առնում 30-դ օրը, իսկ աղջիկը 40-դ.: Արիստոտելի ասելով այս տարբերութիւնը աւելի մեծ էր, այն է—տղան 40-դ օրը, իսկ աղջիկը միայն 80-դ օրը:

Մի հին գրքում (XVI դարու) ասուած է.

«Եթէ տէտը է աղջիկ ծնուի, պտուղը շարժւում է իննսուներորդ օրը, իսկ եթէ պտուղը տղայ է, շարժումներն զգացւում են շատ աւելի վաղ, քառասունքին մէջ: (Ուրիշ տեղերում, օր. էստղանդիայում աղջկայ շարժումը տեղի է ունենում 4-դ ամսում, իսկ աղայինը 3-դ):»

Եւ քանի որ այն ժամանակներում կարծում էին, թէ սաղմը սկսում է ի տղա լ այն րօպէին, երբ հոգին մտնում է նրա մէջ, հետեւեալը ենթադրւում էր, որ հոգին աւելի ուշ է իջնում աղջկայ մէջ, քան աղայի:

Մի քանի կիսավայրենի աֆրիկական ցեղերի մէջ աղջիկը օրոշ դրամապուխ է, որովհետեւ նրանց փեսացուն դնում է, վճարելով մի քանի տնային կենդանի, այս պատճառով աղջկայ ծնունդը նրանց մէջ աւելի մեծ հրճուանքով է տօնւում: Բայց այս դէպքերը բացառութիւն են և ընդհանուր վերաբերումն դէպի աղջկայ ծնունդը ամենուրեք արհամարհական և թշնամական է եղել:

Աղջիկ ծնելը ամօթ է բերում մօրը:

Մի զարմանալի նախապաշարմունք գոյութիւն ունի Ռուսաստանում: «Եթէ հարց տաք մի յղի կնոջ, թէ ինչ կը ծնի,—տղայ թէ աղջիկ, և նա կարմրի, այդ նշանակում է, որ արգանդում աղջիկ է, իսկ եթէ չը կարմրի—տղայ է»:

Տեսէք, թէ որչափ ամօթալի բան է աղջկով յղանալը, որ մայրը, նոյնիսկ չիմանալով, թէ ինչ է իր փոքրումը, ամօթից կարմրում է:

Հուրանում այսպէս է նկարագրւում արաբի հո-

դեկան դրուժիւնը, երբ նա լսում է, որ իրան աղջիկ է ծնուել. «Նրա դէմքը մոայլում է և նա մեծ վշտի մէջ է ընկնում. խուսափում է մարդկանցից և հարց է տալիս իրան, պահի՞ այդ ամօթահար երեխային, թէ թաղի նրան»:

Միւսները տեսնում ենք, ըստ Շալվովի, և հիմա արաբական ցեղերի մէջ. նոյնն է և հնդիկների, պարսիկների, նեգրերի, եապօնացիների ու չինացիների մէջ: Ամենամեծ անպատուութիւն է մանդարինի համար, երբ հարցնես նրան թէ աղջիկ ունի՞ նա թէ ոչ:

Պէտք է իր գրքի մէջ առաջ է բերում Միշին-Ասիայի թիւրքմէն ցեղի երգը.

«Աւելի լաւ է, որ աղջիկը արեւի լոյս չը տեսնի, այլ մօր արգանդում մեռնի. իսկ եթէ ծնուել է, աւելի լաւ է, որ իսկոյն մեռնի: Այն ժամանակ ծննդեան հետ միասին կը մօնեն և թաղումն»:

Նոյն ձեւով են վերաբերում աղջկան և բոլոր ասիական ցեղերը: Կանայք ամաչում են աղջիկ ծնելիս, կարծես յանցանք կատարած լինէին:

Հին դարերի հասկացողութեամբ ծննդաբերութիւնը պղծում է կնոջը. մաքրուելու համար որոշ ժամանակ էր որոշուած: Այս ժամանակամիջոցը աղջկայ ծնունդից յետոյ աւելի երկար էր, քան տղայի ծննդից, որովհետեւ աղջիկը աւելի է պղծում մօրը:

Մովսէսի օրէնքով եթէ կինը տղայ է ծնել, նա անմաքուր է եօթն օր, իսկ եթէ զաւակը աղջիկ է— երկու շաբաթ: Այդ ժամանակամիջոցին նա իրաւունք չունի տաճար մտնելու և սրբազան իրերին ձեռ տալու:

Հայերի մէջ նոյնիսկ մեր օրերը նկատում է նոյնպէս արհամարհանք դէպի աղջիկը: Աղջիկ ծնող մայրը կարծես ամաչում է իր սկեսարի կամ տագրերի առաջ:

Դանձակի գաւառում աղջկայ ծնունդը տխրութիւն է պատճառում թէ ծնողներին և թէ ազգականներին: Մայրը, կարծես մի յանցանք գործած, կուչ է գալիս, ամուսինը երբեմն բարկանում է կնոջ վրայ,

երբեմն էլ ամենակողմիտ խօսքերով հայհոյում նրան: Սկեսարը անիծում է նրան ասելով. «Ձահէլ տղիս օրը սեւացրիր, ջինսդ (սերունդդ) կարուի»: Ազգական կանայք դալիս են ոչ թէ աչքալուս տալու, այլ մխիթարելու. «Բան չը կայ, աղջիկ բերողը տղայ էլ կը բերի, հէրն ու մէրը սաղ ըլին»: Անիծում են նոյնպէս տատմօրը. «Ձեռքդ կոտորուի, մէկ էլ մեր տանը աղջիկ չը փաթաթես»*):

«Ի հարկէ, այս դժգոհութիւնը այնքան աւելի է լինում, որքան շատ աղջիկ երեխաներ ծնուած են այդ գերգաստանում: Պատահել են դէպքեր, որ նորածին աղջկան տաշտակի տակին են դրել ու սպանել:

«Այսպէս վերաբերուելու պատճառն այն է, որ աղջկան «ուրիշի ապրանք, դրսի պատ են» համարում, 10—15 տարի հայրենական տան մէջ ապրելով, ծախսերի ենթարկելուց յետոյ թողնել-դնալու է: Այն ինչ արու երեխան «տան սիւն է, ծերութեան նեցուկ է, օջախը վառ պահող, ծնողաց յիշատակը պահպանող, նրանց գերեզմանը օրհնել առնող է»**):

Շուշու դաւառում (Վարանդա), աղջիկ բերող հարսը նոյնպէս հալածանքի է ենթարկւում: Սկեսարը անէծքներ ու հայհոյանքներ է թափում խեղճի դիւին: Աղջկայ ծննդին կերուխում, աչքալուս չի լինի: Շատ դէպքեր են պատահել, որ մի քանի աղջիկ բերող կնոջը դուրս են արել տանից***):

Աղջիկը ծանր բեռ է համարւում ընտանիքի համար, քանի որ պահանջում է մեծ ծախս մինչև մեծանալն ու մարդու դնալը.—նրան պէտք է լաւ հագցնել, այն ինչ իբրև բանուոր ոյժ, նա թոյլ է և յաճախ անպէտք: Իսկ յրչափ մեծ ծախքեր են պահանջում նրանք ամուսնանալիս:

Կայ և մի ուրիշ երկիւղ, այն որ աղջիկը կարող է

*) «Փանձակի գաւառ», Ե. Լալայեան:

**) Նոյն տեղ:

***) «Վարանդա», Ե. Լալայեան:

«պառաւել, տանը մնալ», եթէ նա տղեղ է կամ բաժինը չունի: Այդ արդէն մի մեծ դժբախտութիւն է ծնողներին համար:

Այս պատճառով էլ մի բանի աղջիկ ունենալը Աստուծու անէծք ու պատուհաս է համարւում, և ծընողները ուրախ են, երբ աղջիկներից մէկն ու մէկը հիւանդութիւնների ու արկածների զոհ է դառնում:

Բաֆֆին նոյնպէս մատնացոյց է անում այս վերաբերումը դէպի աղջիկը:

«Եթէ ծնունդը տղայ է, նրա անկողինը շրջապատում են մի խումբ պառաւների, որոնք գործ են դնում իրանց ամբողջ կախարդական արհեստը մօր և նորածին մանուկի կեանքը անվնաս պահելու «չարիքից», «աւքերից», «քաչքերից», «գեւերից», «մեզնից աղէկներից», սատանաներից և այլն: Մանուկի օրօրոցը նոյնպէս զրահաւորում են բժժանքներով, յուսուլթներով, մահիկներով և մինչև անգամ տէրտէրի գրած «բըթիկներով»: Իսկ աղջիկը գուրկ է մնում այդ նախախնամութիւններից»:

Տեղ-տեղ այս ատելութիւնը դէպի աղջիկը այն աստիճանի է հասնում, որ ծնողները սպանում են նորածին երեխային:

Աղջկայ սպանումն կատարւում է մեծ ծաւալով հնդկական և չինական երկրներում: Այդ գարշելի սովորութիւնը տեղի ունի նաև Աւստրալիայում և մօտագայ կղզիների վրայ:

Որդեսպանութեան շարժառիթներից ամենագլխաւորը, անտարակոյս, աղքատութիւնն է: Ծայրայեղ չքաւորութեան մէջ ապրող աղքերի մէջ անընդհատ տիրում է սովը: Ուժեղ բանուոր տղամարդը հազիւ է կարողանում իր գոյութիւնը պահպանել, և մի աւելորդ որկորը ընտանիքի մէջ ահագին ծանրութիւն է:

Զինատանում և Հնդկատանում ապրող տանեակ միլիօնաւոր աղգաբնակութիւնները, խոնուած լինելով

միջնային համայնքների պէս մի կտոր հողի վրայ, որ դադարել է նրան բաւարար բրինձ տալուց, ընկճուած իշխող դասերի սոսկալի կեղեքման ու ճնշման տակ, ետ մղուած առեւտրական կենտրոններից դէպի երկրի խորքերը, — այդ ողորմելիները բնականաբար պիտի ձգտէին դանդաղացնելու իրանց աճումն, և հասնէին անհրաժեշտաբար որդեսպանութեան ահռելի գաղափարին: Եւ այս «անհրաժեշտ չարիքի» զոհերը պիտի լինէին թոյլերը, որոնք անկարող են մաքառել և իրանց ապրելու միջոց հայթայթել, այսինքն — աղջիկները:

Աղջիկը մեծ խնամք ու ծախք է պահանջում և մինչոյն ժամանակ անպէտք է ծանր աշխատանքի համար, — նա մի աւելորդ ուտող «բողաղ է», որը լցնել անկարող են կիսաբաղցած ծնողները:

Հնդկաստանի մի քանի տեղերում աղջիկներին սպանում են, որպէսզի աղատ միտն հարսանիքի ծախսից, որ չափազանց մեծ է և կլանում է համարեա ծնողների ամբողջ կարողութիւնը:

Սոսկալի է սպանութեան ձեւը:

Յաճախ նորածին աղջկան ուղղակի գցում են աղբի կողովի մէջ, կամ հոր են փորում ու կենդանի-կենդանի թաղում, Հնդկաստանում ուղղակի գցում են Գանգէսի և ուրիշ գետերի սրբազան համարուած ջրերը: Կամ հայրը ոտով ջնջիւում է երեխային, կամ՝ գլուխը պատին է խփում և այլն և այլն:

Հնդկաստանում և Չինաստանում աղջիկների սպանութիւնը ահագին ծաւալով է կատարւում և կարծես սրբագործուած է: Հայրը սպանում է իր աղջիկներին, եղբայրը քոյրերին: Չը նայելով անդլիական կառավարութեան խստագոյն արգելքին, հնդկական բնտանիքներում իգական սեռի մի սոսկալի կոտորած է կատարւում: 1836 թուին Հնդկա-անգլիական կառավարութիւնը քննութիւն բացեց այդ մասին, որից դուրս եկաւ, որ Ռաջպուտանի նահանգներում 10,000 մարդկանց մէջ ոչ մի աղջիկ չէր մնացել: Մի ուրիշ նահան-

դուժ մարդիկ խոստովանուում էին, թէ 100 տարուց աւելի է, ինչ ոչ մի էդ երեխայ կենդանի չի թողնում: Վաթսունական թուականներին կատարուած քննութիւնը ցոյց տուեց, որ համարեա բոլոր հնդկական նահանգներում որդեսպանութիւնը տեղի էր ունենում, այնպէս որ աղջիկ երեխայ գրեթէ բոլորովին չէր մնացել և տասնեակ, նոյնիսկ հարիւրաւոր տարիներ շատ տեղերում հարսանիք չէ եղել, և աղամարդիկ ուրիշ երկրներից են իրանց կին բերել:

Աֆրիկական մի քանի վայրերի ցեղերի մէջ սովորութիւն կայ դուստր կին բերել, որովհետեւ իրանց մէջ աղջիկ զաւակ չի մնում:

Հայերի մէջ բրիտանական սկզբունքները, ի հարկէ, թոյլ չեն տալիս ոչնչացնելու էդ երեխային, սակայն կայ յիշատակութիւն, որ պատահել են սպանութեան դէպքեր: Յամենայն դէպս «աղջկայ մահը մի ներքին բաւականութիւն է պատճառում շատ հայ ծնողի», ինչպէս նկատում է Րաֆֆին:

Մեր ժամանակներում անգամ այս որդեսպանութեան զարհուրելի սովորութիւնը թաքաւորում է շատ տեղեր: Յէյլօն և Մադագասգար կղզիների վրայ, բոլոր աղջիկները կոտորուում են, բացի առջնեկից: Մի բանի արաբական կռապաշտ ցեղերի մէջ, ըստ Շալկովի, աղջիկներին թոյլ է տրուում ապրել մինչեւ վեց տարեկան հասակը: Այդ ժամանակ հայրը տանում է երեխային ջրհորի մօտ, հրամայում է կռանալ և նայել, և այդ րոպէին ուժով խփում է վզին, գլորում ջրհորի մէջ ու հորը լցնում հողով:

Հին կլասիկ երկրներում (Յունաստանում և Հռոմում) աղջկայ ծնունդը այդպէս թշնամաբար չէր ընդունում: Այնտեղ աղջկայ վրայ նայում էին իբրեւ ապագայ զինուորների մօր վրայ, այդ պատճառով էլ աղջկանից պահանջում էր գեղեցիկ և առողջ մարմին, ինչպէս և տղաներից:

Հայրը նորածին երեխային պիտի ներկայացնէր

Թաղական ծերունիներին, որոնք զննում էին նրան ու իրանց վճիռը տալիս: Եթէ նա լաւ կազմուած ու նէր, մոյցնում էին բաղաբացիների անուան ցուցակի մէջ, իսկ եթէ նա մի որեւէ արատ ունէր կամ թուլակազմ էր, չպրտում էին ձորը Տայգետեան կոչուած քարափից:

Նորագոյն ազգագրական տեղեկութիւններին նայելով արատաւոր երեխաներին ունչացնելու սովորութիւնը գոյութիւն ունէր և ունի այժմս էլ զանազան ազգութիւնների մէջ:

Ահա թէ ինչպէս են նայել, ու նայում են այժմ ևս, աղջկայ ծննդի վրայ: Աղջիկը մի աւելորդ ծանրութիւն է համարում, որից վաղօրօք ազատուելու փափաղը մղում է ծնողին մինչև անգամ դէպի որդեսպանութեան ոճիրը:

Մուհամմէդի և ուրիշ մեծ խորհողների ու յեղափոխիչների, մանաւանդ Քրիստոսի մարդասէր ուսմունքները ձգտել են միշտ ազգերին սէր ներշնչելու դէպի կանացի սեռը, սակայն անկարող են եղել հաւատարեցնել երկու սեռերը: Անտարակոյս, քանի քաղաքակրթում է մի ազգ, այնքան աւելի է նուազում այդ տարբերութիւնը, բայց դարձեալ, նոյնիսկ քաղաքակրթուած ազգերի մէջ, աղջկայ ծնունդը չի բերում ծնողներին այն հրճուանքը, ինչ որ տղայինը, այլ ընդհակառակը գցում է նրանց սրտի մէջ մի խուլ, զսպուած անբաւականութիւն ու դժգոհութիւն:

ԲՃՊ. Վ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ

(Եր ԵԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ)

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Փ) Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հրատարակութեամբ Լազարեան ձեմարանի Արեւելեան Լեզուաց. (ЭМИНСКИЙ Этнографический сборникъ). Հատոր Ա. Փշրանք շիրակիամբարներից, հաւաքեց Ա. Մխիթարեանց. Մոսկուա-Ալեքսանդրովսկ, 1901 թ., դ. 1 ա.—Հատոր Բ. Ժողովրդական վէպ և հէքէաթ. հաւաքեց Ա. Հայկունի, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1901 թ., դ. 1 ա. 25 կ.:

Ազգագրական դիտութիւնը, ինչպէս յայտնի է, դրադուում է առանձին ժողովրդների կեանքի բոլոր երևոյթների նկարագրութեամբ, սկսած նրա ֆիզիկական առանձնայատկութիւններից, նրա ու կացից մինչև հոգեկան ամենաբարձր արտայայտութիւնները: Մի խօսքով, չը կայ այդ կեանքում ամենաչնչին մանրամասնութիւն անգամ, որ նշանակութիւն չունենար մի ժողովրդի ազգային ինքնութիւնը կատարելապէս ճանաչելու համար: Ազգագրական նիւթերի հաւաքումը սկսում է այն օրից, երբ ինտելիգենցիայի մէջ ծագում է ազգային ինքնաճանաչութեան դադափարը: Այնուհետև այդ նիւթերի հաւաքումը և ինքնաճանաչութիւնը, կարելի է ասած, ուղիղ յարաբերութիւնով են աճում, զուգահեռաբար են զարգանում:

Գաղափար ստանալու համար ազգագրական մեթօդով ժողովրդի կեանքը ուսումնասիրելու մասին՝ կարող է ընթերցողը ծանօթանալ պ. Ե. Լալայեանի հրատարակութեամբ լոյս տեսնող «Ազգագրական Հանդիսի» նիւթերի, օրինակ, Բենսէի «Բուլանըխ» գեղեցիկ ուսումնասիրութեան հետ: Եթէ ապա նա համեմատի «Էմինյան ազգագրական ժողովածուի» լոյս տեսած երկու հատորների բովանդակութիւնը, ընթերցողը անշուշտ կը տեսնի, որ Լազարեան ձեմարանի այդ հրատարակութիւնները լիակատար չեն և վերաբերում են, զիջաբարապէս, ազգագրութեան միայն մի մասին, ժողովրդական բանահիւստութեան:

Ուրիշ խօսքերով «Հմինեան ազգագրական ժողովածուի» նիւթերը առաւելապէս վերաբերում են էթնօգրաֆիայի (ազգագրութեան) այն ճիւղին, որ կոչւում է ֆօլկլօր, այսինքն բանաւոր գրականութիւն:

Դա ազգագրութեան ամենակարեւոր ճիւղն է, որովհետեւ բանաւոր գրականութիւնը այն անսպառ աղբիւրն է, որից գրաւոր գրականութիւնը կարող է վերցնել թարմ գոյներ, ազգային համ ու հոտ, ոճի առանձնայատուկ կորով և գեղեցկութիւն: Պէտք է չը մոռանալ որ քաղաքակրթութեան հոսանքի հետ, երկաթուղիների դժերի անցնելով, անհետանում են նահապետական նիստ ու կայք, սովորութիւնները, հաւատալիքները և, դժբախտաբար, նաև ժողովրդական լինքնուրոյն բանահիւսութիւնը, ուստի ինչքան եռանդուն լինեն այդ ստեղծագործութիւնները ազգային մտաւոր շտեմարաններում հաւաքող կազմակերպութիւններ, այնքան չափ բան կ'ազատուի կորուստից և խեղաթիւրութիւններից:

«Հմինեան ազգագրական ժողովածուի» առաջին հատորը կազմուած է Շիրակի գաւառում Ա. Մխիթարիտնցի հաւաքած նիւթերից, իսկ երկրորդ հատորը՝ Ս. Հայկունու հաւաքածներից և պարունակում է թիւրքաց Հայաստանի Մոկաց, Արճէշի, Բուլանըխի և Կուլապի բարբառներով ժողովրդական վեպեր և զանազան բարբառներով գրած ժողովրդական հեքիաթներ:

Ի հարկէ, «Հմինեան գրամաղլուլը» այնքան մեծ չէ (կարծեմ մօտ 10 հազար), որ նրա տոկոսներով կարելի լինէր կազմակերպել զանազան գաւառների ազգագրական ուսումնասիրութիւնը, ուղարկելով յատուկ բանահաւաքներ կամ հետազօտողներ. սակայն նա կարող էր աւելի սխտեմատիկաբար և ընդարձակ չափերով գլուխ բերել իր առաջ դրած նպատակը, եթէ աջողուէր գրաւել մեր հասարակութեան համակրութիւնը: Այդ հասարակութիւնը այժմ իր առաջ տեսնում է դրուած «Հմինեան գրամաղլի» գործադրութեան գեղեցիկ սկզբնաւորութիւնը:

Նրանք, որոնք ըմբռնում են ազգագրութեան կարեւորութիւնը մեզանում և ցանկանում իրանց կարողացածին չափ նպաստել այդ ուղղութեամբ գործող օրգաններին—առայժմ ունեն երկու լուրջ ձեռնարկութիւններ. Մոսկուայի «Հմինեան ազգագրական ժողովածուն» և Թիֆլիսի «Ազգագրական Հանդէսը»: Երկուսին էլ ցանկանում ենք կատարեալ աջողութիւն:

10) Ս. ՎԷՐՆԷՐ, «Արարացի Սուրբ Գրոց մէջ», թարգմանեց Հ. Բ. Պիլէզիկեան, Վիեննա, 1901, հր. 77, դին 1 ֆր.: (Սղգային Մատենադարան, 18, արտատպած «Հանդէս Ամսօրեայից»):

Ս. Գրքի մէջ հինգ անգամ յիշուած է Արարատ բառը՝ «լերինք Արարատայ», «երկիր Արարատայ», «թագաւորութիւն Արարատայ» խօսքերում: Մի անգամ՝ Արարատի թագաւորութեան հետ կից յիշուած են «Մեննեանց և Ասքանաղի» թագաւորութիւնները: Ինչպէս Ս. Գրքի մէջ պատահած ամեն մի անուն առարկայ է եղել բաղմաթիւ հետազօտութիւնների ու մեկնութիւնների, այնպէս էլ եղել է Արարատ բառը, մանաւանդ որ Արարատի լեռների վրայ է հանգչել Նոյի ստապանը և գլխաւորապէս Արարատի թագաւորութիւնը Նրեմիա մարդարէի կողմից հրաւիրում է Բաբելոնը կործանելու. այնպէս որ Արարատը առանձին կարեորութիւն է ստանում թէ՛ նուիրականութեամբ, իբրև մարդկութեան երկրորդ խանձարուր, Ս. Գրքի տեսակէտով, և թէ՛ իբրև պատմական-քաղաքական դեր կատարող պետութիւն:

Բնական է ուրեմն, որ հարիւրաւոր հեղինակներ հին և նոր ժամանակ,—մեկնիչներ, աստուածաբաններ, հնախօսներ և այլն զբաղուէին որոշելու, թէ ինչ է այս Արարատը և որ երկիրը կամ լեռն է այժմեան աշխարհագրական անունով, Հին հեղինակներն առհասարակ և նորերից էլ շատերը Արարատը հասկացել ու մեկնել են Հայաստան: Այն աստիճան ստոյգ է համարուել այս հասկացումը, որ մինչև իսկ երբայեցեքէն բնագիրը թարգմանելիս՝ զանազան լեզուներ բնագրի Արարատ բառի փոխարէն գործ են ածել Հայաստան բառը (Արմենիա). այսպէս վարուել են յունարէն, լատիներէն, ասորերէն և հայերէն թարգմանութիւնների մէջ:

Դօկտօր Ս. Վէբէր հայադէտ աստուածաբանը իր այս աշխատութեան մէջ մի նոր փորձ է անում քննելու այս բառը և բացատրելու, թէ որքան ճիշտ է Արարատի այս աւանդական նոյնացումը Հայաստանի հետ: Նախ մէջ բերելով նախկին մեկնիչների ու զիտնականների կարծիքները այս հարցի առիթով՝ նա զիմում է ապա Հայաստանի պատմութեան և աշխարհագրութեան նորագիւտ ամենահին աղբիւրներին, այսինքն Ասորեստանեան և Հայկական (Ուրարտեան) սեպագիր արձանագրութիւններին, նրանց մէջ փնտռելով հիմքեր՝ որոշելու համար Արարատի ինչ և որտեղ լինելը: Այս արձանագրութիւնները ներկայումս այն աստիճան ուսումնասիրուած են, որ արդէն կարող

են օժանդակ դառնալ և լոյս սփռել Առաջաւոր Ասիայի հնա-
գոյն պատմութեան ու աշխարհագրութեան վրայ:

Մանրամասն քննելով ու համեմատելով սեպագիր արձա-
նագրութիւնների մասին կատարուած այս ուսումնասիրութիւն-
ները՝ հեղինակը գալիս է հետեւեալ եզրակացութիւններին.—
Ապրանազեան թագաւորութիւնը Հայաստանի սահմաններից
դուրս է (այնպէս որ մեր հին հեղինակները՝ հայերին տուած «Աս-
քանադեան աղդ» կոչումը սխալ է):—Նոյնպէս Հայաստանից մեծ
մասամբ դուրս է Մանը կամ Միւնի (Մաննաի) թագաւորու-
թիւնը Սա Արարատից լողորովին տարբեր թագաւորութիւն է
եղել, որ վերջը Հայաստանի սահմանների մէջն է մտել:—Իսկ
Արարատը երկրի անունն չէ և ոչ լեռան: Արարատը (սեպագիր-
ների Ուրարտուն) քաղաքական հասկացողութիւն է, պետու-
թեան անուն, որի կենտրոնական տեղը եղել է Վանայ լճի հա-
րաւ արեւելեան կողմը. նրա սահմանները պատմութեան ըն-
թացքում փոփոխուել են: Երբ, զիտնականների ենթադրու-
թեամբ, հնդիկ-եւրոպական հայ ցեղը գաղթեց Առաջաւոր Ա-
սիա՝ կռուի բռնուեց Արարատի պետութեան հետ և հետզհետէ
նրան նեղելով ու քշելով՝ նրա երկիրները դրաւեց. նրանց մի
մասը ոչնչացաւ, միւս մասը գաղթեց դէպի հիւսիս: Արարատ-
ից ց վերջին ոյժերը հաւաքուեցին Արաքսի ոտողած ընդարձակ
դաշտում, որ նրանց նախկին անունը իր վրայ պահելով՝ Այրա-
րատեան դաշտ կոչուեց: Այստեղ էլ ոչնչացաւ նրանց տէրու-
թիւնը՝ հայերի և վերջնականապէս մարերի ձեռքով, որոնք
նուաճեցին նաեւ հայերին: Այս կերպով՝ Ս. Գրքի Արարատը չէ
կարելի հասկանալ Հայաստան, այլ Վանայ լճի շրջակայքը զրո-
նուող մի տէրութիւն, որ շատ ժամանակ անցնելուց յետոյ
Հայաստանի մէջ մտաւ: Իբրեւ նրա մի մասը: Արանից հետեւում
է նաեւ, որ Արարատի սահմաններում, գտնուող լեռը, որի վրայ
տապանը հանգչել է՝ չէ կարելի Մասիսը համարել: Տապանը
նստել է Կորդուաց լեռներից մէկի վրայ, այս են վկայում թէ
պատմական հետազոտութիւնները և թէ հայոց հին հեղինակ-
ները, որոնցից և ոչ մէկն անգամ չէ յիշում, որ Մասիսի վրայ
նստած լինի տապանը: Հայոց մէջ աղգային հին աւանդութիւն
էլ չը կայ այս մտքով: Մասիսը տապանակիր լեռ է սկսուել հա-
մարուել համեմատաբար ուշ ժամանակ, 11-րդ դարից ոչ առաջ:

Հեղինակի եզրակացութիւններն ընդունելով՝ պէտք է նը-
կատենք, որ նրանցից վերջինը, այսինքն տապանի Կորդուաց
լեռներում և ոչ Մասիսի վրայ նստելը՝ նոր չէ: Այս միտքը վա-
ղուց ապացուցուած ու հաստատուած է. սակայն հեղինակը ծա-

նօթ չէ եղել սրան, որովհետեւ չէ դործածել աղբիւրներ նոր հայերէն և ռուսերէն լեզուներով:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

11) „Das Gewerbe in Georgien“ („Արհեստը Վրաստանում“), von Dr. Philipp Gogitschayschwili. Tübingen. 1901.

Այս վերնադիրս ունի վրացի պ. Գօգիտշայշվիլիի զօկտօրական աշխատութիւնը, որ նա տուել է վերջերս Լայպցիգի համալսարանի անտեսագիտութեան յայտնի պրօֆէսոր Բիւխհորի մօտ: Նոյն պրօֆէսորի մօտ է քննուել նաև պ. Ս. Թառայեանը, ներկայացնելով «Das Gewerbe bei den Armeniern» («Արհեստը հայերի մօտ») զօկտօրական դիսսերտացիան:

Նախ քան այս աշխատութեան բովանդակութեան և ուսումնական արժանաւորութեան անշնկը, կարևոր ենք համարում փոքր ինչ կանոն անել ներածութեան և զրքի զանազան ծանօթութիւնների մէջ վրացի հեղինակի յայտնած մի քանի կէտերի վրայ:

Վրաց ներկայ ինտէլիգենտ ոյժերի և մամուլի մասին դադափար ունեցող մարդը հազիւ թէ, ներածութեան երկու երեսը կարդալուց յետոյ, չը կարողանայ որոշել հեղինակի գոյնը յատկապէս այն դիրքի նկատմամբ, որ ունի վրաց ինտէլիգենցիայի մի մասը դէպի Կովկասեան հայերը: Եւ իրաւ չի սխալուիլ ընթերցողը իր ենթագիտութեամբ. մի քայլ առաջ, և նա բաց է ի բաց կը նկատէ այն զայրոյթով լի առեւտրութիւնը, որ անխնայ թափում է զօկտօր Գօգիտշայշվիլին հայերի գլխին:

Անշուշտ, յայտնի ճշմարտութիւն է, որ իւրաքանչիւր գիտական թեմա միանգամայն հեռու պիտի լինի կանխակալ տենդենցիայից, միտումից, և գիտական անաչառութեամբ վերաբերուի քննող հարցին, մինչդեռ վրացի հեղինակը տոգորուած է անչափ վրայամոլութեամբ և անտեղի հայատեցողութեամբ:

Վրացի հեղինակը ներածութեան մէջ նախ թուում է այն բոլոր անունները, որոնք տալիս են Վրաստանին չրջապատ ցեղերն ու եւրոպացիք: Վրացիք կոչում են իրանց երկիրը «Սաքարթվիլօ», դերամանացիք՝ «Georgien», ֆրանսիացիք՝ «Géorgie», անգլիացիք՝ «Georgia», պարսիկներն ու թաթարները՝ «Գիւրջիստան», թիւրքերն ու քրդերը՝ «Գիւրջ»: Հապա հայերը: Անշուշտ կարիք չէ համարել դօկ. Գօգիտշայշվիլին հայերից «Վրաստան» կոչուող անունը տալ:

Ապա հեղինակը համառոտ նկարագրում է Վրաստանի հին պատմա-աշխարհագրական և ներկայ քաղաքական բաժանմունքները, սահմանները: Նա նկարագրում է Վրաստանի բնութիւնը հրապրանշ գոյներով, նոյն իսկ «արքայութիւն է» անուանում նրան: Սակայն աւելի է հպարտանում, երբ անշուշտ բնութիւնից անցնում է վրաց ժողովրդի պատմական դերը որոշելու խնդրին: «Առաջաւոր Ասիայի կուրուրական ցեղերի մէջ վրաց ազգը ամենանշանաւոր տեղն է բռնում: Չը նայելով իր աննշան քանակութեան, որ ամբողջ պատմական անցեալում չի եղել աւելի, քան մի միլիոն, այնուամենայնիւ դարեր շարունակ այդ քաջամարտիկ ժողովուրդը ամբողջ Կովկասը նուաճել և իր տիրապետութեան է ենթարկել, դիմադրելով չորս կողմից սպառնացող այնպիսի ահարկու ոյժերի, ինչպէս են պարսիկները, արաբները, թիւրքերն ու թաթարները», ասում է հեղինակը:

Բայց աւելի հետաքրքիր է հայերին ուղղած նրա անէծքները Գրքի վերջին գլխում, երբ անային բոլոր աշխատանքների, արհեստների մասին իր տակիքը վերջացնում է, հեղինակը անցնում է կապիտալիստական արտադրութիւններին («Kapitalistische Produktion»). 19-րդ դարու սկզբներում և մանաւանդ կրկնորդ կիսում, վրաց ժողովուրդը, առաւել քաղաքներում, դուրս է գալիս իր զբաղմունքի չրջափակ սահմաններից և մտնում առևտրի լայն ու կենդանի ապարէզ, բուն տալիս մեծամեծ ձեռնարկութիւնների, ուր բնականաբար նա պիտի գործ ունենար ոչ թէ փոքրիկ և մեծ մասամբ նոյնացեղ համայնքի հետ, այլ իր տնտեսական յարաբերութիւններով նա պիտի չփուէր չրջապատող զանազան ազգերի հետ: Նրջապատ ազգերից հէնց միայն հայն է, որ, ըստ դոկտոր Գօգիտաշաշվիլի, ամենաշնասակար տարրն է հանդիսանում վրաց ժողովրդի ինքնուրոյն զարգացման և տնտեսական բարեկաւութեան խնդրում: Հէնց միայն հայն է, որ այնքան խայթող փուշ է դարձել հեղինակի աչքում, և որի դէմ ուղղել է նա իր սլաքները: Նա իր ասածների վկայութիւն է ծառայեցնում նաև զանազան անմիտ տեղեկութիւններ, քաղած մի ճանապարհորդի գրութիւնից («Geogr. Natur, Sitten und Bewohner». A. Leist): «Հայերը գալիս են իրանց հայրենիքից, որպէս փախստականներ—գրում է դոկ. Գօգիտաշաշվիլին, քաղելով Leist-ի գրութիւնից—դէպի Վրաստան, յատկապէս Թիֆլիս և նրա շրջակայ գաւառներն ու գիւղերը, ուր նրանք սիրալիր ընդունելութիւն են ունենում տեղական բնակիչներից: Փոքր ժամանակից յետոյ, հայերը ի չարն են դործ դնում իրանց ցոյց տուած բարեկամական յարաբերութիւնները, և Վրաստանում կատարում են հրէայի դեր... Հայը

ստիպուած է արհեստներով և առևտրով իր հայրը վաստակել, որովհետեւ զուրկ է երկրագործութիւնից և նրա հարստութիւնից: Եւ չնորհիւ այն հանգամանքին, որ հայերը դարեր շարունակ ենթակայ են եղել պարսիկ և թիւրքաց իշխանութեան, մեռել է նրանց մէջ անկեղծութեան և ազնւութեան զգացումը, և խորապէս տեղի տուել ճարպիկութեան, կեղծաւորութեան, կծծիւթեան և անյաւազ զղացման: Իսկ սոքա յատկութիւններ են՝ միանգամայն յատուկ հայրենադուրկ ժողովրդին որ իր անդաստական գոյութիւնը պատուարում է այս կամ այն երկրի ծոցում: Այդ է պատճառը, որ մի հաւատով լի, բարեխիտ և հիւրընկալ ժողովուրդ, ինչպէս վրացիք են, մեծապէս վնասուած են հայերի հարեանութիւնից: Գերմանացու այս դիտողութիւններին յարակցում է վրացի հեղինակը իր կողմից մի յուշելուած. «Հայերի վրաստանում կատարած վաշխառութեան և անխնայ հարստահարութեան մեծապէս նպաստում է այն հանգամանքը, որ նրանք քրիստոնեայ են: Այդ հանգամանքը չուտ է ընտելացնում և բարեկամական յարաբերութիւն ստեղծում երկու ցեղերի մէջ: Հայերը մօտենում են վրացի թէ քաղաքացուն և թէ գիւղացուն սկզբում որպէս պատենա, և յետոյ օգտուելով այդ վստահութիւնից, նոքա ձգտում են իրանց ընչաքաղց նպատակների իրագործման: Ի միջի այլոց նկատելու է, որ արդէն իսկ յայտնի ճշմարտութիւն է, որ հայերը ճանաչուած են արեւելեան երկրներում իբրեւ վաշխառուներ»...

Այդ վկայութիւններից պարզ երևում է, թէ գերմանացի ճանապարհորդն ու վրացի հեղինակը ինչպիսի կուրացած աչքերով են նայում իրականութեան, որքան են խեղաթիւրում ճշմարտութիւնը *):

*) Ուշագրութեան արժանի է նորերս պատահած մի դէպք, որ ցոյց է տալիս շատ գերմանացիների վերաբերմունքը դէպի հայերը: Հայ ուսանողութեան «Միութեան» Լաչպիգի ճիւղի պատգամաւորը դիմում է տեղուս համալսարանի համաշխարհային հռչակ վայելող աշխարհադրագէտ պրօֆէսոր Բառցելին և խնդրում, որ ինքը ևս, ինչպէս եւրոպական յայտնի մարդիկ խոստացել են, բարեհաճէ հայերի մասին իր մասնագիտութեան վերաբերեալ մի յօդուած գրել՝ ժողովածուի մէջ գետեղելու համար: Պրօֆէսորը առանց այլալիւթեան պատասխանում է. «Նա իբրեւ գերմանացի և գերմանական պրօֆէսոր, երբէք չեմ կարող մի այդպիսի բան յանձն առնել, քանի որ հայերի աղատութիւնը թիւրքիայում միանգամայն հակառակ է գերմանացի շահերին: Բացի զրանից, չարժէ ծառայութիւն անել մի այնպիսի անընդունակ ազգի համար, ինչպէս հայն է, որից թիւրքը անհամեմատ ընդունակ ու ճարպիկ է: Թէև, աւելացնում եմ, ես իբրեւ սոսկ անձնաւորութիւն, հայերի դէմ ոչինչ չունեմ. ես ունեցել եմ հայերից աշխատասէր և եռանդուն ուսանողներ»:

Անցնենք գրքի բովանդակութեան:

Դօկտոր Գօգիաշայշվիլին տուել է անթերի ամբողջութեամբ և սխտեմատիկ դասաւորութեամբ այն բոլորը, ինչ որ խոստացել է ներածութեան մէջ: Եւ դուք տեսնում էք այդ աշխատութեան մէջ վրաց ժողովրդի՝ արական թէ իգական սեռի, քաղաքացիների թէ գիւղացիների՝ գործ դրած արհեստների և տնային աշխատութիւնների մի լիակատար պատկեր: Հեղինակը ունեցել է իր ձեռքի տակ շատ հարուստ նիւթեր, գրուած վրացերէն, ռուսերէն, գերմաներէն և մասամբ ֆրանսերէն լեզուներով: Մի բոպէ համեմատութիւն դնել վրացու և պ. Ս. Թառայեանի դօկտորական աշխատութիւնների մէջ, ուրիշ խօսքով «Արհեստը Վրաստանում» (121 եր.) և «Արհեստը հայերի մօտ» (63 եր.) գրուածքների մէջ, անկարելի է: Յաւակցաբար պիտի ասել, որ պ. Թառայեանի աշխատութիւնը խիստ թոյլ գրուածք է, գրեթէ կմակը այն արհեստների, որոնք հայերի մէջ գոյութիւն ունեն: Եւ դրա ամենամեծ պատճառը ձեռքի տակ ունեցան նիւթերի սակաւութիւնն է եղել: «Արհեստը հայերի մօտ» գրուածքը գուրկ է նաև բուն նիւթին չը վերաբերող, սակայն անհրաժեշտ այն մի հատիկ առաւելութիւնից, որի կողմից վրացու գրուածքը դարձեալ փայլում է: Այդ վրացի հեղինակի, ինչպէս սկզբում յիշեցինք, ներածութեան մէջ ամփոփած Վրաստանի հին ու նոր պատմական տեղեկութիւններն են, որ օտար ընթերցողին համառօտ կերպով ծանօթացնում են երկրի ընդհանուր դիրքի և ժողովրդի ընդհանուր վիճակի հետ, նախ քան երկրում գոյութիւն ունեցող մասնաւոր զբաղմունքներին անցնելը: Իսկ այդ կողմից, կարծում ենք, որ պ. Թառայեանը աւելի շատ բան կ'ունենար ասելու, մանաւանդ ամբողջ Հայաստանի արդի քաղաքական բաժանմունքների նկատմամբ: Կարծէք բնաբանի համապատասխան բուն ուսումնասիրութեան արժանի նիւթերի բացակայութիւնը ստիպել է պ. Թառայեանին գրքի մէջ երկար ու բարակ կանգ առնել և աւելորդ նկարագրութիւններ անել զուտ էտնոգրաֆիական նիւթերի վրայ: Օրինակ, ինչ կարիք կայ գիւղերում մեծ «օջախի», հարուստ մարդկանց վայելած յարգանքի, ընտանեկան նահապետական վարք ու բարքի, ընտանիքի անդամների փոխադարձ յարաբերութեան, գիւղացիների բարեպաշտութեան և պարկեշտութեան, մեռելի, հարսանիքի և այլ հազար ու մի նիւթի հետ կապ չունեցող խնդիրների մասին այնքան երկար խօսել:

Դօկտոր Գօգիաշայշվիլին արհեստի ամբողջ ճիւղը, սկսած տնային երկսեռեան ամենամանր աշխատութիւններից մինչև

ներկայ բարդ ինդուստրիան, բաժանում է 3 գլխավոր կարգի, իրանց երկրորդական ստորաբաժանումներով հանդերձ.

1) Տնաշխատութիւն.

2) Վարձաշխատութիւն և գնաշխատութիւն.

3) Կապիտալիստական արտադրութիւն:

Ըստ զօկտօր Գօղիտչայշվիլի վկայութեան, մինչև 18-րդ դարի վերջերը տնային փակ տնտեսութիւնը կամ աշխատութիւնը գրեթէ իր ամբողջ հարադատութեամբ գոյութիւն ունէր Վրաստանում: «Գիւղացիք մեծ մասամբ իրանք էին իրանց սեփական ուժերի արտադրութեամբ հողում իրանց կարիքները: Նրանք մշակում էին հողը, զբաղւում գինեգործութեամբ և անասնապահութեամբ, պատրաստում բրդից, բամբակից և մետաքսից իրանց համար հագուստեղէն և փայտից շինում զանազան կահ-կարասիք: Նոյն իսկ այսօր Վրաստանում կան այնպիսի կողմեր, ուր մարդիկ մեծ մասամբ արտադրում են իրանք՝ առանց օտար ուժերի կամ փոխառութեան կարիք զգալու ափս Բոլորը, ինչ որ իրանց կեանքի մէջ գործ են ածում, այդպէս է, օրինակ, ամբողջ Սվանին»: 19-րդ դարի սկզբներում Գամբան Վրաստանում արած ճանապարհորդութեան ժամանակ ասում է ի միջի այլոց. «Կոլխիսում ամբողջ ինդուստրիան կենտրոնացած է ընտանիքներում: Այդ երկիրը դեռ եւս անկարող է իր մէջ ֆաբրիկաներ հիմնելու, կամ մանուֆակտուրա զարգացնելու»: «Այդպէս էր—աւելացնում է վրացի հեղինակը— ոչ միայն Կոլխիսը, այլ և ամբողջ արևմտեան Վրաստանը»: Արեւելեան Վրաստանում միայն Թիֆլիսն էր, որ իսկապէս աչքի ընկնող տեղ էր բռնում, ուր դեռ եւս 17-րդ դարում առևտուրն ու իսկական արհեստը անհամեմատ բարձր էին կանգնած. մի քաղաք, որ դեռ 18-րդ դարի 60-ական թուականներին 20,000 բնակիչ ունէր: Սակայն տիրող վիճակը չուտով տեղի է տալիս այն բարերար հոսանքին, որ ունենում է ռուսական կառավարութիւնը Վրաստանում: Այդ ժամանակաշրջանից սկսած արդէն արագ քայլերով ծաղկում է առևտուրը, բարգաւաճում արհեստները. և 19-րդ դարից սկսած տնտեսութեան եղանակը տեղի է տալիս այլ շրջանի: Բնական իրերի տնտեսութեան փոխարէն, մուտք է գործում փողի տնտեսութիւնը, այսինքն իւրաքանչիւր իրի հանդէպ զբաղւում է փողի արժէքը, իբրեւ մի ընդհարուր մասշտաբ Բոլոր իրերի գնահատութեան:

Առաջին կարգի տակ զօկտօր Գօղիտչայշվիլին առաջ է բերում այն Բոլոր տնային աշխատանքների, գործողութիւնների ցանկը, որոնք գոյութիւն ունեն Վրաստանում, որոնցով

զբաղւում են վրացի քաղաքային ու գիւղային, աղամարդն ու կինը:

Երկրորդ կարգի տակ, ուր նա խօսում է սովորական հասկացողութեամբ իսկական արհեստների մասին, անտեսագիտական ընդհանուր գիտողութիւններով համառօտ կանգ է առնում այն հանգամանքի վրայ, թէ ինչպէս հետզհետէ վրաց ժողովուրդը տնայնատութեան կամ տնային փակ տնտեսութեան շրջանից անցնում է քաղաքային տնտեսութեան սահմանը, որ տնտեսագիտութեան մէջ մարդկային ցեղի տնտեսութեան երկրորդ շրջանն է համարւում: Հեղինակը պաւում է, որ դեռ եւ ուսումնասիրւած չէ իրանց մէջ այն երևոյթը, թէ ուղիղ որ ժամանակ, որքան արագ և ինչ յատուկ մօտիւններով վրացիք անցան տնտեսութեան առաջին շրջանից երկրորդը: Սակայն և այնպէս, եղած նիւթերի հիման վրայ, ինքը հնարաւորին չափ ցոյց է տալիս այդ անկման զգալի ընթացքը. մի բան, որի մասին պ. Թառայեանը նոյն իսկ յիշատակութիւն չի արել իր աշխատութեան մէջ: Այդտեղ նա խօսում է և համբարների հին ու նոր կազմակերպութեան մասին:

Խօսելով համբարների վրաստանում ունեցած ծաղման և զարգացման մասին, հեղինակը, Հաքստհաուզէնի կարծիքի հիման վրայ, այդ դասակարգը ծագած է համարում պարսիկ ժողովրդի ազդեցութիւնից, ինչպէս «համբար» պարսկական բառն էլ ցոյց է տալիս: Նոյն բանը հայերի նկատմամբ աւելացնում է և պ. Թառայեանը, հիմնուելով պրօֆեսսոր Ս. Նդիալարեանցի կարծիքի վրայ: Վրացի հեղինակը, համեարութեան գոյութեան ամենահին ժամանակը արեւել. վրաստանում, համարում է 17-րդ դարը, այն էլ բացառապէս Թիֆլիսում: Մինչդեռ հայերի մէջ նոյն դարում համեարութիւնը զարգացել, բաւական առաջ էր գնացել, ուրեմն պէտք է եւթագրել այդ դասակարգի գոյութիւնը Հայաստանում աւելի վաղ, չնորհիւ մանաւանդ այն հանգամանքի, որ սլաւոնից յարաբերութիւնը մեզ հետ և նրանց ազդեցութիւնը մեզ վրայ, աւելի սերտ և մեծ չափով է եղել:

Գօկտոր Գօգիտչայփիլին առաջ է բերում և ստատիստիկական մի մանրամասն ցուցակ, որ ցոյց է տալիս, թէ Թիֆլիս և Գութայիս նահանգներում 1893 և 1896 թուականներին վրաց ժողովուրդը ինչ կարգի արհեստներ էր վարում և իւրաքանչիւր արհեստ որքան վարպետ, օգնական և աշակերտ էր պարփակում իր մէջ: Բերած ցուցակից երևում է, որ այդ թուականներին մետաղի և փայտի ինդուստրիային նուիրւած արհեստաւորներ անհամեմատ շատ են եղել, քան ինդուստրիայի միւս ճիւղերի: Մետաղի ինդուստրիայով զբաղւում էին վարպետ,

օգնական և աշակերտ միասին առած՝ 5117 հոգի, իսկ փայտի ինդուստրիայով՝ 2483 հոգի: Ըստ քաղաքների և գիւղերի ազգաբնակչության, բոլոր ճիւղերի արհեստավորների քանակը, դարձեալ նոյն նահանգներում, կազմում էր քաղաքներում ընդհանուր գումարը՝ 13159 հոգի, իսկ գիւղերում՝ 14,536, բոլորը միասին առած՝ 27,695 հոգի:

Ներող կարգի տակ, երբ արդէն հեղինակը խօսում է կապիտալիստական արտադրութիւնների մասին, դարձեալ արհեստների սահմանում, նոյնպէս ստատիստիկական մանրամասն տեղեկութիւններով ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս հետզհետէ ձեռագործութիւնը տեղի է տալիս տեխնիկային, հսկայ գործարանների վիթխարի մեքենաներին, և թէ ինչպէս փոքրամասն օգնականների (քարգահ) և աշակերտների կողքին մեծ քայլերով աճում է բանուորական դասը, պրօլետարիատը, խմբուելով մասնաւոր կամ ընկերական մեծ ձեռնարկութիւնների շուրջը: Այդ ստատիստիկան վերաբերում է մօտիկ անցեալին՝ 1900-թուին, որից երևում է, որ ինդուստրիայի ամենամեծ ճիւղը՝ Վրաստանում, որ գրաւել է անհամեմատ ձեռնարկողների և բանուորների խոշոր քանակութիւն, եղել են առաջին՝ ուտիլիտէնի և խմիչքի ինդուստրիան. դա ունեցել է ընդամենը 932 ձեռնարկող ղեկավարներ (տէրեր) և 4175 բանուորներ. որ միջին թուով իւրաքանչիւրին՝ գալիս է 4,5 բանուոր: Երկրորդ՝ կաշուեղէնի և փայտեղէնի ինդուստրիան ունեցել է 181 ձեռնարկողներ և 3808 բանուոր, իւրաքանչիւրին՝ 21 բանուոր: Այդ թուականին Վրաստանում գործարանական ամեն կարգի ինդուստրիայով զբաղուել են 1782 ձեռնարկողներ կամ տէրեր և 13,006 բանուորներ, իւրաքանչիւրին՝ 7,3 բանուոր:

Նոյն ստատիստիկան ցոյց է տալիս, թէ որքան կարճ ժամանակի ընթացքում բազմացել է վրաց գործարանական բանուորների թիւը: Սակայն, այնուամենայնիւ, եթէ համեմատենք այդ քանակը ձեռագործ բանուորական ոյժերի հետ, կը տեսնենք որ վերջինս դեռ ևս մեծ չափով գերակշռում է առաջինից, չը նայելով որ նրա պրօցեսսը խիստ դանդաղ քայլերով է առաջ ընթանում: 1900 թուականին ամբողջ Վրաստանի ձեռագործ բանուորների թիւը հասնում էր ընդամենը 27,685 հոգու, իսկ գործարանական բանուորների թիւը՝ 15,087 հոգու, միասին առած 42,782 բանուոր. այդ քանակը դուրս գալով վրաց ազգաբնակչության ամբողջ գումարից՝ 2,054,636, կը մնայ ընդամենը 2,011,854 վրացի բնակիչներ թէ քաղաքներում և թէ գիւղերում, որոնք զբաղւում են այլ կարգի գործերով:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, պ. Գօգիտայշվիլիի դիտեր-

ցիան լուրջ և օգտակար մի աշխատութիւն է: Միայն ավստոս, որ նա անտեղի կերպով գիտական աշխատանքի մէջ ազգային նեղ հաշիւներ է խառնել:

Բ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ

12) Գ.Ր. ՏԵՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ, Նկատողութիւններ Փաւստոսի պոետիմո-րեան վերաբերեալ: Վիեննա, 1901, եր. Բ+ 110, գինը 1,50 ֆր.:

Այս գրքոյկը կազմում է Վիեննայի Միփթարեանների Ազգային մատենադարանի ԼԸ հատորը և նախ մաս-մաս տպուեց «Հանդէս ամսօրիայում»:

Առաջարանի մէջ հեղինակը յիշում է, որ մինչև այժմ բազմաթիւ հետազոտութիւններ են կատարուած Փաւստոսի պատմութեան մասին, որոշելու համար, թէ երբ է գրուած այդ պատմութիւնը և ինչ լեզուով և ով է նրա հեղինակը: Իսկ ուշագրութիւն չէ դարձուած ամենագլխաւորի վրայ—հրչափ հարազատ է այն բնագիրը, որ հասել է մեզ Փաւստոսի անունով: Ինքը ուզում է հետազոտել Փաւստոսը այս տեսակէտից: Նրա ուսումնասիրութիւնը բաղկացած պէտք է լինի երեք մասից. ներկայ գրքոյկը կազմում է առաջին մասը:

Փաւստոսի պատմութիւնը, որ աւանդում է հայոց քաղաքական և եկեղեցական անցքերը Տրդատի մահից մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան երկու ճիւղի բաժանուելը՝ բաղկացած է չորս գրքից, որոնք կոչւում են Գ. Դ. Ե. Զ. դպրութիւններ: Զանազան քննութիւններ ու կարծիքներ են եղել այն մասին, թէ ինչո՞ւ չը կան Ա. և Բ. դպրութիւնները, արդեօք դրանք գրուած և այժմ անհետացած են, թէ սկզբից եւթ Փաւստոսը հէնց 4 դպրութիւն էլ ունեցել է, ինչպէս յիշուած է նրա առաջարանի մէջ, միայն թէ նրանց անունները, փոխանակ Ա. Բ. Գ. Դ. կոչուելու՝ մի որ և պատճառով փոխուել դարձել են Գ—Զ:—Վերջին կարծիքն այժմ աւելի ընդունելի է համարւում:

Արդ մեր հեղինակը զբաղուած է յատկապէս Փաւստոսի վերջին, այսինքն վեցերորդ (Զ) դպրութեամբ: Պէտք է ասել, որ այս դպրութեան միայն առաջին գլուխը վերաբերում է քաղաքական պատմութեան, Արշակունի թագաւորութեան երկու մասի բաժանուելուն. միւս 15 մասը գլուխները պարունակում են կենսագրական տեղեկութիւններ մի քանի աննշան կաթողիկոսների և նշանաւոր հոգեւորականների մասին:—Երկար քըն-

նութիւններից յետոյ նա դալիս է այն եզրակացութեան, որ Փաւստոսի պատմութիւնը մեզ չէ հասել սկզբնական ձեւով, այլ ենթարկուել է խմբագրութեան աւելի ուշ ժամանակ (թէ երբ—հեղինակը չէ որոշում)։ Խմբագրողը եղել է տարբեր աշխարհայեացքի ու հետաքրքրութեան տէր՝ քան բուն Փաւստոսի հեղինակը։ Վեցերորդ կոչուած դպրութիւնը, որ բաղկացած է 16 գլուխներից՝ այս անձանօթ խմբագրողի աւելցրածն է (դուրսէ բացի Ը—Ժ գլուխներից)։ Նա չէ եղել սկզբնական Փաւստոսի պատմութեան մէջ։ Նոյն խմբագրողի աւելցրածն են նաեւ հինգերորդ դպրութեան 12 գլուխները (Ը—ԺԹ), որոնք մատենագրելու մի և նոյն ոգին ու սովորութիւնն են արտայայտում, ինչ որ հեղինակը նկատել է Զ. դպրութեան մէջ։

Այս եզրակացութեան հասել է հեղինակը, որչափ կարելի է հասկանալ՝ հետեւեալ երեւոյթների հիման վրայ.—1. Պատմութեան առաջաբանի մէջ հակասական ցուցմունքներ կան դպրութիւնների թուի և բովանդակութեան մասին. ցուցմունքներից մէկը ենթադրել է տալիս Զ. դպրութեան գոյութիւնը, իսկ միւսը՝ նրա չը գոյութիւնը։ 2. Զ. դպրութիւնը բաղկացած է 16 մանր գլուխներից, այն-ինչ պարունակում է 4 գլխի նիւթ.—3. Շատ գլուխների բովանդակութիւնը միևնոյնն է, միայն տարբեր են նրանց մէջ յատուկ անունները.—4. Այս դպրութեան մէջ դրուած են եկեղեցականների ցանկեր, այն-ինչ բուն Փաւստոսի մէջ բերուած են նախարարների ցանկեր.—5. Զ. դպրութեան մէջ յատուկ անունները հայացրած ձեւով են, այն-ինչ բուն Փաւստոսի մէջ ոչ միայն օտարազգի, այլ և հայացրած անունները գործ են ածւում յունական ու, եւ վերջաւորութիւններով.—6. Զ. դպրութեան մէջ կայ ժամանակագրութիւն, այն-ինչ բուն Փաւստոսի մէջ ժամանակագրութիւնը բացակայում է.—7. Զ. դպրութեան մէջ յիշատակւում են մի քանի անձնաւորութիւններ, որոնց մասին խօսք է եղել և նախընթաց դպրութիւնների մէջ. բայց այստեղ նրանք բերուած են իբրև նոր անձնաւորութիւններ և ոչ թէ իբրև արդէն ծանօթ.—8. Ղազար Փարպեցին Փաւստոսի բովանդակութիւնը այն ձևով է բերում, որ կարելի է եզրակացնել, թէ Զ. դպրութիւնը նորան յայտնի չէր։—Կարծեմ բոլորը բերինք։

Այս հիմքերից մի քանիսը (ինչպէս 2, 3, 4, 7) աննշան երեւոյթներ են և ոչ մի կերպով չեն կարող արդարացնել հեղինակի եզրակացութիւնը՝ Զ. դպրութեան անհարազատութեան մասին. երկուսը (1, 8) կ'ունենային նշանակութիւնը, եթէ բռնազբօս և կամայաբար մեկնուած չը լինէին։ Ամենից կարեւոր են 5 և 6 հիմքերը—անունների հայացումը և ժամանակագրութեան

գոյութիւնը Զ. դպրութեան մէջ, որոնց հակառակ՝ միւս զըպրութիւնների մէջ անունները յունացրած են և ժամանակագրութիւն չը կայ առհասարակ Բայց հէնց այս երկու կէտերում էլ ամենամեծ սխալն է գործում հեղինակը՝ Մի կողմից՝ նա չէ նկատում Գ—ն դպրութիւնների մէջ բազմաթիւ անուններ, ոչ միայն հայերէն, այլ և յունարէն, որոնք յունական վերջաւորութիւններ չունեն *). իսկ միւս կողմից չէ նկատում, որ Զ. զըպրութիւնը նմանապէս զուրկ է որեւէ ժամանակագրութիւնից՝ ինչպէս և նախորդ դպրութիւնները։ Եթէ երկու կաթողիկոսի մասին յիշուած է այնտեղ, թէ մէկը երեք և միւսը երկու տարի կաթողիկոսութիւն արին՝ սա զեռ ժամանակագրութիւն չէ. սրանք նոյնչափ կախուած են օղում, առանց հողի, որչափ և միւս եպիսկոպոսները, որոնք «այն ժամանակ», «մի անգամ», «նոյն ժամանակները» ապրել են և որոնք «իրանց բոլոր կեանքում» առաքինի են եղել։ Ողորմելի է մանաւանդ Զ. դպրութեան առաջին, միակ պատմական զրուխը (Արշակունի թագաւորութեան երկու մասի բաժանուելու կարեւոր տեղեկութիւնը), որտեղ ամեն ինչ կատարւում է «ապա» և «այնուհետ», և որտեղ «թագաւորն յունաց» և «թագաւորն պարսից» (առանց անուններն իսկ յիշելու) որոշում են Հայաստանը երկու մասի բաժանել իրանց մէջ՝ և երկու Արշակունի թագաւորների կառավարութեան յանձնել։—Ահա այս դպրութեան մէջ հեղինակը նկատում է ժամանակագրութեան գոյութիւն։

Այնպէս որ պ. Գր. Տէր-Պօղոսեանի «Նկատողութիւններից յետոյ էլ, հակառակ բոլոր նրա ջանքին, Փաւստոսի Զ. զըպրութիւնը շարունակում է մնալ, գոնէ մեր աչքում, միանգամայն հարազատ։ Եթէ հեղինակը տարբեր եղբակացութեան է եկել և սրա համար բաւական թուով հիմքեր է գտել՝ պատճառը նրա ընդհանուր կանխակալ հայեալքն է մեր հին մատենագիրների վրայ և, իբրեւ սրա հետեւանք՝ դործ դրած մէթօդը Գ. Գր. Տէր-Պօղոսեանը, ինչպէս այս գրութեանը, այնպէս էլ առաջ եղիչէի քննութեան մէջ, առհասարակ այնպէս է տրամադրուած՝ իբրեւ թէ գործ ունի մի խոշոր, խորհրդաւոր, սխ

*) Օրինակի համար՝ Անակ, Արշակ, Բարսեղ (7 անգամ), Գրիգոր, Նախիւան, Նփրատ, Յակոբ, Մծբին, Նպատ, Շահակ, Տերենտ, Տիգրան, Տըրգատ ևայլն, որոնք կարող էին, և մի քանիսը նոյն-իսկ պարտաւոր էին, յունական վերջաւորութիւններ ունենալ՝ եթէ ճիշտ լինէր հեղինակի տեսակէտը։ Եթէ Զ. դպրութեան մէջ կան Սապուրակ, Յոհան, Արտիթ (առանց յունական վերջաւորութիւնների)—միւս դպրութիւնների մէջ կան Նախիւան, Յակոբ, Տերենտ—նոյնպէս առանց յունական վերջաւորութիւնների։

սեմական զեղծումի հետ, որով վարակուած են մեր հին հեղինակները. իբր թէ Եղիշէն, Փաւստոսը, Ղազարը ևայլն ենթարկուել են ինչ-որ գաղտնի անձնաւորութիւնների ձեռնմխութեան, որոնք փոփոխել, այլայլել ու նոր խմբագրել են այս հեղինակները: Այս կանխակալ համոզումն ունենալով՝ նա արդէն ամեն բանի վրայ սկսում է լարուած ուշադրութեամբ նայել. ամեն մի բառ կամ անուն, նոյն-իսկ քերականական ձև՝ նրա կասկածն են շարժում. նա միշտ փնտռում է այդ խորհրդաւոր զեղծումի, այդ անծանօթ խմբագրի հետքերը, նա դառնում է խուզարկող,— և ահա չնչին, ըստ ինքեան ոչ մի նշանակութիւն չունեցող երեւոյթները նրա աչքում դառնում են կասկած զարթեցնող նշաններ (УЛИКВ), և որքան այս նշանները շատանում են, այնքան մեծանում է և խորհրդաւոր զեղծումը, այնքան նա լարում է ուշադրութիւնը մանր հետքերի վրայ, մինչեւ որ վերջապէս հասնում է խոշոր եզրակացութեան, որի անունն է խոշոր սխալ կամ խոշոր թիւրիմացութիւն:

Այս խօսքերով մենք նպատակ չունենք համոզելու հեղինակին, որ յետ կենայ իր կանխակալ կարծիքից ու մէթօդից— միեւնոյն է, նա չի համոզուի.— այլ կամեցանք ներկայ առիթով բնորոշել մեր բանասիրական քննադատութեան մէջ նկատուող այն ցաւալի երևոյթը, որ ներկայումս հայ բանասէրներից ոմանք հետազօտութիւնը դարձրել են խուզարկութիւն և կեղծիքներ որոնելը՝ քննադատութեան միակ նպատակը: Այս միակողմանի և սխալ հետևանքների հասցնող ուղղութեան պատկանողներից մէկն է և այս գրքոյկի հեղինակը:

Մի քանի խօսք էլ ստիպուած ենք ասել պ. Գր. Տէր-Պողոսեանի լեզուի մասին: Ուղղակի տաժանելի աշխատութիւն է նրա գրուածքը կարգալը. մթութիւն, մանուածապատ դարձուածքներ, անսովոր ասացուածքներ, գրաբարի խառնուրդներ— այս յատկութիւնները դժուար հասկանալի, անմարսելի են դարձնում նրան: Կարծես նա նպատակ ունի անպատճառ դժուարացնել, խորհրդաւոր դարձնել նաև իր ասելիքը, կարծես խուսափում է պարզ կերպով ասելուց՝ ինչ որ ունի ասելիք: Ահա մի քանի նմուշներ. «բայց այս անգամ եւս Զ. դպրութեան մէջ հայացած վիճակ ունի անունս Առաստոմ, բայց այն որ տարբեր ձևի մէջ է նա նախորդ դպրութեան համեմատութեամբ» (57):— «Նախագիտելուց յետոյ, առաջինը Զ. դպրութիւնն ինքն է, որ իր գոյութիւն ստանալու հարցը թէ՛ ժամանակի և թէ՛ եղանակի նկատմամբ՝ հիմներ է ներկայացնում վճռելու այնպէս, թէ՛ այն կարկատան է» (8):— «Սմբագիրը ինքնախաբուրթեան մէջ է ընկել 117 տարուայ պատմութիւնը ամբողջապէս միակ և

ժամանակակից կամ ականատես հեղինակինը հասկանալ թոյլ տալով, ըստ յառաջարանին և վերջարանին» (92):—«Այս վերջինիս համեմատութիւնը աւելի նիւթ է շնորհում անհնարաւորութիւն նկատելու փոխառութեան վերաբերմամբ» (94):

Այս նմուշները բացառիկ չեն. գրքի լեզուն ընդհանրապէս այս ոգին ունի: Սրա վրայ աւելացնենք արամաբանական մթնոթիւնը, որ միանգամայն համապատասխանում է լեզուի մթնոթեան: Ընթերցողը չէ կարող հետեւել, թէ որտեղ է մի հարց դրոււմ և որտեղ վերջանում, երբ է վճռոււմ և ինչպէս է վճռոււմ. ինչո՞ւ է մէջ ընկնում մի հարց, որ բուն ինդրի հետ անմիջական կապ չունի կայն կայն: Այս տեսակին վերաբերեալ օրինակները շատ տեղ պէտք է բոնէին, ուստի ստիպուած ենք բաց թողնել:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

13) Գոկօր Կ. Յ. Փառայեան.—«Մարդկութեան ամենամեծ քրեանաբան. Իզմիր, 1901, ձրի»

Ալկոհոլը «մարդկութեան ամենամեծ թշնամին է», կեանքեր ու սերունդներ այլանդակող բազմակողմանի և հսկայական չարիքների մի արմատ. «Ալկոհոլը մեր օրերում», ասում է Գլադստոն, «աւելի աւերումներ է գործում, քան թէ այս երեք պատմական աղէտները՝ սովը, ժանտախտը և պատերազմը: Ալկոհոլը սովից և ժանտախտից աւելի է կոտորում, պատերազմից աւելի է սպանում. սպանելուց աւելին է անում, անպատուութիւն է բերում»: Մի ուրիշ աշխարհահռչակ անձնաւորութիւն՝ Լ. Տօլստոյ այն կարծիքի է, որ «ալկոհոլը ոչ առողջութիւն է տալիս, ոչ ոյժ, ոչ տաքութիւն, ոչ ուրախութիւն, այլ միայն չարիք է պատճառում: Ամեն խելացի և բարեկիրթ մարդ պարտաւոր է ոչ միայն ինքը չը գործածել ոգելից ըմպելիքներ, այլ և իր բոլոր ոյժովը ուրիշներին հեռացնել այս թոյնից»: Այս վտանգաւոր թշնամու ճիրանները սփռուած են աշխարհիս համարեա բոլոր ծայրերում. դրան անխտիր ենթակայ են և՛ քաղաքակիրթը և վայրենին, և՛ կինը և տղամարդը, և՛ հարուստը և աղքատը, և՛ մեծը և փոքրը:

Ալկոհոլականութեան արհաւիրքներից իբրև մի բնորոշ փաստ աւելորդ չենք համարում առաջ բերել հետեւեալը. Բօնի համալսարանի պրոֆէսոր Բէլման՝ 1740-ին ծնուած և 1800-ին

մեռած մի իսկական ալկոհոլամոլ կնոջ՝ Իդա Իւրկէի 709 սե-
րունդները ուսումնասիրել է և եկել է այն եզրակացութեան,
որ սրանցից 7 մարդասպաններ են եղել, 76 ուրիշ զանազան
ոճրագործներ, 144 արհեստով մուրացիկներ, 61 հասարակաց
վթութեան կարօտ և 181 պոռնիկներ: Հսկողութեան, զատա-
վարութեան և բանտարկութեան համար այս ընտանիքը զեր-
մանական կառավարութեան վրայ 6 միլիօն ֆրանկ է նստել:

Քաղաքակիրթ երկրներում վաղուց են սկսել այս սոսկալի
չարիքի դէմ մաքառել. հակաալկոհոլական շարժում XIX դարու
առաջին քառորդից սկսած լայնածաւալ չափեր ընդունեց մա-
նաւանդ Հիւսիսային Ամերիկայում և Անգլիայում: Բայց այս
շարժումը այն դէպքում միայն կարող է բարերար հետևանքնե-
րի հասցնել՝ երբ դա ընդհանուր, համայնական բնաւորութիւն
ունի, և որ զլիսաւորն է՝ երբ դա ոչ թէ ստիպողական է, հար-
կադրեալ, այլ բոլորովին դէպի չարիքը տածուած գիտակցական
վերաբերմունքից: Հազիւ թէ կարելի լինի հերքել այն փաստը,
որ այսպէս կոչուած «ժուժկալութեան» ու «չափաւորութեան»
ընկերութիւններ և ուրիշ նման հիմնարկութիւններ (զգաստա-
րաններ գինեմոլների համար և այլն) անհամեմատ աւելի օգ-
տակար են և դրական, քան թէ կառավարական խիստ միջոց-
ները—ալկոհոլ գործածելու արգելքը, հարկերի բազմապատկումը
և այլն:

Շատ ուրախալի մի երևոյթ է, որ հայ շրջաններում ալ-
կոհոլականութեան դէմ մաքառելու առաջին համայնական փոր-
ձը տեղի է ունենում Պարսկաստանում, ուր ալկոհոլիզմը, ինչ-
պէս երևում է, խիստ տարածուած է *): Ինչպէս յայտնի է 1899
թուին մայիսի 1-ին Թաւրիզում կազուեց «Հակաալկոհոլական
ընկերութիւն», որի նպատակն է «հասարակութիւնը՝ ալկոհոլի
պատճառած անհատական, ընտանեկան և ընկերական չարիքնե-
րից փրկել»:

Վերոյիշեալ գրքոյն ահա այս ընկերութեան առաջին հրա-
տարակոթիւնն է: Գրքոյնի իսկական բովանդակութիւնը 1899-ի
ապրիլին Պարիզում տեղի ունեցած հակաալկոհոլական միջազ-
գային VII կօնգրէսի համառօտ տեղեկագիրն է ներկայացնում,
որից ուշադրութեան արժանի են մանաւանդ հետեւեալ հատ-
ուածները—«ալկոհոլի գործածութեան գիտական հերքումը»,
«ալկոհոլականութեան և ոճրագործութեան առնչութիւնը», «ալ-
կոլականութիւն և աշխատութիւն», «կատարեալ ժուժկալութիւն

*) Համեմատէք «Ստրպատականի կեանքից» յօդուածը ալս №-ում:
Ծ. 10.

թէ չափաւորութիւն», «հակաալկոհոլական կոիւը դպրոցներում» կային:

Այս հատուածներէր յառաջնում բէլգիացի բժիշկ Բիէնֆէն ալկոհոլի գործածութեանը հետեւեալ գիտական հերքումն է աւելիս:

I. Ալկոհոլը մարսողակա՞ն է:—Ո՛չ, նրա մարսողութիւնից յառաջ է գալիս ստամոքսային մկանունքների վաղանցուկ և աղէտալի մի գրգռում, որովհետև ալկոհոլը ստամոքսը գրգռելուց յետոյ անդգայացնում է, որովհետև արիւնը դէպի մորթն է քաշում և ստամոքսային նիւթի ներգործութիւնը արգելում է:

II. Ալկոհոլը ախորժա՞սն է:—Ո՛չ, բայց ստամոքսային մի գրգռութիւն է պատճառում, որը առաջ է բերում մի զգայութիւն, քաղցածութեան պատրանքը:

III. Ալկոհոլը սնո՞ւնդ է:—Ո՛չ, նա չի համապատասխանում այս սահմանումին և արտադրած ջերմութիւնը չի ծառայում ոչ իրական ջերմութեան և ոչ մկանային գործունէութեան:

IV. Ալկոհոլը տաքացնո՞ւմ է:—Ո՛չ, միայն դէպի մորթը մի արեան խուժում տեղի է ունենում և ընդհանուր սառչում:

V. Ալկոհոլը ոգեւորո՞ղ է:—Ո՛չ, մի պարագայում, ոչ ֆիզիքական, ոչ մտաւորական:

VI. Ալկոհոլը վարակումից պաշտպանում է:—Ո՛չ, մարմինը ենթակայ է անում փոխանցող հիւանդութիւններ ստանալու:

VII. Առանց ալկոհոլի չե՞ կարելի ապրել.—Այս մի սխալ կարծիք ու նախապաշարում է, որ բազմաթիւ դէպքերով ջրում են:

VIII. Ալկոհոլը երէխաներին օգուտ տալի՞ս է.—Ո՛չ, երեխաներին բնաւ ալկոհոլ տալու չէ:

IX. Ալկոհոլը չե՞ արգելում երկայնակեցութիւնը.—Անպիճելի վիճակագրութիւնների համեմատ կեանքը կարճեցնում է:

Հետաքրքրական և շատ օգտակար տեղեկութիւններ են ամփոփում նաև միւս հատուածները. ինչ ասել կ'ուզի որ ցանկալի է տեսնել բժ. Վ. Արծրունու «Մի իմիր» բրօշխրի հետ միասին և այս գրքոյկը տարածուած մեր ժողովրդի լայն խաւերում: «Մարդկութեան ամենամեծ թշնամին» կարելի է ձրիաբար ձեռք բերել «Պարսկաստանի հակաալկոհոլական ընկերութեան» վարչութիւնից (Հասցէն՝ Monsieur Le Président de la Société Antialcoolique de Perse; à TAURIS):

Վ. Ն.

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Յ. Մալխասեան. Հայ գեղջուկի ալբոմը, ք. մ., արտատպած «Ազգադր. հանդիսից»։ Թիֆլիս, 1901 թ.։
- 2) Ե. Հիւրհարա. Յուդայի վերջին գիշերը, Թարգմ. Խ. ք. Փանեանց։
- 3) ? Փարիօլա. Թարգմ. Խ. ք. Փանեանց, Թիֆլիս, 1901 թ., գինն է 15 կ.։
- 4) Խ. ք. Փանեանց. Բարեպաշտները (արեւելեան զրոյց), Թիֆլիս, 1901 թ., գինն է 10 կ.։
- 5) Ануш. Калантаръ. Микроскопич. изсл. макона, Тиф-
лисъ, 1901 г.
- 6) Վ. Փափաղեան. Էմմա, վէպ ժամանակակից բարքերից, Թիֆլիս, 1901 թ., գինն է 1 ռ.։
- 7) Le Droit arménien depuis l'origine jusqu'a nos joures, par
K.—J. Basmadjian.
- 8) Նար-Դոս, Սպանուած Ազաւնին, վիպակ. հրատարակութիւն
Գողթնի, Բագու, գինն է 30 կոպ.։
- 9) Снтр.вр. инспекторъ Г. Н. Степановъ. Краткій исто-
рический очеркъ возникновенія и развитія санитар-
наго дѣла и врачебныхъ учреждений въ г. Тифлисѣ.
Тифлисъ, 1901 г.
- 10) Մ. Լերմոնով, Դե, Թարգմ. Յ. Զ. Միրզայեանց, Թիֆլիս,
1901 թ., գինն է 10 կ.։

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Միջնակարգ դպրոցների ընդուններից, փոխադրական քննութիւնների վերացումը և ուսուցիչների վարձատրութեան հարցը.—Հասարակութեան և դպրոցի մէջ եղած կապը.—Ի՞նչպէս վճռեց ֆինանսների մինիստրութիւնը այդ հարցը.—Սուստրական դպրոցների կազմակերպութեան խելացի հիմքը.—Հողաբարձական խորհուրդը.—Մեր «ազգային մանկավարժ-վարիչ-ներին» մի տարօրինակ ընդունակութիւնը.—Ի՞նչ ճանապարհով պէտք էր փոփոխութիւններ մտցնել մեր թեմ. դպրոցներում գոյութիւն ունեցող կանոնադրութիւնների մէջ.—Իրաւունք և քմահաճոյք.—Իրաւական կարգերի առաւելութիւնը.—Կառավարչական սենատի մի որոշում:

Պ ա շ տ օ ն ա կ ա ն հ ա ղ ո Ր Դ ա գ Ր Դ Ե Թ Ի ւ ն ե Ր. Պալովկի գիւղի աղանդաւորների գործը.—Ցոյցեր Ֆինլանդիայում.—«КАВКАЗЪ»-ի հաղորդածը.—Կիեւի պօլիտեխնիկումի փակումը.—Ուսանողական անկարգութիւններ Մոսկուայում.—Թիւրքահայ փախստականների մասին կարգադրութիւն:

Անցեալ տարի մեր մի տեսութեան մէջ (№ 7) առիթ ունեցանք խօսել լուսաւորութեան մինիստրութեան միջնակարգ դպրոցների համար ծրագրուած ընդունների մասին: Այս 1901—1902 ուսումնական տարին առաջինն էր, որի ընթացքում սկըսել էին դործադրել նոր ծրագիրը ստորին դասարաններում: Բացի ծրագրի փոփոխութիւնից այժմ դանազան մասնաժողովներում պատրաստում են և այլ ընդունների ուրուագծեր: Իրականացած բարենորոգումներից մէկն էլ դասարանից դասարան փոխադրուելու համար քննութիւնների վերացումն է: Հէնց այս ուսումնական տարուայ վերջում պէտք է դործադրուեն դպրոցական կեանքի այդ կարևոր մասում նոր կանոններ, որոնց հետ աւելորդ չենք համարում ծանօթացնել մեր ընթերցողներին, օգտուելով մայրաքաղաքների լրագրների տուած տեղեկութիւններից *):

*) Ներուի լիշէլ ու Շուշուայ թեմ. դպրոցում 1892—1894 ուս. տ.տ. ընթացքում մտցրուած էին փոխադրական քննութիւնների տեղ նման կանոններ:

Գիմնազիաների, պրոգիմնազիաների, ընդհանուր և իզական դպրոցների այն աշակերտները, որոնց ընդհանուր տարեկան թուանշանը իւրաքանչիւր առարկայից երեքից (3) պակաս է, փոխադրուում են յաջորդ դասարան առանց քննութեան: Այն աշակերտները, որոնք ստացել են անբաւարար թուանշաններ (2 կամ 1) տարեկանում մէկ կամ երկու գիտական առարկաներից, իսկ ընդհանուր դպրոցներում նաև գծագրութիւնից և նկարչութիւնից, կարող են քննութիւն տալ միայն այդ առարկաներից: Միայն բացառիկ դէպքերում մասնավարժական խորհուրդը, այն էլ ուսումնարանական չրջանի հոգաբարձուի առանձին թոյլտուութեամբ, իրաւունք ունի այդպիսի աշակերտներին պահել դասարանում առանց վերաստուգողական հարցաքննութեան: Այն աշակերտները, որոնք անբաւարար թուանշաններ ունեն աւելի քան երկու գիտական առարկաներից՝ առանց քննութեան պահուում են դասարանում: Սակայն բացառիկ դէպքերում մասնավարժական խորհուրդը, ուսումնարանական չրջանի հոգաբարձուի թոյլտուութեամբ, կարող է այդպիսի աշակերտներին էլ փոխադրական հարցաքննութեան ենթարկել (միայն անբաւարար թուանշաններ ստացած առարկաներից): Այդ բոլոր քննութիւնները կատարուում են արձակուրդից յետոյ, աշնանը, իսկ զարնանը՝ փոխադրական քննութիւններ, դպրոցական պարապմունքները վերջացնելուց յետոյ, թոյլատրուում են միայն առանձին յարգելի պատճառներով, բացառիկ դէպքերում, այն էլ միայն մի անբաւարար թուանշան ունեցող աշակերտների համար: Այդ փոփոխութիւնները չեն վերաբերում ընդունելութեան, աւարտման և վերջնական քննութիւններին:

Յիշած բեֆօրմը անշուշտ մի առաջադէմ քայլ է դպրոցական կեանքում, որովհետև բոլորովին աւելորդ, ձեական և փրաստակար ժամավաճառութիւն էր՝ ամբողջ տարուայ ընթացքում ուսուցչից բաւարար գնահատուած աշակերտին ստիպել նորից քննուել նրա առարկայից և մի քանի րոպէ տևող հարցուփորձերից, երբեմն պատահական պատճառներով անբաւարար պատասխանների հիման վրայ, փոխել ամբողջ տարուայ եղրակացութիւնը աշակերտի առաջադէմ կամ թոյլ լինելու մասին:

Ինչպէս յայտնի է միջնակարգ դպրոցների կեանքում բեֆօրմ է մտցնուելու և ուսուցչական աշխատանքի վարձատրութեան մէջ: Այդ հարցը քննող մասնաժողովը, ինչպէս յայտնում են լրագրները, արդէն վերջացրել է իր պարապմունքները և մշակել է հետևեալ պրօէկտը.

Այժմ դատավճարի գոյութիւն ունեցող սիստեմը,— 60 ուրլի տարեկան մի դասի համար ծառայութեան սկզբում և

75 ուրբի հինգ տարուց յետոյ,—փոխարինւում է տարեկան ոռճկով. 900 ուրբի ծառայութեան սկզբում, չարաթական 12 դաս տալու պարտաւորութեամբ. դասերի այդ թուից աւելի ուսուցիչը կարող է տալ ևս 6 լրացուցիչ դաս, իւրաքանչիւր համար տարեկան 75 ու վարձատրութեամբ: Իւրաքանչիւր հինգամեակից յետոյ ոռճիկը բարձրանում է. առաջին և երկրորդ հինգամեակից յետոյ աւելանում է 200-ական ու, իսկ երրորդ և չորրորդ հինգամեակից յետոյ 300-ական ու: Քսան և հինգ տարուայ ծառայութիւնից յետոյ, եթէ ուսուցիչը մնայ ծառայութեան մէջ, բացի ոռճիկից այժմեան նման նաեւ կենսաւթոշակ չի ստանալ: Այդ գուցէ ստիպի զառամեալներից շատերին հեռանալ ծառայութիւնից և տեղ բացել աւելի թարմ ոյժերի համար: Իսկ 25-ամեայ ծառայութիւնից յետոյ ասպարէզից հեռացած ուսուցիչը կը ստանայ կենսաթոշակ 1800 ուրբի: Բացի դասատուութեան համար նշանակած վարձատրութիւնը, իւրաքանչիւր նորմալ և օթդասարանեան միջնակարգ դպրոցում ուսուցիչներից 6-ը նշանակւում են իբրեւ զասարանական զաստիարակներ (եօթերորդը ինքը վերատեսուչն է), որոնք նոյն պարտաւորութիւններն են կրելու, ինչ և այժմ և, բացի այդ, նրանց վրայ է դնուելու այժմեան վերակադունների պարտաւորութիւնները, իսկ առանձին վերակադունների պաշտօնը վերացուելու է,—և այդ դասարանական զաստիարակութեան համար իւրաքանչիւրը ստանալու է 650 ուրբի: Գիշերօթիկներ պահող դպրոցներում իւրաքանչիւր 15 գիշերօթիկ աշակերտի համար նշանակուելու է 1 զաստիարակ. դրանց պարտաւորութիւնները, ինչպէս և վարձատրութեան չափը, մնալու են առաջուանը: Ասածներից պարզ է որ 12 դաս, 6 լրացուցիչ դասեր և զասարանական զաստիարակութիւն ունեցող ամեն մի ուսուցիչ ստանալու է ծառայութեան առաջին հինգամեակում $900 + 450 + 650 = 2000$ ու, երկրորդում՝ 2200, երրորդում՝ 2400, չորրորդում՝ 2700 և հինգերորդում 3000 ու: Առանձին վարձատրութիւն սահմանում է և դրադարանապետութեան, մանկ. ժողովի քարտուղարութեան և աշակերտների գրաւոր աշխատանքները ուղղելու համար:

Այդպիսով ուսուցիչների նիւթական կայութիւնը բաւականաչափ բարւոքւում է և, որքան դէպի մանկավարժական գործունէութիւնը ընդունակ ու արժանաւոր մարդիկ գրաւելու հարցը կախուած է տնտեսականից՝ այդ պայմանը ստեղծուած է: Մնում է մանկավարժական գործունէութեան ընդհանուր, ոչ-նիւթական, պայմաններն ևս այնպէս փոխել, որ նա աւելի

գրաւիչ, աւելի կենդանի դառնայ և ուսուցչի անձնական նախաձեռնութիւնը ու ողորութիւնը գտնեն ազատ գործադրութիւն:

Մենք մի անգամ արդէն առիթ ենք ունեցել (1901 թ. № 1) յիշատակել, որ լուսաւորութեան միջնորդութիւնը ինքը չեղտում է միջնակարգ դպրոցների մանկավարժական և տնտեսական խորհուրդների մէջ կօլլեգիալ սկզբունքների գործադրութեան բացակայութիւնը, որի շնորհիւ վերատեսչի միահեծան կամքն է գերիշխողը այդ կրթական հիմնարկութիւնների մէջ: Այժմ էլ միջնակարգ դպրոցի բարենորոգման առիթով հղած խորհրդածութիւնների մէջ չի մոռացւում որ միջնորդական դպրոցները այժմ հասարակութիւնից բոլորովին կղզիացած կեանքով են ապրում և ծնողները ոչ մի միջոց չունեն ազդելու և իրանց լաւագոյն տնայնաքները հողորդելու՝ իրանց զաւակների միտքը և բնաւորութիւնը կազմակերպող այդ հիմնարկութիւնների վրայ:

Այդպէս ահա մինչ հարցի այդ կողմ դեռ քննութեան առարկայ է և *pia desideria* հասարակութեան համար—առեւտրական դպրոցներում, որոնք յանձնուած են ֆինանսների միջնորդութեան կառավարութեան, 1896 թուականի ապրիլի 15-ի կանոնադրութեամբ արդէն աջող կերպով լուծուած կարող է համարուել: Յայտնի է որ, այդ կանոնների համաձայն, առևտրական դպրոցների հիմնադիրները իրաւունք ունեն իրանց միջից ընտրել հոգաբարձական խորհուրդ, որը ոչ միայն դպրոցի տնտեսական, այլ և մանկավարժական-վարչական հարցերում ունի ձայն. այդ խորհրդի իրաւունքն է՝ վերատեսչութեան պաշտօնի համար թեկնածու ընտրել. իսկ այդ ղեկավարից չէ որ մեծ բան է կախուած դպրոցում: Բացի այդ, հոգաբարձական խորհրդի հաւանութեամբ են զուգընթաց դասաւանդիչ բացւում, նա ունի իրաւունք մասնակցել մանկավարժական խորհրդներում հայն: Այդպիսով դպրոցի և հասարակութեան մէջ մի սերտ կապ է հաստատուում, դրանց մէջ փոխադարձ շփում է առաջանում, որի շնորհիւ դպրոցը չի կտրուում շրջապատող կեանքից, չի քարանում մեռած ձեւականութեան և բիւրօկրատիական բոլորինայի մէջ, այլ պահպանում է միշտ կենսաթրթիւ թարմութիւն և շարունակ առաջադիմելու, կատարելագործուելու ընդունակութիւն:

Լայն կերպով ըմբռնելով իր դերը ֆինանսների միջնորդութիւնը չուզեց նեղ, մանրակրկիտ բեզլամենտացիայի ենթարկել և առևտրական դպրոցների ծրագիրը: Երբ առևտրական դպրոցները, 6 տարի առաջ, անցան ֆինանսների միջնորդութեան տնօրի-

նութեան, որա ուսումնական բաժինը, իբրև գլխաւոր, ղեկավար մարմին, չուղեց ամեն բան կենտրոնացնել իր ձեռքում և մշտական ու անպատեհ միջամտութիւններով վնասել գործին, այլ միայն ընդհանուր ձևով գծեց առևտրական դպրոցների կազմակերպութիւնը և ծրագիրը, թողնելով տեղական գործիչներին, այդ դպրոցների հոգաբարձական և մանկավարժական խորհրդի նախաձեռնութեան, մանրամասնութիւնների մշակութիւնը: Այդ որոշ ապակենտրոնացումը, տեղական որոշ ինքնավարութիւնը դպրոցական հարցում, ուղղակի վերակենդանացնող դեր կատարեց առևտրական կրթութեան մէջ. 1896 թուից յետոյ, նոր կանոնների որոշ շնորհիւ, առևտրական դպրոցների թիւը Ռուսաստանում աւելի քան տասնապատկուեց, 10-ից հասաւ 120-ի: Առևտրական դպրոցների գործիչները առանձին ոգևորութիւն և եռանդ զգացին իրանց մէջ նուիրուելով նոր գործին: Անցեալ տարուայ յունիս ամսում և այս տարուայ յունուարի կիսում առևտրական կրթութեան ներկայացուցչները դամարուեցին Պետերբուրգում և մի շարք խորհրդածութիւններ ունեցան իրանց գործունէութեան հետ կապ ունեցող բազմաթիւ հարցերի մասին որոշումներ կայացրին և, հոգեպէս թարմացած, բարոյապէս գոհացած իրանց նախաձեռնութեան, ինիցիատիւի արգիւնքներով, վերադարձան՝ աւելի ևս մեծ սիրով և աշխոյժով շարունակելու համար ստանձնած պարագմունքները:

Ահա ինչ է նշանակում հասարակութիւնը մասնակից անել դպրոցական գործին և որոշ ազատութիւն տալ այդ ասպարէզում գործելու կոչում ունեցող ոյժերին:

Մեր վերև ասածներից գծուար չէ համոզուել որ Ռուսաստանի միջնակարգ դպրոցները ունեն և լաւ և վատ կողմեր, այս վերջինները բարւոքելու համար բարձր իշխանութիւնից զանազան մասնաժողովներ են նշանակուած, որոնք բազմակողմանի քննութեան են ենթարկում բոլոր մացուելիք փոփոխութիւնները:

Այդպէս ահա Էջմիածնի մեր «ազգային մանկավարժ-վարիչները» իրանց աչքի առաջ կարող էին ունենալ ոչ միայն դպրոցական լաւ կարգեր, այլ և պէտք է տեսնեն թէ ինչ ճանապարհով է կատարուում եղած կանոնների մէջ հիմնաւոր փոփոխութիւն:

Բայց արի տես որ մեր վարիչները մի առանձին ընդունակութիւն ունեն ընդօրինակելու դրսից միայն թոյլ, վնասակար և վատթար կողմերը: Մեր դպրոցական կեանքում հռչակուած triumvirat-ը, որոնցից այժմ միայն մէկն է մնացել այդ ասպար-

րէզուտ, գործում էր բանականութեան հակառակ ուղղութեամբ. նա աշխատում էր ծայրագոյն ալյանդակութեան հասցնել մեր դպրոցական կեանքի պակասաւոր, վատթար կողմերը և միաժամանակ խեղդել նրա մէջ եղած լաւագոյն տրագիկանները, առաջադիմելու ընդունակ սաղմերը: Շնորհիւ այդ վարիչների տարօրինակօրէն բուժ և նեղ հասկացողութիւններին կարգ կանոնի մասին, շնորհիւ նրանց մշտափոփոխ, անսկզբունք, երերուն, հակասական ու քմահաճ վերաբերմունքին և դպրոցական ներքին կեանքի ամեն մի չնչին հարցի մէջ քիթ խծկելու, լրտեսելու սովորութեան՝ մեր դպրոցները առաջադիմելու փոխարէն յետադիմեցին: Մեր թեմական դպրոցները այժմ նման են ծովի քմահաճ ալիքներին մասնուած՝ անդեկ, վատ կազմակերպուած և պարիա-նաւաստիներով լքուած ողորմելի նաւերի...

Մեր կղերականները չեն ուզում ըմբռնել այն տարրական ճշմարտութիւնը որ այլ է իրաւական, օրինական կարգ, այլ է անձնապատան քմահաճոյք: Նրանք մոռանում են որ ոչ մի հասարակական կեանք չի կարող առաջադիմել, եթէ առանձին անհատների կամքը, քմահաճոյքը, չենթարկուի հաստատ, պարտաւորիչ կանոնների, իրաւական չափերի: Այդ է պահանջում հասարակական ամբողջութեան շահը, նրա առաջադիմութիւնը: Եւ այդ չափերը սահմանող իշխանութիւնը պարտաւոր է ինքը հսկել նրանց ուղիղ, անշեղ գործադրութեան վրայ և ոչ թէ երեւակայել որ այդ չափերը իր, իշխանութեան, համար նշանակութիւն չունեն և ինքը, երբ սւղեց, կարող է ոտնակոխ անել նրանց:

Մենք քանիցս ասել ենք, դարձեալ կրկնում ենք, որ մեր թեմական դպրոցները ունեն հոգեւոր ծայրագոյն իշխանութիւնից (Սինօդ, Կաթողիկոսի նախագահութեամբ), համաձայն Պօլօթէնիայի 1004 յօդուածի, հաստատուած կանոնադրութիւններ, մենք ասել ենք որ ծայրագոյն իշխանութիւնը պէտք է հսկի որ զանազան ստորադրեալ պաշտօնեաներ, առաջնորդներ, յաջորդներ, չը շեղուեն այդ իրաւական չափերից: Եթէ այդ կանոնները հարկաւոր են դատում փոփոխել՝ պէտք է այդ անել նոյն իրաւական կարգով, ինչ կարգով որ նրանք կազմուել են և հաստատուել. իսկ մինչ այդ, դպրոցների կեանքի խաղաղ ընթացքը չը վրդովելու և կրթութեան տաճարը վայրագ կրքերի կրկէս չը դարձնելու համար, պէտք է ղեկավարուել միայն և միայն եղած կանոնադրութեամբ, ուր բաւականաչափ որոշ են թէ ծխականների, թէ հոգաբարձութեան և թէ մանկավարժական խորհրդի իրաւունքները: Այդ կանոնադրութեան մէջ գործի աջողութեան համար անհրաժեշտ ազատութիւն և ինիցիատիւ է

սուած տեսչին, մտնկաւարժական խորհրդի հետ, և հոգաբարձութեան:

Անշուշտ, լրացնել, կատարելագործել գոյութիւն ունեցող կանոնները միշտ կարելի է, բայց այդ պէտք է լինի ոչ այս կամ այն անհատի անձնական, փաշայական հրամաններով, այլ խորհրդակցութեամբ զպրոցական գործիչների, հոգաբարձուներից և մանկավարժական խորհուրդներից ընտրած մասնագիտացուիչներէ կողմից՝ հարցը նախօրօք պէտք է ննթարկուի լուրջ, բազմակողմանի ուսումնասիրութեան և պարզաբանութեան:

Այդ կանոնները սկզբում մշակուել են հասարակութեան ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ, ուստի փոփոխելն էլ չը պէտք է լինի առանց նրա ձայնը լսելու:

Թող օրինակ լինի ԼՂմիածնի վարիչների համար հէնց այն կարգը, այն ճանապարհը, որին հետևում է լուսաւորութեան միջնորդութիւնը իր միջնակարգ գալըցիների մէջ փոփոխութիւն մտցնելիս. քանի՜-քանի՜ յանձնագիտութիւնների, մասնագէտ անձանց կարծիքների բովից է անցնում ամեն մի հարց, նախ քան բարձրագոյն, ղեկավար մարմնի հաւանութիւնը կամ որոշումը ստանալու: Իսկ մեր վարչապետերը կարծում են որ իրանք ամենագէտ են, ի վերուստ օժտուած են առանձին, չնաչխարհիկ ամենագիտութեամբ և կարող են գիշերը քնել և առաւօտը վեր կենալ պատրաստ ծրագրներով, նախադժերով և որոշումներով...

Ոչ, հայր սուրբեր ո՛ր սրբազաններ, դեռ ես իրաւական, օրինական ճանապարհից աւելի ուղիղ միջոց մարդկութիւնը չի գտել առաջադիմելու համար: Թէ ինչ առաւելութիւն ունի այդ ճանապարհը ընդհանրապէս, այդ ապացուցւում է կառավարչական Սկնատի հէնց այն որոշումով, որ ղետնդում ենք ներքուում, քաղելով «Մշակի» № 63-ից: Ահա այդ նշանաւոր իրողութիւնը:

«Երգուեալ հաւատարմատար Սոկրատ Մելիք-Աղամեան, որպէս Վրաստանի և Իմէրէթի հայ-լուսաւորչական թեմի կօնսիստօրիայի հաւատարմատար, գանգատ ներկայացրեց Թիֆլիսի նահանգական դատարանին ժողովրդական լուսաւորութեան միջնորդութեան դէմ, յանձին կովկասեան ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուի, պահանջելով, որ ճանաչուի Ախալցխա քաղաքի ս. Փրկիչ եկեղեցու սեփականութեան իրաւունքը անշարժ կալուածի վրայ, որ բազկացած է ութը գիւղերից Ախալքալաքի գաւառում: Ինչպէս յայտնի է, այդ կալուածները կովկասեան ուսումնարանական իշխանութիւնը իր իրաւասութեան ենթարկեց 1898 թուի մարտի 26-ին Միջնորդների Կօմիտէտի Բարձրագոյն

հաստատուած կանոնադրութեան հիման վրայ, որպէս հայոց եկեղեցական դպրոցներին պատկանող կալուածքներ:

Այդ պահանջի դէմ, որ գնահատուած էր 400,000 ռուբլի, կովկասեան ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուն ներկայացրեց պատասխան, որի մէջ ասում էր, թէ այդ գործը ենթակայ չէ դատաստանական հիմնարկութիւնների քննութեանը, ապացուցանելով, թէ որովհետեւ հայոց եկեղեցու վարչութիւնը չէ առանձնացած որպէս առանձին հոգեւոր հաստատութիւն և մըտնում է ներքին գործերի միջնորդութեան կազմի մէջ, այդ պատճառով կալուածքներին վերաբերեալ ներկայ վէճը, որ ծագել է ներքին գործերի միջնորդութեան և ժողովրդական լուսաւորութեան միջնորդութեան միջեւ, Քաղաքացիական Դատավարութեան կանոնադրութեան 1297-րդ յօդուածի հիման վրայ, պէտք է լուծուին ստանայ վարչական (ադմինիստրատիվ) կարգով:

Սակայն այդպիսի կարծիքի հետ չը համաձայնուեցին ոչ նահանգական դատարանը, ոչ էլ դատաստանական պալատը, որոնցից նահանգական դատարանը բաւարարութիւն տուեց ըստ էութեան, իսկ դատաստանական պալատը դադարեցրեց գործի քննութիւնը ըստ էութեան, ի նկատի ունենալով, որ կովկասեան ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուն վճռաբեկ գանգատ է ներկայացրել Սենատին պալատի որոշման դէմ, որով հոգաբարձուի մասնաւոր գանգատը այն բանի մասին՝ թէ ներկայ գործը ենթակայ չէ դատաստանական հիմնարկութիւնների քննութեանը, անհետեւանք թողնուեց:

Հոգաբարձուի վճռաբեկ գանգատի դէմ երդուեալ հաւատարմատար Ս. Մելիք-Աղամեան ուղարկեց Սենատ մի գրաւոր բացատրութիւն, որի մէջ նա ապացուցանում էր, որ ներկայ գործի քննութեան ժամանակ նշանակութիւն ունի ոչ թէ այն՝ թէ հայ-լուսաւորչական եկեղեցին արդեօք առանձին վարչութիւն է կազմում պետական կառավարչութեան կարգի մէջ, այլ այն, որ հայ-լուսաւորչական եկեղեցին արդեօք իրաւունք ունի սեփական եկեղեցական կալուածքներ ունենալ, թէ՛ այդպիսիները պէտք է պատկանեն գանձարանին:

Այդ հարցը լուծուում է Օտար Դաւանութիւնների կանոնադրութեան 1213 և 1214 յօդուածների հիման վրա, որոնց զօրութեամբ հայոց եկեղեցիների, վանքերի և նրանց պատկանող աստուածահաճոյ հիմնարկութիւնների պահպանութեան համար նշանակուած բոլոր կալուածքները մնում են հայ-լուսաւորչական եկեղեցու և ոչ թէ գանձարանի սեփականութիւն, որից պէտք է հետեւեալ, որ հայոց եկեղեցու սեփականութեան իրաւունքին վերաբերեալ ներկայ վէճը չէ կարող այլապէս վճռուել, եթէ ոչ

դատաստանական կարգով, որ մատնացոյց է արուած քաղաքացիական Դատաւարութեան Կանոնադրութեան 1298-դ յօդուածում:—Այդ եզրակացութեան ճշմարտութիւնը հաստատուում է և 1898 թ. մարտի 26-ին Մինիստրների Կօմիտէտի Բարձրագոյն հաստատուած կանոնադրութեամբ, որով պատուիրուում է Կովկասի ռուսումնարանական իշխանութեանը իր իրաւասութեան տակ առնել այն գոյքերը, որոնք պատկանում են հայոց եկեղեցական դպրոցներին, որպէս իրաւաբանական անձանց, որովհետեւ վերոյիշեալ Կանոնադրութեամբ հայ-լուսաւորչական հոգեւորականութեան ներկայացուցիչներին իրաւունք է տրուում վէճեր սկսել իրանց վերոյիշեալ գոյքերի մասին սովորական դատաստանական կարգով:

Մարտի 20-ին, չորեքշաբթի օրը, այդ գործը քննուում էր Կառավարչական Սենատի քաղաքացիական վճռաբեկ դեպարտամէնտում, ուր կօնսիստօրիայի շահերը պաշտպանում էր և երդուեալ հաւատարմատար Ս. Մելիք-Աղամեանի բացատրութիւնները ապացուցանում էր յայտնի երդուեալ հաւատարմատար Պ. Գ. Միրօնով:

Սենատը, լսելով ներկայ գործը և օրէրպրօկուրօրի եզրակացութիւնը, որոշեց.—Թիֆլիսի դատաստանական պալատի վճիռը վերոյիշեալ հարցի վերաբերմամբ հաստատել, անհետեւանք թողնելով Կովկասեան ռուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուի վճռաբեկ գանգատը:

Այդպիսով, արանից յետոյ հայոց կօնսիստօրիաների կողմից սկսած բոլոր վէճերը Կովկասեան ռուսումնարանական շրջանի հոգաբարձութեան դէմ վերջնական լուծումն կը ստանան սովորական դատաստանական կարգով, որոնց մէջ գործերի մեծամասնութիւնը արդէն լուծուած է ի նպաստ հայոց եկեղեցու, բայց միայն դատարանի առաջին ինստանցիայում և ներկայումս այդ գործերը գտնուում են դատաստանական պալատում կովկասեան ռուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուի բողոքարկու գանգատներով:

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պավլովկի գիւղի աղանդաւորների գործը. «Правит. Вѣстник»-ում, փետր. 16-ին, տպուած էր հետեւեալ պաշտօնական հաղորդագրութիւնը.

«1901 թ. յուլիս ամսում բազմամարդ Պավլովկի գիւղում, (Սումսկի գաւառ, Խարկովի նահանգ), որի բնակչութեան մի մասը մօտ քսան տարի առաջ ուղղափառութիւնից (պրավօսլավութիւնից) անջատուել է, երեւայ այդ տեղում մինչև այդ անյայտ աղքատ հազնուած մի մարդ, որ իրան անուանում էր «Իսրայէլի մարգարէ Մովսէս»: Այդ մարդը, ինչպէս յետոյ իմացուեց, Կիւվի նահանգի, Վասիլկովեան գաւառի, Եախնա գիւղի շինական Մօյսէյ Նաումով Տօդօսիենկօն՝ «Մալեվանցը» աղանդի հետեւող էր և Պավլովկի գիւղում կարճ ժամանակ մնալով կարողացաւ այդ գիւղի մի քանի բնակիչներին ծանօթացնել այդ աղանդի մոլար վարդապետութեան հետ:

«Ապա անցեալ տարուայ սեպտեմբերի սկզբում, Տօդօսիենկօն երկրորդ անգամ եկաւ Պավլովկի գիւղը և, ժողովելով տեղական աղանդաւորներին զրուցատրութեան, սկսեց նորից քարոզել նրանց իր վարդապետութիւնը, ընդ սմին պատմելով որ շուտով տեղի կ'ունենայ փոփոխութիւն գիւղացիական կեանքի պայմաններում. չեն լինի ոչ եկեղեցիներ, ոչ հոգեւորականութիւն, իսկ հողը հաւասար կը բաժանուի բոլոր մարդկանց մէջ: Ներկայացնելով իրան իբրև գերբնական ոյժով օժտուած և արդարութեան յաղթանակին նպաստելու համար Սուրբ Հոգուց կոչուած մի անձնաւորութիւն, Տօդօսիենկօն, ի միջի այլոց, համոզում էր աղանդաւորներին թէ նրկնային Արքայութեան հասնելու համար անհրաժեշտ է ուղղափառ եկեղեցիները քանդել, որպէս զի աղատել նրանց մէջ թագնուած արդարութիւնը:

«Պավլովկի գիւղի մինչև այդ խաղաղ աղանդաւորներին մէջ Տօդօսիենկօյի քարոզը նկատելի յուզում առաջացրեց:

«Պավլովկի գիւղից նրա հետմնալու օրից յետոյ առաջին երկու օրուայ ընթացքում, սեպտեմբերի 14-ին և 15-ին, գիւղի փողոցներում շրջում էին աղանդաւորների խմբեր երգելով և բացականչութիւններով. «Բրիստոս Յարեաւ»: Բացի այդ, նոյն օրերում գիշերները գիւղացի Տիմօֆէյ Նիկիտենկօյի անում տեղի էին ունենում աղանդաւորների բազմամարդ ժողովներ, որոնց մէջ ղեկավարող և քարոզիչ էր հանդիսանում տեղացի գիւղացի Գրիգորիյ Պավլենկօ: Այդ վերջինը, որ Պավլովկի գիւ-

ղում Տօգօսինկոյի գտնուած ժամանակ մօտ ծանօթանալով նրա հետ, իւրացրել էր նրա մուլար վարդապետութիւնը, սկսեց աղանդաւորներին ուսուցանել, ասելով նրանց թէ մօտ է կորուստը, թէ չը պէտք է պահել «նչ ոսկի, ոչ արծաթ» և թէ իր՝ Պաւլինկոյի վրայ, որ ոյժ էր ստացել «Մովսէս մարգարէից» (Տօգօսինկոյից), իջել է Հոգին Սուրբը։ Աղանդաւորների յուզուածութիւնը ծայրայեղ լարուածութեան հասաւ, երբ սեպտեմբերի 15-ին, գիշերը, Նիկիտենկոյի տան մէջ եղած ժողովում, Գրիգորի Պաւլինկօն, կրկնելով իր ուսուցիչ Տօգօսինկոյի խօսքերը, յայտնեց, թէ ինքը, Պաւլինկօն, որ օժտուած է աստուածային զօրութեամբ, պէտք է եկեղեցում բազմի սեղանի վրայ, որի տակ քահանաները թաղցրել են արդարութիւնը, և թէ Պաւլօվկի գիւղում եղած երկու ուղղափառ եկեղեցիները պէտք է քանդուին, անարդարութիւնը յալթահարելու համար։ Միաժամանակ Գրիգորի Պաւլինկօն բացատրեց, թէ վերջին ժամերը հասնում են և թէ նրանք, որոնք ցանկանում են ընդունել Հոգին Սուրբը՝ թողհետեւ են իրան։ Այդ քարոզը լսելիս աղանդաւորներից շատերը այնպիսի սքանչացած տրամադրութեան հասան, որ փողոց էին շարտում փող և Գրիգորի Պաւլինկոյի առաջ խոստովանում էին իրանց մեղքերը։

Սեպտեմբերի 16-ին, կիրակի օրը, առաւօտեան մօտ ժամի 6-ին, ամբողջ գիշերը Տիմօֆէյ Նիկիտենկոյի տանը անցկացրած աղանդաւորները խմբովին, աւելի քան 100 մարդ, ուղեկցուելով կանանցով և երեխաներով, դիմեցին ճանապարհին դանուող մերձաւոր եկեղեցի-դպրոցին։ Ամբոխի առջևից սայլի վրայ գնում էր գիւղացի կին Նիկոլաֆետա Պաւլինկօն մանուկը ձեռքին և, բարձրացնելով նրան, բղաւում էր. «հաւատացէ՛ք այս մանուկ Յիսուսին, որ ծնուել է ոչ մարմնից»։ Այդ սայլի յետևից գնում էին Գրիգորի Պաւլինկօ, նրա հայր Ալբրամ Պաւլինկօ և այլ աղանդաւորներ ձայնելով. «հաւատում ենք, Քրիստոս Յարուս, արդարութիւնը գալիս է»։

«Ի նկատի ունենալով արդէն տեղական պօլիցիային հասած լուրերը, որ Պաւլօվկի աղանդաւորները պատրաստուած են յարձակուել և քանդել ուղղափառ եկեղեցիները, Սումսկի գաւառի 2-րդ ստանի պրիստաւը կարգադրեց որ Տիմօֆէյ Նիկիտենկոյի տնից աւելի մօտ գտնուող եկեղեցի-դպրոցը, կիրակի օրը, սեպտեմբերի 16-ին, փակուած լինի և տեղական հոգեւորականութիւնից նշանակուած ժամասացութիւնը յետաձգուի։ Յիշուած եկեղեցին պահպանելու համար նրա չըջապատի մօտ նշանակուած էին տեղական պօլիցիական ուրեաղները, մի քանի հարիւրապետներ (սօսակի), տասնապետներ (դեսեատսկիյ)

և քաղաքապահներ, որոնք ուղարկուած էին Պավլովի գիւղը հարևան Բէլօպօր գիւղաքաղաքից: Իսկ ինքը ստանի պրիստաւը ներկայ էր նոյն օրը նոյն գիւղի միւս՝ Միքայէլ Հրեշտակապետի եկեղեցում, որ աւելի քան երկու վերստ հեռու է եկեղեցի-դպրոցից: Մօտենալով այս վերջինին, աղանդաւորները եկեղեցի-դպրոցի շրջապատից դէն հրեցին պօլիցիական սաշտօնեաներին, հարուածներ հասցրին նրանց, աղաղակով յարձակուեցին եկեղեցու դռների վրայ և, կոտորելով կողպէքը, ներս խուփեցին եկեղեցին, ուր կատարեցին անտանելի անկարգութիւններ միացրած սրբապղծութեան հետ: Կոտորելով եկեղեցու պատուհանները և ապակիները, աղանդաւորները, որոնց պարագլուխ էին գիւղացի Գրիգորիյ և Ավրաամ Պավլենկօ, Պետր խարախօնով, Պետր, Անտօն, Իվան և Կօրըլչենկի, Մաքսիմ և Ստեփան Բերեսովի, Իվան Լիւբիչ և ուրիշները, յարձակուեցին սուրբ սեղանի վրայ, Գրիգորիյ Պավլենկօն նըստեց նրայ վրա, նրան հետեւեցին և ուրիշները: Դրանցից յետոյ սեղանը շուտ էր տուած և ջախջախուած, սրբայական դռները վնասուած էին, վարագոյրը պոկուած էր, սուրբ պատկերները իրանց շրջանակներից հանուած էին և գետին գցած, սեղանի և միւս խաչերը, մասունքի բաժակը, խաչվառները և այլ սրբազան իրերը մասամբ ծռացրուած էին, մասամբ կոտորուած: Բայց այդ, սուրբ աւետարանը պատուուած էր և գետին գցած, ինչպէս և սեղանի սրբազան ծածկոյրը:

«Եկեղեցի-դպրոցում կատարելով նկարագրած աւերմունքը և ծեծ տալով եկեղեցին մտած ուղղափառ հարիւրապետ Անտօն Ֆեդօրչենկօյին, աղանդաւորները՝ «մենք յաղթեցինք, արդարութիւնը գալիս է, Քրիստոս Յարեաւ, ուռ» ճիշերով դիմեցին դէպի Միքայէլ Հրեշտակապետի եկեղեցին: Տեղական քահանան, իմանալով աղանդաւորների մօտենալը, իսկոյն, պատարագի խորհուրդը վերջացնելուց յետոյ, դադարեցրեց ժամասցութիւնը, ժամաւորները դուրս եկան եկեղեցուց, կողպեցին նրա դռները և սկսեցին զանգահարել: Ստանի պրիստաւն էլ, ժողովելով իր տրամադրութեան տակ գտնուած հարիւրապետներին, տասնապետներին և քաղաքապահ ոստիկաններին, որոնց միացան մի քանի ուղղափառ գիւղացիներ, ընդ առաջ դիմեց աղանդաւորներին ամբոխին և առաջարկեց նրանց՝ դադարեցնել անկարգութիւնները: Բայց նրա յորդորները անհետեւանք մնացին: Աղանդաւորները կատաղութեամբ յարձակուեցին պրիստաւի և նրան ուղեկցող մարդկանց վրայ, ծեծեցին նրանց և ապա, ներս խուփելով եկեղեցու ցանկապատից, սկսեցին փորձել ոյժով ներս մտնել եկեղեցին, բայց չը

կարողացան, որովհետև այդ ժամանակ Պավլովի գիւղի ուղղափառ գիւղացիներէյ շատերը վրայ հասան և զինուելով փայտերով յարձակուեցին աղանդաւորների վրայ: Վերջիններս, չը նայած յամառ ընդդիմադրութեան, չը կարողացան յետ հրել ուղղափառներին և ստիպուած էին, ընդհանուր ծեծ ու կռուից, ջրուել: Ընդ սմին ուղղափառներէյ մի քանիսը ջարդուած էին, իսկ քսան ու երկու աղօթողները մեծ մասամբ թելթել էին պրծել, բացի աղանդաւոր Եսիօլ Կովսէնկօն, որ այնպէս սաստիկ ջարդ էր ստացել, որ միւս օրը մեռաւ:

«Անմիջապէս անկարգութիւնները վերջացնելուց և բոլոր վնասուածներին բժշկական օգնութիւն հասցնելուց յետոյ, Սումսկի չրմանային դատարանի ամենակարևոր գործերի դատաստանական քննիչը, նոյն դատարանի դատախազի անմիջական հսկողութեամբ, սկսեց կատարել նախնական քննութիւն նկարագրած անցքերի:

Նախնական քննութիւնը վերջացնելուց յետոյ, Խարկովի դատաստանական պալատի 1901 թ. դեկտ. 5-ի որոշմամբ 68 մեղադրեալներ, որոնց թւում և Մօյսէյ Տօբօսիենկօ, դատի էին ենթարկուած մեղադրուելով. Տօբօսիենկօ—սրբապղծութեան մէջ գրգռելում և Պավլովի գիւղի բնակիչների մէջ յուղիչ լուրեր տարածելում. (յօդ. 13, 210 և 938 պատժ. կան.), իսկ բոլոր միւս մեղադրեալները—գործով սրբաւան իրեր սրբապղծելու, Պավլովի գիւղի ուղղափառ բնակիչների վրայ յարձակուելու և պօլիցիական պաշտօնեաներին ընդդիմադրութիւն ցոյց տալու մէջ (յօդ. 13, 210, 269¹ և 27 պատժ. կան.):

Ապա այս գործը քննուած էր Խարկովի նահանգի Սումսկ քաղաքում, փակ դռներով, այս թուականի յունուարի 28-ից մինչև փետրուարի 4-ը Խարկովի դատաստանական պալատի առանձին առեանի դատաստանական նիստում, դասակարգային ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ: Դատաստանական պալատի վճռով 66 մեղադրեալներից 17 հոգի արգարացրուած էին, իսկ մնացած 49 հոգին յանցաւոր էին ճանաչուած և դատապարտուած էին, 45 հոգի—կարողութեան բոլոր իրաւունքներից զրկում և արքայադատ տաժանակիր աշխատանքի. Մօյսէյ Տօբօսիենկօ և Գրիգորիյ Պավլենկօ 15 տարով, Սվրաամ Պավլենկօ, Պետր Խարախօնով, Անտօն, Պետր և Իվան Կօբըլչենկի և միւսները, թրով 37 մեղադրուածներ—12 տարով իւրաքանչիւրը, հինգ մեղադրուածներ 8 տարով և մէկը 4 տարով, 3-ը—բոլոր առանձին իրաւունքներից և արտօնութիւններից զրկուում և բանտարկութեան 8 ամսով իւրաքանչիւրը և, վերջապէս, մի անչափահաս մեղադրուած.—բանտարկութեան 3 ամ-

սով, առանց իրաւունքների սահմանափակումների: Միևնոյն ժամանակ դատաստանական պալատը որոշեց տաժանակիր աշխատանքի դատաւարտուած 30 մեղադրուածների նկատմամբ, քր. դատ. 775 յօդ. հիման վրայ, միջնորդել արդարադատութեան մինիստրի միջոցով նորին Կայսերական Մեծութեան սուղ օրէնքով նշանակուած տաժանակիր աշխատանքը փոխարինել պքսորով՝ ի բնակութիւնս:

Յոյցեր Ֆինլանդիայում. «Финляндская Газета»-ի մէջ տպուած է. «1901 թուի յունիսի 29-ի Բարձրագոյն մանիֆեստ Հելսինգֆօրսի լուտերական երկու եկեղեցիների փետրուարի 3-ին և 10-ին յայտարարուելու միջոցին եղած անցքերը յարուցեցին շատ զանազան հակասական խօսակցութիւններ: Այս բանը ի նկատի ունենալով խմբադրութիւնը ղեկեղում է ինչպէս բուն անցքերի, այնպէս և այդ անցքերը նախապատրաստող ազիտացիայի յաջորդական նկարագիրը.

1901 թ. յունիսի 29-ի (յուլիսի 12-ի) Բարձրագոյն մանիֆեստով յայտարարուած էր Ֆինլանդական Մեծ Իշխանութեան համար Բարձրագոյն հաստատուած զինուորագրութեան վերաբերեալ նոր կանոնադրութեան հրատարակումը: Շուտով սրանից յետոյ սկսեցին Հելսինգֆօրս քաղաքը հաւաքուել 1899 թուի արտակարգ սէյմի շատ պատգամաւորներ և իրանց քաղաքական գործունէութեամբ յայտնի այլ անձեր:

Մի քանի մասնաւոր ժողովներէց յետոյ, որ տեղի էին ունենում գլխաւորապէս քաղաքական յայտնի գործիչ Մերսելի-նի բնակարանում, բոլոր վերոյիշեալ անձերը և ուրիշ շատերը օգոստոսի 4-ին (17-ին) հաւաքուելոյին Տուրհօլմ կղզում (Հելսինգֆօրսի մօտ), որտեղ և մշակեցին պատաստներին ուղղելիք մի կոչ, որով դիմում էին ժողովրդի հոգեւոր հովիւներին, որ յիշեալ Բարձրագոյն հրամանին չը հնազանդուելով՝ անձնական օրինակով նոյնը անել տային իրանց ծուխերին և ամենեւին չը յայտարարէին եկեղեցու բեմից, ինչպէս այդ պահանջուած է օրէնքով, Բարձրագոյն հրամանը զինուորագրութեան մասին, «որպէս զի դրանով նոր որոշմանը» *) օրէնքի նշոյլ անգամ չը տան:

*) Եկեղեցիներում յայտարարումը կատարում է մասամբ ընդունուած սովորութեամբ և կամովին: Առաջին կարգի յայտարարումներին վերաբերում են այն որոշումները, որոնք ղեկեղուած են լինում ռորոշումների ժողովածուի մէջ չհայտարարել եկեղեցիներում մակադրութեամբ. սակայն սոյն «ժողովածուի» մէջ ղեկեղուած շատ որոշումներ այդպիսի մա-

Այս կոչից յետոյ, ազգաբնակչութեան մէջ սկսեց տարածուել մի ուրիշը հետեւեալ վերնագրով՝ «Խնչպէս պէտք է վարուել զինուորագրութեան գործում», ստորագրուած «Սէյմի մի քանի պատգամաւորներ» խօսքերով:

Այս վերջին կոչի մէջ, որը ուղղուած էր «պատուաւոր քաղաքացիներին», յանձնարարուած է ծխականներին պատգամաւորութիւնների միջոցով զիմել պատտօրներին, խնդրելով որ չը յայտարարեն Բարձրագոյն մանիֆեստը, իսկ եթէ պատտօրները վճռական պատասխան չը տան, այն ժամանակ՝ եկեղեցում, միահամուռ ըողոք յայտնել հէնց որ պատտօրը կը սկսի ընթերցումը, և նոյն իսկ ամենաեղանակուն միջոցների առաջ կանգ չառնել նիստն ընդհատելու համար, որից յետոյ անյապաղ դուրս գալ եկեղեցուց:

Բացի այս կոչերից, երկրիս մէջ երեւան եկան «ահագին քանակութեամբ ըրօշխուրներ ու թերթիկներ, նշանագրուած զըլխաւորապէս Ստակահօլմում և Շտետինում, որոնց մէջ ժողովրդին զինուորագրութեան նոր կանոնագրութիւնը ներկայացնում էր ամենախեղաթիւրուած ձեով: Հետեւելով վերոյիշեալ կոչերում նշանակուած ծրագրին, պատտօրները շատ տեղերում, ինչպէս յայտնի է, հրաժարուելին Բարձրագոյն մանիֆեստը յայտարարելուց, — մի քանիսը խնդրամատոյց լինելով Ֆինլանդական Կայսերական սենատին իրանց աղատել այդ պարտականութիւնից, իսկ միւսները տալով շատ խիստ կարծիքներ, որոնց մէջ յայտարարում էին, թէ «չեն կարող Բարձրագոյն մանիֆեստին օրէնքի ոյժ և նշանակութիւն տալ», ուստի և «ըստ խղճի պարտականութեան, նաև չեն կարող այդ մանիֆեստը յայտարարել ժողովրդին իբրև օրէնք, առանց որ զբանով խախտած լինեն իրաւունքը և զրժած իրանց տուած երդումը»: Սակայն, Ֆինլանդական Կայսերական սենատը մերժեց պատտօրների բոլոր խնդրները և կոնսիստորիաներին պատուիրեց ձեռք առնել հարկաւոր միջոցները շուտափոյթ յայտարարելու նոր օրէնքը:

Այն ժամանակից, որ հարկաւոր էր ամբողջ Ֆինլանդիայում ցրելու զինուորագրութեան վերաբերեալ Բարձրագոյն մանիֆեստը պարունակող «Որոշումների ժողովածուն», և յիշեալ «Որոշումների ժողովածուն» պատշաճաւոր պատտօրական վարչութիւններին յանձնել գործը մի քանի մագիստրատների կողմից ուղարկուելուց, — ընդ սմին Նիւստադի մագիստրատը մինչև

կազմութիւն չունեն, բայց առաջինների հետ միասին օրէնքի ոյժ են ստանում:

անգամ սմիններն չէր յանձնել այն, հիմնուելով այն բանի վրայ, թէ ճնոր կանոնադրութիւնը չի կարող Ֆինլանդիայում օրէնքի ոյժ ունենալ», այս բոլորից եռանդով օգտուեց յանցապարտ ազիտացիան, դիմադրութեան նախապատրաստելով ազդեցիկ ինտելիգէնցիային, իսկ մի քանի սակաւաթիւ համայնքներում-- նաեւ ժողովրդին:

Բարձրագոյն մանիֆեստի ընթերցման սկզբում եկեղեցիներից ոմանց մէջ մի քանի անհատներ, զխաւորապէս ինտելիգէնտներից, դիմում էին պատտօրին, յայտարարելով՝ իբր թէ ծխականների կողմից, «չը կարգալ հիմնական օրէնքների կարգով չը կազմուած դոկումենտներ», ուրիշ եկեղեցիների մէջ ընդհատում էին ընթերցումն երգելով՝ «Տէրն մեր հղօր պաշտպան» սաղմոսը կամ թէ աղմկալի կերպով դուրս էին գալիս եկեղեցուց:

Իսկ Սիբբոյի եկեղեցում (Նիւլանդի նահանգ) մի քանի ինտելիգէնտ անձեր թոյլ էին տուել իրանց բռնութեամբ հետաքննելու Բարձրագոյն մանիֆեստը լսել ցանկացողներին, իսկ պատտօրի եկեղեցուց դուրս գալու միջոցին խլել նրա ձեռքից դոկումենտները, բոթել և հարուածներ հասցնել:

Պատտօրներից յիշեալ պահանջներն անող և ժամաւորներին սաղմոս երգել հրաւիրողները (սաղմոս, որ, ինչպէս պահանջուած է եկեղեցական կանոնադրութեան § 24-ով, չէր նշանակել պատտօրն այդ օրը) դատակաւ պատասխանատուութեան էին կանչուել, բայց տեղական դատարաններից արգարացրուած էին:

Չը նայելով սենատի և եպիսկոպոսների կտրական պատուէրից, պատտօրներից ոմանք այնուամենայնիւ չը կարգադին Բարձրագոյն մանիֆեստը զինուորագրութեան մասին, ուստի և պատշաճ պատասխանատուութեան ենթարկուեցին. իսկ եկեղեցական բնակիցի նոր օրէնքը յայտարարելու համար նրանց տեղ ուղարկուեցին ծովի չունեցող պատտօրներ, որոնցից պատտօր իժալմէ սկսեց կարգալ Բարձրագոյն մանիֆեստը Հելսինգֆօրսի եկեղեցիներում-- փետրուարի 3-ին (16-ին) Նիկօլայեան և 10-ին (23-ին) Նոր եկեղեցում:

Հէնց որ յիշեալ պատտօրն սկսեց կարգալ Բարձրագոյն մանիֆեստը Նիկօլայեան եկեղեցում, իսկոյն հետ նրա մօտ հաւաքուեցին մի խումբ անձեր, առաջնորդութեամբ «Päivälehti» լրագրի նախկին խմբագիր Էրօ Էրկկօյի, որը յայտնեց թէ՝ «Ֆին ժողովրդի կողմից մենք խնդրում ենք ձեզ դադարեցնել զինուորագրութեան վերաբերեալ օրոշման ընթերցումն և իջնել բեմից», ընդ սմին շուրջը լսուեցին ձայներ. «Մենք միտնում ենք»:

Սրանից յետոյ սկսեցին երգել՝ «Տէրն մեր հօր պաշտպան» սաղմոսը, ուստի պատտօրն ստիպուած էր դադարեցնել ընթերցումը:

Յոյցին մասնակցողներին ոստիկանական կոմիտարը հրաւիրեց թաղային ոստիկանատուն՝ արձանագրութիւն կազմելու համար. սկզբում նրանք ուզում էին խոյս տալ կոմիտարի պահանջը կատարելուց, բայց երբ մի քանի կոնստաբլներ մօտեցան՝ հնազանդուեցին:

Հարցուփորձի ժամանակ բոլոր ձերբակալուածները, որոնց թւում կար ի միջի այլոց, վերջերս սենատի որոշմամբ պաշտօնից հեռացրած*) շուեղական տարրական լիցէնի ռեկտօր ֆօն-Բօնսդօրֆ, որը այժմ նոյն տեղում ուսուցիչ է, փաստաբաններ, փոխ-հերադսհեղինգներ ֆօն-Հարտման և էմիլ Վալլին և ուրիշները—ուզում էին պատասխանել ամենքը միաժամանակ, իսկ միւս սենեակը հեռացուածները փորձեցին փախչել, բայց բռնուեցին:

Արձանագրութիւնը կազմուելուց յետոյ ձերբակալուածներն ազատ արձակուեցին:

Հետեւալ կիրակի, փետրուարի 10 (23-ին), ժամասացութիւնը վերջանալուց յետոյ, երբ պատտօր խալմէն Նոր եկեղեցում սկսեց կարդալ Բարձրագոյն մանիֆեստը, նրան ընդհատեց վերոյիշեալ պ. ֆօն-Բօնսդօրֆը բարձրաձայն կանչելով. «Պատտօրին պատշաճ չէ կարդալ զինուորագրութեան վերաբերեալ որոշումը, որովհետեւ այդ որոշումն ապօրինի է և երեան է եկել ապօրինի ճանապարհով, և մենք լողոքում ենք ընթերցման դէմ»:

Սրանից յետոյ դօկտօր Իօհան Վելչէլմ ցրլլիակուս և ուրիշները, որոնք չըմպատում էին պ. ֆօն-Բօնսդօրֆին, նմանապէս և շատ ծխականներ աղաղակում էին՝ «Այդպիսի բան չի կարելի կարդալ»—և իսկոյն սկսեցին երգել՝ «Տէրն մեր հօր պաշտպան» սաղմոսը. այս երգեցողութեանը միացան եկեղեցում բոլոր գտնուածները, որով և պատտօր խալմէին ստիպեցին դադարեցնել Բարձրագոյն մանիֆեստի ընթերցումը:

Եկեղեցուց դուրս դալիս, նախագաւթում, անկարգութեանը մասնակցող անձերին ոստիկանութիւնը հրաւիրեց թաղային ոստիկանատուն արձանագրութիւն կազմելու համար: Չը նայելով ոստիկանութեան յաճախակի խնդրանքներին դրուել, ահապէն ամբոխը հետևում էր բռնուածներին մինչև թաղային ոստի-

*) Իր իրաւասութեան տակ գտնուած դպրոցում ուսաց լեզուի դասատուութեան գործին անհամապատասխան վերաբերուելուն համար:

կանատուն, որի առաջ և մնաց սպասելու լցնելով մերձակայ փողոցները:

Ամեն անգամ, երբ ոստիկականութիւնն ամբոխին հրաւիրում էր, որ ջրուի, ամբոխը պատասխանում էր աղաղակելով՝ «ուռա», ուստի կանչուեցին հեծեալ պօլիցիականները, որոնք և ջրեցին ամբոխը, որի ժամանակ մի քանի դիմադրողներ բռնուեցին:

Արձանագրութիւն կազմելու համար ոստիկանատուն հրոււիրուածներին թւում կային պաշտօնից արձակուած*) Նիւլանդի նահանգական վարչութեան փոխ-լանդսկամերիւր Վերներ Զօլմբերգ, նախկին ռեկտօր Փօն Բօնսդօրֆ, փիլիսոփայութեան մագիստրոսներ Հուգօ Վելհէլմ Բլումկլիստ և Հայնրիխ Ստոլ, սենատի արձանագրութիւնները կազմող քարտուղար Էլմի Փուրուհելմ, որը թոյլ էր տուել իրան ձեռնափայտով խփելու ոստիկանական կոմիսարին, մի քանի հոգի ուսանող երիտասարդութիւնից և այլք:

Այս գործին վերաբերեալ բոլոր արձանագրութիւնները յանձնուած են քաղաքային ֆիսկալին՝ մեղաւորներին դատական պատասխանատուութեան ենթարկելու համար):

«KABEABE», լրագրում կարդում ենք. «Բաթումից ստացուած տեղեկութիւններով, մարդի 4-ին Բօտչիլդի գործարանի բանուորները դադարեցրին աշխատանքը՝ մերժումն ստանալով աջակիսի պահանջների կատարման մէջ, որոնք ոչ մի օրինաւոր հիմք չունէին. այս պատճառով էլ գործարանը վաղուեց: Ապա, մարտի 8-ին, այդ գործարանի բանուորներից բաղկացած մի խումբ, — մօտ 300 հոգի, — հաւաքուեց Բաթումի ոստիկանական վարչատան առաջ և պահանջեց արձակել նախընթաց օրը ձերբակալուած բանուորներին, որոնք գործարանում աշխատանքները դադարեցնելու նախաձեռնողներն էին: Տեղական ոստիկանութեան առաջարկութեանը՝ ջրուել և հեռանալ ոստիկանութեան առաջից՝ բանուորները պատասխանեցին մերժումով, ուստի և ձերբակալուելով՝ ուղարկուեցին բանտ: Հետեւեալ օրը, մարտի 8-ին, հաւաքուած փողոցային ամբոխը փորձ արեց ազատելու կալանաւորուածներին բանտից, և, ականջ չը դնելով համոզումներին, յարձակուեց տեղական զօրքի բօտայի վրայ, որ գտնուում էր աջնտեղ՝ անկարգութիւնների առաջ առնելու համար: Բօտայի վրայ, ամբոխի կողմից տեղաց քարերի մի ամ-

*) Նիւլանդի նահանգապետին պարզապէս դիմադրելու և նրա հետ յանդիմար փարուելու համար:

բողջ տարաւի, զրա հետ միասին արձակուեցին զնղալներ: Անհրաժեշտ հարկից ստիպուած՝ բօտան պատասխանեց հրացան արձակելով ամբոխի վրայ: Բօտայի զինուորիկներից վիրաւորուած է մի հոգի, իսկ ամբոխից սպանուած են 13 հոգի:

Կիեւի պօլիտեխնիկումի փակումը. «Правит. Вѣст.»-ում տպուած է. «Անցեալ յունուարի 16-ին ֆինսնսների մի- նիստըը համաձայն պ. պ. մինիստրների յունուարի 10-ի խորհրդակցութեան որոշման, առաջարկեց Կայսր Ալէք- սանդր II-ի Կիեւի պօլիտեխնիկական ինստիտուտի խորհըր- ղին յայտնել ուսանողներին, որ եթէ անկարգութիւնների առաջն առնելու կամ զազարեցնելու համար անհրաժեշտ հա- մարուի ժամանակաւորապէս փակել ինստիտուտը, ուսումնա- րանական զբաղմունքների և քննութիւնների համար կորած ժա- մանակը կը փոխարինուի ամառուայ մօտակայ արձակուրդների հաշուին. իսկ ուսումնարանական զբաղմունքները ընդհանուր առմամբ զազարեցնելու դէպքում մինչեւ երեք շաբաթ, քննու- թիւնները ամենեւեւ չեն կատարուի և II ու բարձր կուրսերի ուսանողները կը թողնուեն հետեւեալ տարին նոյն կուրսերում, իսկ առաջին կուրսի ուսանողները կ'արձակուեն և նորից կ'ըն- դունուեն՝ նորից մտնող ուսանողների ընդունելութեան ընդ- հանուր կանոնները ճիշտ պահպանելով միայն:

Ապա ֆինսնսների մինիստրը, իրանից կախուած բոլոր միջոցներով աշխատելով ուսանողների համար պօլիտեխնիկումը փակելու աննպատակ ետեւանքների առաջն առնել, յունուարի 26-ից առաջարկեց ինստիտուտի գիրեկտօրին յայտնել ուսա- նողներին, որ նրանց բարիքը ցանկանալով և թանգ գնահատե- լով զպրոցական հաստատութեան վարկը, որի հիմնադրութեան և բարգաւաճման համար կառավարութիւնը այնքան ջանքեր է գործ զրել, նա, մինիստրը, հրաւիրում է նրանց ինստիտուտի արժանապատուութեան համապատասխան խոհեմ ընթացք ու- նենալ, և որ նրա և պրոֆէսօրների համար չատ ցաւալի և վի- բաւորական կը լինի, եթէ ուսանողները մասնակցեն անկար- գութիւններին: Մի և նոյն ժամանակ, լիակատար վստահու- թիւն յայտնելով գիրեկտօրին և պրոֆէսօրների ամբողջ կազ- մին, մինիստրը խնդրում էր ինստիտուտի իշխանութիւնից աղբել երկտասարգութեան վրայ և նախազգուշացնել նրան, որ անկարգութիւնների դէպքում նա հարկադրուած կը լինի պ. պ. մինիստրների խորհրդակցութեան մատնացոյց արած միջոցը զործադրել:

Փետրուարի 12-ին, զեկուցումն ստանալով այն մասին,

որ պարապմունքը ինստիտուտում չեն վերսկսուել երեք շաբաթուայ ժամանակամիջոցը լրանալուց յետոյ, ֆինանսների մինիստրը կրկին անգամ հեռագրեց ինստիտուտի ղեկեկտորին, խնդրելով նրան համոզել ուսանողներին անյապաղ սկսել պարապմունքները և մատացոյց անել նրանց, որ ինստիտուտը իր հիմնուելու օրից եղել է առանձնապէս նպաստաւոր պայմաններում, և որ ուսանողները ոչինչ առիթներ չունեն դժգոհ լինելու ոչ իրանց զպրոցի ներքին կեանքից, ոչ պրոֆէսորների և ոչ էլ իր, մինիստրի, վերաբերմունքից դէպի նրանց:

Այդ յորդորները աջողութիւն չունեցան և ինստիտուտը փակելու մասին յայտարարուած միջոցը փետրուարի երկրորդ կէսից պէտք է գործադրուէր իր բոլոր հետեւանքներով. բայց, ի նկատի ունենալով ինստիտուտի խորհրդի առանձին միջնորդութիւնը, որը յոյս էր յայտնում, թէ ուսանողները կը սկսեն դասախօսութիւնները լսել Մեծ պատի առաջին շաբաթը անցնելուց յետոյ, որի ժամանակ կիսովի բոլոր զպրոցներում պարապմունքներ չեն լինում, ֆինանսիների մինիստրը, ժողովրդադական լուսաւորութեան մինիստրի համաձայնութեամբ, հնարաւոր համարեց պարապմունքները սկսելու վերջնական ժամանակամիջոցը նշանակել մարտի 5-ը:

Այժմ ստացուած տեղեկութիւնների հիման վրայ, պարապմունքները կիսովի պօլիտէխնիկական ինստիտուտում մարտի 5-ին չը վերսկսուեցին, և այդ պատճառով ֆինանսների մինիստրը կարգադրեց փակել ինստիտուտը մինչև ուսումնական տարուայ վերջը. II և բարձր կուրսերի ուսանողներին թողնել հետեւեալ ակադէմիական տարում մի և նոյն կուրսերում, ուր նրանք գտնուում էին այդ տարի. իսկ սռաջին կուրսի ուսանողներին արձակել՝ իրաւունք տալով ինստիտուտին թոյլ տալ մրցակիսն քննութիւններ բռնել, նոր մասնողների հետ հաւասարապէս, դրանցից այնպիսիներին, որոնց յետ ընդունելը ինստիտուտի իշխանութիւնը հնարաւոր կը համարէ:

Ի պատիւ կիսովի պօլիտէխնիկական ինստիտուտի պէտք է ասել որ պարապմունքները դադարեցնելու ամբողջ ժամանակը նրանք կարգը չը խանգարեցին զպրոցի պատերում և պատշաճաւոր յարգանքով էին վերաբերում պրոֆէսորներին, որոնք իրանց կողմից ամեն միջոցներ գործ էին դնում բարեբար ազդեցութիւն գործելու համար ուսումնող երիտասարդութեան վրայ: Ուսուցչիների և ուսանողների այդպիսի փոխադարձ յարաբերութիւնների ժամանակ և աչքի առաջ ունենալով իշխանութեան կատարեալ հոգածութիւնը նրանց մասին, պարապմունքները դադարեցնելու ներքին ոչինչ պատճառներ չը

կային: Այդ պատճառները պէտք է դրսից ներշնչուած համարել:

Որոշելով ժամանակաւորապէս փակել ինստիտուտը, Ֆի-
նանսների մինիստրը նկատում է, թէ բարձրագոյն դպրոցը
պարտաւոր է բացառապէս ուսումնական նպատակներին հետա-
մուտ լինել, այսինքն հաղորդել իր սաներին գիւմնական տեղեկու-
թիւններ և ամեն միջոցները տալ այդ տեղեկութիւնները լիա-
կատար կերպով իւրացնելու համար: Այդ նպատակներին չէր
կարելի հասնել վերջացող ուսումնական տարում, պարապմունք-
ների երկարատեւ ընդհատման և ուսանող երիտասարդութեան
անհանգիստ դրութեան պատճառով, և մինիստրը իրան համար
իրաւունք չէ համարում թոյլ տալ դուրս թողնելու ինստիտու-
տից այնպիսի անձանց, որոնք իրանց գիտութեամբ անարժան
են ինժեներների կոչումը կրելու:

Ոորին կերպով ցաւելով, որ աւագների յորդորները, որոնք
երիտասարդութեանը բարիք և օգուտն էին ցանկանում միայն,
իրանց նպատակին չը հասան, մինիստրը յոյս ունի, որ ապա-
գայում ինստիտուտի փակումը, որի պատճառը իրանք ուսա-
նողները են եղել, կը զգուշացնէ ամենից շատ ոգեւորող երի-
տասարդներին այն ընթացքից, որ առաջ է բերում այդքան ոչ
ցանկալի գործադրութիւնը:

Փետ. 9-ին Մոսկուայում եղած անկարգութիւնները. «Пра-
вительственный Вѣстник»-ում տպուած է.

«Կայսրութեան բարձրագոյն դպրոցների մի մասի մէջ վեր-
ջին տարիներս տեղի ունեցող յուզմունքները անցեալ 1901 թուի
վերջում ընդունեցին ակնյայտնի հակակառավարչական բնաւո-
րութիւն: Չը բաւականանալով, առաջուան նման, ակադէմիական
կազմի փոփոխութեան զանազան պահանջներ անելով, ուսանո-
ղական շարժումների ղեկավարները դպրոցների պատերի մէջ չը
թոյլատրուած ժողովներում թէ իրանց ասած ճառերով և թէ
բազմաթիւ գաղտնի կոչերով ու պրօկլամացիաներով աշխատում
էին գրաւել ուսանող երիտասարդութիւնը գէպի քաղաքական
շարժման ճանապարհը, աշկարայ յայտարարելով գոյութիւն ունե-
ցող վարչութեան ձեւը փոփոխելու անհրաժեշտութեան մասին:
Մի և նոյն ժամանակ խոստովանելով ուսանող երիտասարդու-
թեան անզօրութիւնը այդպիսի ձգտումները անմիջապէս իրա-
գործելու համար, այդ շարժման ղեկավարները, սերտ յարաբե-
րութիւններ պահպանելով գոյութիւն ունեցող յեղափոխական
խմբերի և շրջանների հետ, շարունակում էին նոյն ոգով յան-
ցաւոր պրօպագանդան հասարակութեան եւ մեծ քաղաքների

բանուորների միջեւ թէ բերանացի և թէ տարածելով յանցաւոր հրատարակութիւններ: Իրանց ձգտումներն արտայայտելու մերձագոյն եղանակներից մէկը ագիտատօրները համարում էին փողոցային ցոյցերի կազմելը, որի համար և փորձեր են արուած զանազան քաղաքներում: Նոյնպիսի ցոյց կազմելու համար Մոսկուայում ընտրուած էր ներկայ տարուայ փետրուարի 9-ը: Տեղական իշխանութիւնների կարգադրութեամբ, որոնք տեղեկութիւններ էին ստացել այդ բանի մասին, կալանաւորուեցին մինչև մատնացոյց արուած օրը ենթադրուած ցոյց կազմակերպողների ամենանոանդուն դրդիչները և նրա հնարաւոր ղեկավարները, թուով 47, որոնք մշակել էին ի միջի այլոց և նրա մանրամասն ծրագիրը գաղտնի ժողովներից մէկի մէջ: Այդ միջոցը, որ անկասկած ազդեցութիւն ունեցաւ յետոյ տեղի ունեցած անկարգութիւնների վրայ, սակայն կատարելապէս նրանց առաջն առնելու համար ոյժը անբաւարար եղաւ, որովհետեւ փետրուարի 9-ին Մոսկուայի համալսարանում, որը ենթադրուելիք ցոյցերի համար վերջնակէտ էր ընդունուած, տեղի ունեցաւ այն անցքը, որ պատմուած է ժողովրդական լուսաւորութեան միսիստրի հրամանի մէջ 1902 թուի փետրուարի 14-ին, № 1-ում: Այդ կոչից յետոյ ներկայ տարուայ փետրուարի 15-ից Մոսկուայի տեխնիական դպրոցի ուսանողների մի խումբ, որ իրան սեփականացրել էր այդ դպրոցի «գործադիր մասնաժողով» անունը, դիմեց հրաւերով բողոք յայտնել բոլոր ցանկացողներին գալ փետրուարի 17-ին, ցերեկուայ մօտ 2 ժամին դէպի Պուշկինի արձանը փողոցային ցոյցեր կազմելու համար: Նշանակուած օրը մատնացոյց արուած տեղը հաւաքուեցին այդ դպրոցի մի քանի ուսանողներ եւ, խումբ կազմելով, սկսեցին խորհրդակցել ընթացքը սկսելու համար: Դէպի Նիկիտսկայա Վօրօտա փողոցը տանող բուլուարով ցոյցեր անելով անցնելու հէնց առաջին փորձերի ժամանակ նրանց իսկոյն և եթ չըջապատեց ոստիկանութիւնը. բռնուեցին նրանցից 11 մարդիկ, որոնց մօտ գտնուեց զրօշակ յանցաւոր մակազրութեամբ:

Անկարգութիւններին մասնակցածների մեղաւորութեան հարցը քննելիս ի նկատի առնուեցան ինչպէս նկարագրուած դէպքերի բնաւորութիւնը, այնպէս էլ անհրաժեշտութիւնը դնելու գլխաւոր յանցաւորներին, որպէս զի նրանք այլ ևս չը շարունակեն ազդեցութիւն ունենալ չըջապատող շրջանների վրայ, այնպիսի պայմանների մէջ, որոնք աւելի քիչ նպաստաւոր լինէին յեղափոխական գործունէութիւն ցոյց տալու համար և այս պատճառով բոլոր մեղաւորներին ենթադրուած էր բնակեցնել պօլիցիայի հսկողութեան տակ կայսրութեան զանազան հեռաւոր

տեղերում չատ թէ քիչ ժամանակով: Այս ենթադրութիւնը Բարձրագոյն գիտութեան հասցնելուց յետոյ, Թագաւոր Կայսրը բարեհաճեց Ամենաողորմածաբար հրամայել պահպանել Իրկուտսկի ընդհանուր նահանգապետութեան սահմանները ուղարկելու միջոցը՝ միայն գլխաւոր մեղաւորների վերաբերմամբ. իսկ միւս մասնակիցներին ենթարկել բանտարկութեան 3-ից մինչեւ 6 ամիս ժամանակով:

Համաձայն այս բոլորի, ներքին գործերի մինիստրը մարտի 7-ին հաստատեց այն առանձին խորհրդակցութեան արձանագրութիւնը, որ կազմուած էր պետական պաշտպանութեան կանոնադրութեան 34 յօդուածի հիման վրայ և որ քննել էր Մոսկուայում փետրուարի 9-ին և 17-ին ունեցած անկարգութիւններին 682 մասնակցողների գործը. այդ որոշմամբ այն մարդիկ, թուով 95 հոգի, որոնք յայտնի կերպով երևան են եկած քաղաքական անբարեյուսութեան մէջ, ցոյցերը պատրաստելու և նրա մէջ գիտակցաբար մասնակցելու մէջ, ուղարկուած են Իրկուտսկի ընդհանուր նահանգապետութեան սահմանները պօլիցիայի հսկողութեան տակ ապրելու 2-ից մինչեւ 5 տարի ժամանակով. 567 հոգի ենթարկուած են բանտարկութեան 3—6 ամիս ժամանակով և 6 հոգի ենթարկուած են պօլիցիայի հսկողութեան 1 տարի ժամանակով այն տեղերում, ուր ապրում են նրանց ծնողները կամ ազգականները. 14 անձերի վերաբերմամբ գործը դադարեցրած է:

Այդ անձինք ըստ դպրոցական հիմնարկութիւնների բաժանումում են այսպէս. Մոսկուայի համալսարանի ուսանողներ 537, Մոսկուայի տեխնիկական ուսումնարանի—32, Մոսկուայի Գիւղատնտեսական ինստիտուտի—13, Մոսկուայի ինժեներական ուսումնարանի—3, Լազարեան ճեմարանի ուսանողներ—1, սահմանաչափական ինստիտուտի ուսանողներ—7, զանազան կուրսերի ուսնողիւր կանայք—55, ուրիշ զանազան մարդիկ, այդ թէ կին—34:

Բանտարկութեան պատիժը կրելու գլխաւոր տեղը նշանակուած է Արխանգելսկի ժամանակաւոր բանտը:

Պատժական կարգադրութիւն հայ փախստականների վերաբերմամբ. Հայ-փախստականների վերաբերմամբ եղած Բարձրագոյն հրամանի հիման վրայ Թիֆլիսի նահանգապետի պաշտօնակատարը առաջարկել է Թիֆլիսի ոստիկանապետին և զաւառապետներին.

1) Մարտի 12-ին կանչել բոլոր հայ փախստականներին ոստիկանական վարչատները:

2) Յուշակագրել նրանց ու առաջարկել, որ կամ ուսանողները կամ ընդունեն կամ վերադառնան Թիւրքիա, որի համար տալ նրանց երկու շաբաթ ժամանակ:

3) Մինչև մարտի 26-ը կազմել այն բոլոր հայ փախստականների ցուցակները, որոնք կը ցանկան Ռուսաստանի հպատակ դառնալ:

4) Ապրիլի 2-ին երդուեցնել այն բոլոր փախստականներին, որոնք ցանկութիւն կը լինեն յայտնած ուսանողները կամ ընդունելու. Թիֆլիսում նրանք պիտի երդուեցնուեն Վանքի աւագ եկեղեցում:

5) Մինչև յուլիսի 1-ը բոլոր փախստականներին իրաւունք է տրուած անդամ գրուելու այն հարկատու հասարակութեանը, որ կը ցանկանան իրանք. քաղաքային հասարակութիւնների անդամ գրուելը կատարուած է իշխանութեան միջոցով, իսկ գիւղական հասարակութիւններին անդամ գրուելիս անհրաժեշտ է նոյն այդ գիւղական հասարակութիւնների համաձայնութիւնը:

6) Այն փախստականներին, որոնք ցանկութիւն կը յայտնեն բնակութիւն հաստատել Ռուսիայի ներքին նահանգներում, իրաւունք կը տրուի ձրիաբար ուղեորուելու իրանց նոր բնակավայրերը:

7) Մարտի 26-ից սկսած բոլոր փախստականները կը մոյցուեն առանձին ցուցակներ (ընտանեկան) և այդ ցուցակների կտրոնները կը յանձնուեն նրանց ձեռքը:

Հարկատու հասարակութիւնների նոր անդամ գրուած հայ փախստականները կ'ենթարկուեն ընդհանուր կանոնների և 1902 թուականից նրանցից ևս զինուոր կ'առնուի ընդհանուր հիմունքներով:

† ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆ

Անցեալ փետրուարի 21-ին, երկարատև ծանր հիւանդութիւնից յետոյ, Թիֆլիսում վախճանուեց յայտնի հնագէտ Ալէքսանդր Երիցեանը: Կովկասագիտութիւնը և մասնաւորապէս հայագիտութիւնը այդ մահով զրկուեց մի շատ բեղմնաւոր և անխոնջ աշխատակորից, որ, չը նայած իր ծեր հասակին (մեռաւ 60 տարեկան), օր ու գիշեր նուիրուած էր իր գործին: Ամբողջութեամբ իր սենեակում, իր ձեռքով ժողոված գրքերի և պատմական յիշատակարանների հարուստ հաւաքածուի մէջ, նա անդադար քրքրում էր, ուսումնասիրում էր: Մահը վրայ հասաւ հէնց այդ մանրակրկիտ տքնութիւնների մէջ, հետաքրքեց նրան այն պարապմունքներից, որոնք մի քանի տասնեակ տարիներ նրա կեանքի միջթարութիւնն են կազմել:

Ալէքսանդր Երիցեանը ինքնուրաշխատակորի մի շատ հետաքրքրական տիպ էր: Կանոնաւոր, մեծ կրթութիւն նա չէ ստացել: Եղել է Ներսիսեան դպրոցում, ուր մնացել է մի քանի ամիս, ապա մտել է Թիֆլիսի գիմնազիան, բայց այնտեղ էլ չէ վերջացրել ուսումը: Կիսատ թողնելով կրթութիւնը, նա մտել է պետական ծառայութեան մէջ, որից հրաժարուել է միայն ութսունական թուականների կէսում:

Սակայն նրա մէջ շատ վաղուց է զարթել սէր դէպի հայրենի զրականութիւնը: Այն ժամանակ նա դեռ գիմնազիայի աշակերտ էր: Մի ժամանակ էր դա, երբ մեզանում նոր-նոր էր զարթնում ազգային գիտակցութիւնը: Բնական է որ շարժումը ամենից առաջ և ամենից շատ ոգևորէր երիտասարդ ոյժերը: Գործելու ձգտումը թափանցում է և գիմնազիստների աշխարհը: Այդտեղ գտնուում են պատանիներ, որոնք զգում են թէ պարտաւոր են պատրաստուել՝ իրանց ժողովրդին ծառայելու համար: Կազմուում է մի փոքրիկ խումբ, որ սկսում է եռանդով պարապել հայերէնի ընթերցանութեամբ, զասեր է տալիս, մասնակցում է հայերէն ներկայացումներին: Գրականութիւնն էլ

գրաւում է այդ պատանիներին և նրանք, չը նայած որ դեռ պատրաստութիւն չունէին, սկսում են գրել «Մեղուի», ապա և «Կուռնկի» մէջ և նոյն իսկ սեփական հրատարակութիւնների միտքն են յղանում: 1860 թուականին Թիֆլիսում տպւում և լոյս է տեսնում մի փոքրիկ տետրակ հետեւեալ վերնագրով. «Բարոյական պատմութիւնը երեխայից համար. աշխատասիրութիւն հայ աշակերտաց գիմնազիային Թիֆլիզոյ, նուիրեալ այժմեան հայկազուն մանկանց. Տետրակ Ա.»:

Աշակերտական խակ ու միամիտ գրուածքների մի ժողովածու է դա, որ սկսւում է «Առ հայկազուն մանկունս» անունով մի ոտանաւորով և որի տակ գրուած է. «Ի բերանոյ Գէորգայ Տ. Աղէքսանդրեանց, Գէորգայ Բաբեան, Սմբատայ Կարինեան, Աղէքսանդրի Երիցեան, Միքայէլի Քոչարեան, Զաքարեայի Գրիգորեան, Սարգսի Եղիգարեան և Գէորգայ Ներսիսեան»։ Սա էր ահա այդ գիմնազիստների գրական-կրթական ընկերակցութեան կազմը: Երիցեանին այդ ժողովածուի մէջ պատկանում է մի երեխայական գրուածք «Բարի խորհուրդներ» անունով:

Այս խմբից, դպրոցից դուրս գալուց յետոյ, գրական աշխատաւորներ հանգիսացան երկուսը—Գէորգ Տէր-Աղէքսանդրեան և Աղէքսանդր Երիցեան: Երկուսն էլ շարունակեցին աշխատել գրականութեան մէջ, դեռ չունենալով մի յայտնի մասնաճիւղ: Երիցեանին էլ գրաւում է այն ժամանակուայ ընդհանուր ոգևորութիւնը թատրոնով և նա մինչև իսկ 1866 թուին գրում է «Արուսեակ Լօռըցի» անունով մի պիէս:

1866-ին Գէորգ Տէր-Աղէքսանդրեանը սկսում է հրատարակել «Վաճառական» անունով շաբաթաթերթը կամ «Թիֆլիսի առևտրական գազէթը»: Թէև խմբագիր-հրատարակիչը նա է, բայց թերթի գլխաւոր և կարելի է ասել՝ միակ աշխատակիցը Աղէքսանդր Երիցեանն է, որի յօդուածներով էլ լցւում է այդ վտիտ ու փոքրիկ լրագիրը: Այստեղ արդէն Երիցեանը հանդէս է գալիս իբրև «հազար փէշակի» տէր մարդ: Ամեն ինչ նա է գրում. և՛ առաջնորդողներ առևտրի, անտեսութեան մասին, և՛ գրական քննադատութիւններ, և՛ բժշկական յօդուածներ, և՛ պատկերներ Թիֆլիսի կեանքից:

«Վաճառականը», ինչպէս ցոյց է տալիս և անունը, հրատարակւում էր գլխաւորապէս առևտրական հայերի համար. այդ պատճառով նա ընտրել էր մի խառնափնտր լեզու, որ կարող էր հասկանալի լինել վաճառականներին *)։ Առհասարակ այդ

*) Ահա մի նմուշ այդ լեզուից: «Գօսողարստովեննի Իմուչեստով Դեպարտամենտումը նշանակած է էս մարտի 20-ին Թէլաի ուեզդի 0 ժիօ

«Թիֆլիսի առեւտրական գաղէթը» մի շատ խեղճ բան էր և գրական երեւոյթ չէր կազմում Բայց արդարութիւնը պահանջում է խոստովանել որ «Վաճառականը» աւելի համապատասխանում էր մի լրագրի կոչմանը, քան, օրինակ, «Մեղուն»։ Նա քննում էր կեանքի գործնական պահանջները, տնտեսական պայմանները, արծարծում էր արհեստների, վաճառքների արտահանութեան, հաղորդակցութեան ճանապարհների հարցերը,—մի բան, որ չէր երևում ոչ «Մեղունի» և ոչ իսկ «Հայկական Աշխարհի» մէջ, թէեւ սրանց խմբագիրները բարձր ուսում ստացած մարդիկ էին և հէնց այդ պատճառով էլ վերելից, արհամարհանքով էին նայում «Վաճառականի» խմբագիրներին։

«Թիֆլիսի առեւտրական գաղէթը» հազիւ երկու տարուայ կեսնք ունեցաւ։ Յիշենք և այն, որ նոյն Տէր-Աղէքսանդրեանցի հետ միասին Երիցեանը կազմեց և «Ընթերցարան» անունով դասագիրքը, որ մի ժամանակ շատ տարածուած էր մեր դպրոցներում և արժանացաւ երեք տպագրութեան։

Բայց Երիցեանը շատ երկար ժամանակ չը մնաց ամեն ինչի մասին գրողի դիրքում։ Նա մտնում է Կովկասի Հնագիտական Յանձնաժողովի մէջ, որի նախագահն էր Ադոլֆ Բերտէ և այդտեղ գտնում է իր իսկական կոչման համապատասխանող պարապմունքներ. սկսում է ուսումնասիրել հնութիւնները, գլխաւորապէս, ի հարկէ, հայկական աղբիւրներից։ 1870-ական թուականների սկզբում նա արդէն այնքան հմուտութիւն էր ձեռք բերել, որ սկսում է տպագրել հնագիտական մանր մունր ուսումնասիրութիւններ ուսերէն լեզուով։ Այսպէս, 1871-ին հրատարակուած «Сборникъ Свѣдѣній о Кавказѣ» ժողածուի մէջ տպւում է նրա աշխատութիւնը «Հին Անդրկովկասի առեւտրական ճանապարհների պատմական տեսութիւն» յօդուածը, որ յոյց է տալիս թէ Երիցեանը որքան մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններ կարող է կատարել։

Հնագիտական հետազօտութիւններ Երիցեանը միայն գրքերի մէջ չէր կատարում։ 1871 թուին նա Կովկասեան Փոխարքայ Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլաեւիչի բարեհաճութեամբ ստանալով գանձարանից 400 ուսուրի նպաստ, գնաց Լոռու հնութիւնները տեղն ու տեղը ուսումնասիրելու համար։ Այդպիսի ճանապարհորդութիւններ նա կատարեց և յետոյ, զանազան ժամանակներում։ 1872 թուականից նա սկսեց հրատարակել Թիֆլիսում յատկապէս Կովկասեան հնագիտութեան նուիրուած մի ամսագիր ուսերէն լեզուով, որի անունն էր «Кавказская Ста-

на

և Խորխելի անունով գեղերի մէջը գտն է ծ երկու եկեղեցու բաղի իջարով տալու տորգը»։

рива»: Այդ պարբերական հրատարակութիւնն էլ երկար կեանք չունեցաւ (հրատարակուեց ընդամենը 8 համար): Երիցեանը նրա մէջ զետեղեց բազմաթիւ մանր հետաքրքրական ուսումնասիրութիւններ: Մենք չենք կարող այստեղ մի առ մի թուել այդ աշխատութիւնները: Սեփական օրգանի դադարելուց յետոյ Երիցեանը սկսեց զետեղել իր հնագիտական գրուածքները տեղական ուսւ հրատարակութիւնների, գլխաւորապէս «Кавказ» լրագրի մէջ: Բաւական է թերթել այդ լրագրի համարները 70-ական թուականներին, որպէս զի իմանանք թէ որքան զարմանալի բեղմնաւոր գրիչ ունէր Երիցեանը և որպիսի բազմակողմանի, հետաքրքրական նիւթ էր նա ընտրում իր ուսումնասիրութիւնների համար:

1876 թուին Թիֆլիսում սկսում է հրատարակուել «Форт» եռամսեայ հանդէսը (յետոյ ամսագիր): Երիցեանը դառնում է նրա ամենանուանդուն աշխատակիցներից մէկը և տպաւորում է այդտեղ բազմաթիւ հետաքրքրական գրուածքներ:

1877—1878 թուականների ուսւ-թիւրքական պատերազմի ժամանակ Երիցեանը նշանակուեց առանձին յանձնարարութիւնների պաշտօնեայ զօրքերի գլխաւոր հրամանատարի մօտ: Այդ պաշտօնավարութիւնն էլ նրան հետաքրքրական աշխատութիւնների նիւթեր տուեց. 1878-ին, Էրզրումը գրաւելուց յետոյ, ուսւները իրանց վարչութիւնը մտցրին Էրզրումի նահանգի մի նշանաւոր մասի մէջ: Գաւառապետներին յանձնարարուած էր ազգաբնակչութեան ցուցակը կազմել: Այդ ցուցակները յանձնուեցան Երիցեանին մշակելու և կարգի բերելու համար: Երիցեանը զիմեց ձեռքի տակ եղած բոլոր գրաւոր աղբիւրներին, և այդ բոլորից կազմեց մի վերին աստիճանի հետաքրքրական մանրամասն ուսումնասիրութիւն ուսւերէն լեզուով, որ տպուած է Աշխարհագրական Ընկերութեան «Записки» անունով պարբերականի մէջ (1883, т. VIII, № 1): Բերելով դաւառական վարչութիւնների կազմած ցուցակները, նա աւելացրել է իրանից բազմաթիւ ծանօթութիւններ: Բացի դրանից, առանձին յաւելուածի մէջ նա գրել է Էրզրումի վիլայէթի այն մասերի նկարագրութիւնը, որոնք ուսւաց տիրապետութեան տակ չէին գտնուում, ինչպէս նաև այն մասերի, որոնք մինչև 1872 թ. այդ վիլայէթին էին պատկանում, բայց յետոյ անցան միւս, նոր կազմած վիլայէթներին: Այդպիսով ստացւում է համարեա ամբողջ թիւրքաց Հայաստանի նկարագրութիւնը: Առհասարակ, Երիցեանը շատ բան է արել՝ թիւրքահայերի պատմութիւնը մեզ ծանօթացնելու համար: Առաջին անգամ նա էր, որ լոյս սփռեց XVIII դարի հայոց պատմութեան մի քանի մութ կէտերի վրայ:

Ութսունական թուականներին Երիցեանը չարունակեց իր բեղմնաւոր գործունէութիւնը, աշխատակցելով տեղական ուսւ լրագիրներին: Իսկ հայերէն գրում էր «Արձագանք» շաբաթաթիւերթում (յետոյ լրագիր): Այդ ժամանակ նա գրեց «Վննետիկի Միթիթարեանք» հետազոտութիւնը, որ լոյս տեսաւ և առանձին գրքով: 1886-ին նա թողնում է պետական ծառայութիւնը և նուիրւում է գրական աշխատութիւններին: Այդ աշխատութիւնները ցրուած են զանազան պարբերական հրատարակութիւնների մէջ: Իննանական թուականներին նա հրատարակեց երկու մեծ հատոր՝ «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և կովկասի հայք XIX դարում» վերնագրով, ինչպէս նաև «Պատմութիւն Ներսիսեան Դպրոցի», առաջին հատորը: Վերջին տարիները նա պատրաստում էր տպագրութեան համար Յովսէփ աբրեպիսկոպոս Արղութեանի Յիշատակարանը, պատմական թանկագին դօկումենտների մի մեծ ժողովածու, բաղկացած երեք ահագին հատորներից: Սակայն մահը թոյլ չը տուէր նրան վերջացնել այդ գործը:

Ինչպէս քանի անգամ կրկնեցինք, Երիցեանի աշխատութիւնները շատ բազմաթիւ են: Գնահատել դրանց նշանակութիւնը շատ դժուար է այն պատճառով, որ այդ աշխատութիւնները ցիր ու ցան են զանազան հրատարակութիւնների մէջ, որոնց մի մասը հաշուազուտ է: Սակայն մեղանշած չենք լինի ճշմարտութեան դէմ, եթէ ասենք որ Երիցեանը իր անխոնջ աշխատութիւններով աւելի նիւթեր է պատրաստել պատմութեան համար, քան պատմութիւն է տուել: Իսկական պատմագրութեան համար այնքան անհրաժեշտ լայն հայեացքները, քննադատական կարողութիւնը շատ չենք տեսնում այդ աշխատութիւնների մէջ: Երիցեանը կարողացել է մեղուի պէս նիւթեր ժողովել բազմաթիւ սղբիւրներից, զասաւորել դրանց, նա շատ դէպքերում հեշտացրել է ապագայ պատմաբանի գործը: Մանրամասնութիւնները մշակելու, փաստերով լուսաբանելու մէջ նա շատ ճարտար է, բայց մի մեծ չէնք կառուցանելու համար, մի ներդաշնակ ամբողջութիւն ստեղծելու համար չունէր պատրաստութիւն: Թէ ինչքան վատ էր ըմբռնում նա պատմական երևոյթները, այդ ցոյց տուեց նրա գրուածքը Ստեփանոս Նազարեանի մասին: Այնտեղ, ուր հարկաւոր էր մասնաւոր պակասութիւնները ցոյց տալ, Երիցեանը ցոյց տուեց և՛ հմտութիւն, և՛ լաւատեղեակութիւն: Բայց ցաւը հէնց այն է, որ այդ մասնաւոր պակասութիւններով էլ նա դատեց ամբողջ երևոյթի մասին, ուստի և ուսասանայրի մտաւոր վերածնութեան գործին այնքան մեծ ծառայութիւն մատուցած Նազարեանցի նշանակութիւնը նա

հաւասարացրեց զերօր: Աւելացրէք զրա վրայ և հեղինակի պահ-
պանողական իրգէալները, և դուք կը տեսնէք, թէ ինչ պակա-
սութիւններ կային Երիցեանի զարմանալի աշխատասիրութեան
մէջ: Նրա գրած պատմութիւնները (խօսքը ընդարձակների մա-
սին է) ներկայնում են կցկտուր ժամանակագրութիւններ. պա-
կասում էր ընդհանուր ղեկավարող սկզբունք, լուսաբանութիւն,
ամբողջացում: Առանձին-առանձին մասերը մշակուած են. բայց
գրանցից չէ կազմուած ամբողջութիւն:

Ձը նայած այս պակասութիւններին, Ալէքսանդր Երիցեանի
երկարատև գործունէութիւնը մի շատ պատկառելի ծառայութիւն
է մատուցած մեր աղքատիկ պատմագրական գրականութեան:
Իր ընտրած մասնաճիւղի մէջ Երիցեանը ուղղակի անխիստաբի-
նելի էր: Միայն անհուն սէրը, որ ունէր նա զէպի գործը, կարո-
ղութիւն տուեց նրան անել այն ամենը, ինչ արել է: Իսկ այդ
արածի արժէքը հասկանալու համար պէտք է երևակայէք մեր
երկրի պէս մի տեղ, ուր չը կան հարուստ գրադարաններ և
թանգարաններ, ուր պատմական նշանակութիւն ունեցող
թղթերը և ձեռագրերը գրուած են մասնաւոր մարդկանց տնե-
րում կամ այս և այն հիմնարկութեան արխիւներում: Երիցեա-
նի ամենամեծ երախտիքն այն է, որ երկար տարիների ըն-
թացքում նա հաւաքել է պատմական նիւթեր: Իրանից յետոյ
նա թողնում է մի մեծ ժառանգութիւն, բաղկացած գրքերից
և թղթերից: Ի՞նչ պէտք է դառնայ այդ հարուստ ժողովածուն
— չը գիտենք: Գիտենք միայն որ այդ ժողովածուն դեռ շատ ու
շատ հետաքրքրական գործեր և հանգամանքներ կարող է լուսա-
բանել մեր մօտիկ անցեալից:

Եւ շատ ցանկալի կը լինէր, որ Երիցեանի դառն աշ-
խատութիւններով հաւաքած այդ նշխարները ցեյի կերա-
կուր չը դառնային կամ կողպէքների տակ չը փակուէին: Լսում
ենք որ տեղական հարուստներից մէկը կամենում է գնել Երի-
ցեանի ամբողջ գրադարանը և պահել այնպէս, որ նրանից օգ-
տուէին ցանկացողները: Տեսնենք որքան ճիշտ կը լինի այդ լու-
րը: Յանկալի կը լինէր նոյնպէս որ կազմուէր Երիցեանի տպած
թէ անտիպ մնացած աշխատութիւնների լիակատար ցուցակը,
իսկ կարեւորները հրատարակուէին առանձին գրքերով:

Այսպէս կարելի էր յարգել երախտաւոր ծերունու յիշա-
տակը:

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Մտաւոր առաջադիմութեան գործը մեր գաւառներում.—Համակրիլի երեւոյթներ.—Ժողովրդի անօգնականութիւնը.—Ընթերցասիրութեան պահանջ.—Ինչպէս լրացնել այդ պահանջը.—Ինքնօգնութիւն.—Վերադարձ դէպի գաւառները.—Հոգարարձական ընտրութիւններ Երեւանում.—Ինքնավարութիւնը՝ անտանելի բեռ Շուշի քաղաքի համար.—Աշխատանքի տուն Բաղուում:

Ով փոքր ինչ ուշադրութեամբ հետեւել է մեր պարբերական մամուլի ներկայ տարուայ բաժանորդագրութեան, նա նկատած կը լինի հետեւեալ հանգամանքը: Անցեալներում բաւական աչքի ընկնող թիւ էին կազմում այս կամ այն լրագիրը, ամսագիրը զանազան, աղքատ հիմնարկութիւններին, մանաւանդ գիւղական հասարակութիւններին նուիրողները. իսկ այս տարի այդպիսի նուէրներ համարեա չեղան: Երեւոյթի պատճառը բացատրում են նրանով, որ այս տարի կրիզիս է: Շատ հաւանական է որ այդպէս էլ լինի: Մեզանում գրականութիւնը, մամուլը այնքան երկրորդական, աւելորդ բան է համարւում, որ նրա վրայ ուշադրութիւն դարձնել կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ մեծ շահ կայ, երբ կարելի է աւելորդից տալ: Թէև այդ տուածը նոյն իսկ ամենաառատ տարիներում էլ մի շատ խեղճ գումար է կազմում, բայց և այդպէս, պարզ է այն հանգամանքը, որ կրիզիսի տարում հայ վաճառականը, հայ հարուստ ինտելիգենտը արդէն զրկողութիւն է համարում իր տարեկան բիւջէտի վրայ մի կամ երկու տասնհազ րուբլի աւելացնել այդպիսի նուիրատուութիւնների համար: Մեր ցեղական յատկութիւնների տեսակէտից շատ բնորոշ է այս երեւոյթը: Բայց մենք այստեղ այդ երեւոյթով չը պիտի զբաղուենք:

Փաստն այն է, որ մի քանի հատիկ գիւղական հասարակութիւնները, որոնք մինչև այժմ լրագիր կամ ամսագիր էին ստանում այս կամ այն նուիրատուի ջնորհիւ, այժմ զրկուած են այդ բարեբեց: Գուցէ հարկաւոր էլ չը լինէր շեշտել այդ բանը,

եթէ այդ զրկանքը ինքն ըստ ինքեան մի աննշան բան լինէր ծաւն էլ հէնց այն է, որ զրկանքը աննշան չէ, որովհետեւ մեր գիւղական աշխարհի համար մամուլը գնալով անհրաժեշտութիւն է դառնում: Միանգամայն աւելորդ է բացատրել թէ որքան ուրախալի պիտի լինի այս երեւոյթը: Այո, միայն ուրախանալ կարելի է, որ տպագրական խօսքը մտնում է մեր գիւղական աշխարհը, ուր կատարելու այնքան մեծ դեր ունի: Մտնում է, բայց լինչպէս: Դեռ միայն ճանապարհ է հարթուած դեռ միայն պատրաստութիւն է ստեղծուած: Սպասում են ներան, բայց նա չէ գնում կամ շատ դժուար է գնում: Պահանջը կայ, բայց նա ինչպիսիք բաւարարութիւն տալու միջոցը դեռ չէ գտնուել:—Մենք դեռ դործի սկզբունքն ենք, մենք տեսնում ենք որ մեր երկրի նոյն իսկ ամենախուլ անկիւններում, այնտեղ, ուր դեռ վայրենութիւն է տիրում, հասկացել են մամուլի նշանակութիւնը: Բայց մամուլը, դժբախտաբար, այդ տեղերը մուտք գործել կարող է միայն բարեգործութեան միջոցով: Գիտակցութիւն կայ, բայց նա դեռ այնքան թույլ է զարգացած, որ գիւղացին նրա համար գոհողութիւն անել չէ կարող:

Մեզազրեւոր մեր գիւղացուն, և լինչ իրաւունքով: Միթէ նրա քաղաքացի եղբայրը, որ նրանից շատ վաղուց է հասկացել մամուլի նշանակութիւնը, մինչև այսօր էլ սիրում է կտրուալ, բայց ձրի կտրուալ: Ո՛չ, մեզազրել չենք կարող: Նրեւոյթը բնական է: Ընթերցանութեան գործը գիւղերում—այսպէս է բոլոր քիչ քաղաքակրթուած երկրներում—պէտք է պատուաստուի բարեգործական միջոցներով: Այս պատճառով է որ զանազան տեղերում գոյութիւն ունեն ընկերութիւններ գիւղական դպրոցներ, գրադարաններ, կիրականօրեայ դասընթացներ կազմակերպելու համար: Մեզանում ուրիշ կերպ չէ կարող լինել: Եւ եթէ մեզանում շատ հազուադիւտ են նոյն իսկ այնպիսի անհատներ, որոնք յօժար են լինում տարին մի 10 ուրբալ տալ որ և է գիւղի ընթերցասիրական պահանջը գոհացնելու համար, այդ միայն ցոյց է տալիս որ մենք պարտաճանաչ չենք, հասկանալ չենք կարողանում, ունենք մի անբարեխիղճ ինտելիգենցիա:

Ի՞նչ պիտի լինէր մեր ներկայ ժամանակներում—Գիւղական էժան կամ ձրի Գրադարանների մի ցանց: Բայց լինչ չը կայ:—Չը կայ նոյն իսկ այն, որ մի քանի անհատներ ճարուէին, որոնք տարեկան 10 ուրբալ գիրք կամ թերթ տալին մի գիւղի:

Տխուր դրութիւն: Գիւղը իր պահանջներով մեր պատրաստակամութիւնից շատ առաջ է անցել: Այն, ինչ այնքան հեշտ պիտի լինէր կատարել, դարձել է մի այնպիսի կոնսոնանս հանգոյց,

որ լուծելու այսօր վեր է մեր ոյժերից: Ո՛րպիսի վկայութիւն մեր անկարողութեան մասին:

Բայց ինչ պէտք է անել: Գաւառը զարթնում է, գաւառը ապրել է սկսում: Չմեանային ամիսների ընթացքում հետեւեցէք մեր լրագրութեան: Քանի քանի տեղ թատրոնական ներկայացումներ, տօնածառեր, երեկոյթներ են սարքւում: Այդ տօնախմբութիւնների մէջ դուք կը տեսնէք թէ գաւառական փոքրի շատէ աչքի ընկնող քաղաքը, թէ խեղճ ու մոռացուած գիւղաքաղաքը, թէ նոյն իսկ մեծ գիւղը: Դա մի շատ զօրաւոր փաստ է որ մեր գաւառական աշխարհը հասկանում է իր մտաւոր շահերը: Բայց ինչպէս է նա բաւարարութիւն տալիս իր այդ նահանջներին:—Ինքնագործութեամբ, տեղային նախաձեռնարկութեամբ, տեղային միջոցներով: Ամեն մէկը պիտի մտածէ իր մասին. ամեն մէկը պիտի ինքն իրան օգնէ: Ահա ինչ է ասում կեանքը: Գեղեցիկ սկզբունք: Եւ պէտք է յուսալ ու սպասել որ այդ սկզբունքը լայն դործագրութիւն գտնէ և ընթերցասիրութեան պահանջին բաւարարութիւն տալու համար:

Բարեգործներից և բարերարներից մասնաւոր սպասելու փոխարէն ամենալաւ միջոցը այն կը լինէր, որ գիւղերում կազմուէին ընթերցասէրների շրջաններ և գտնէին միջոցներ լրագիրներ և գիրք ձեռք բերելու համար: Այդ միջոցները կարող են կազմուել զանազան աղբիւրներից. ամենից լաւն է անդամակցական փոքրիկ վճարներով գլուխ բերել բանը: Դա դժուար չէ, մի քանի տեղերում նոյն իսկ սկսել են այդպէս գործել: Չենք կարող չը յիշել այստեղ Կողբ գիւղի գեղեցիկ սկզբնաւորութիւնը: Այդտեղ տարածուած արբեցողութեան դէմ գտնուել է մի սիրուն միջոց: Փոխանակ գինեւորներում իրանց աշխատանքի մեծ մասը կորցնելու, մի շրջան վճռել է թեթի վճարներ տալ՝ զրքեր և պարերական հրատարակութիւններ ձեռք բերելու համար, այնպէս որ շատերի ազատ ժամանակը այլ եւ չէ սպանւում գինեւորներում, այլ քաղցրացնում է ընթերցանութեամբ:

Տեսնում էք, ինչ աղբիւրներ կարելի է ստեղծել: Կան, ի հարկէ և ուրիշ շատ այդ տեսակի միջոցներ, պէտք է միայն մտածել, դառնել: Հարկաւոր է նախաձեռնութիւն, հարկաւոր են ոյժեր, որոնք կարողանային տեղային հանգամանքները խելայի կերպով շահագործել՝ մտաւոր կարիքները լրացնելու համար:

Դժբախտաբար շատ չը կան տեղական նախաձեռնողներ, շատ չը կան ինտելիգէնտ ու հասկացող ոյժեր:

*
* *

Այդ պակասութեան մի մեծ պատճառը Բագուն էր: Իր

արդիւնաբերական աշողակութիւնների առասպելանման ժամանակներում այդ քաղաքը տարաւ ամենքի խելքը, մեր գաւառները սկսեցին դատարկուել և թափուել Բագու, հարստութիւն դիզելու համար: Ոչինչ կամ համարեա ոչինչ չէր մնում հայրենի հողի վրայ, մոռացուել է ամեն ինչ, գաւառը կատարելապէս արնաքամ էր դառնում: Այս դրութիւնը մի մեծ չարիք էր դարձել մանաւանդ Գանձակի և Բագուի նահանգների համար: Սակայն անբնական դրութիւնը Բագուում երկար չը շարունակուեց: Տենդային իրարանցման հետեւից հիասթափումն, լաց և ատամների կրճտոց, Գործերը վատացան, արդիւնաբերութեան չափերը պակասեցին, մեծ քանակութեամբ մարդիկ մնացին դրսում, պարապ, անգործ: Ըսկըսուեց վերադարձ դէպի տուն, դէպի գաւառները: Եւ վերադարձողները միայն բանուորներ ու մշակներ չեն. քիչ չեն և այնպիսիները, որոնք զրապէտ են, տեսել ու լսել են շատ բան: Այդպիսիները հարկադրուած են այժմ հողի վրայ գործ գտնել, հնարել՝ ապրելու համար: Նշանակում է որ դաւառում շատանում են կուլտուրական սկզբնաւորութիւնների համար պիտանի տարրեր:

—Բարե՛ ժամի, ասում էինք մենք, անցեալներում կարդալով «Մշակի» մէջ, որ Բագուից յուսախաբ վերադարձողներից շատերը բերել են իրանց հետ զանազան տնտեսական ձեռնարկութիւնների ծրագիրներ: Մէկը ուզում է մեղուաբուծութիւն սկսել, միւսը տեղային մի այլ արդիւնագործութիւն զարգացնել գիտութեան պահանջներով: «Հող և գիրք», ասում էր յօդուածագիրը:

Այո՛, մենք էլ ամբողջ մեր հոգու կարողութեամբ կրկնում ենք այդ բառերը—հող և գիրք: Այդ երկու բանի վրայ միայն մենք կարող ենք հիմնել մեր բարեբախտութիւնը, մեք ամբողջ ապագան:

Նաւթային վակխանալիան մոռացնել էին տուել այդ մեծ սկզբունքները: Մեր ինտելիգենցիան ամբողջ ժամանակ պտտում էր այդ խելակորոյս պարի մէջ և ոչինչ չը տուեց ժողովրդին իր մասնագիտութիւնից: Մնում է որ ցածրից սկսուի բնական, արդարացի ընթացքը: Մնում է որ արհամարհուի չաղ ռոճիկներ և հարուստ հարսնացուներ միայն որոնողների դասակարգը և մեր մոռացուած, խոպանացած երկրի զանազան անկիւններում վառուէն կուլտուրական համեստ ձեռնարկութիւնների ճրագներ: Մի ամբողջ ցանց, խիտ, լայնատարած, փայլուն...

Երեւանում դարձեալ հոգաբարձական ընտրութիւններ են կատարուում: Անցեալ տարի մենք մանրամասն պատմել ենք Երեւանի հոգաբարձական ճգնաժամի բոլոր հանգամանքները: Երկու խօսքով կարելի է այժմ վերանորոգել այդ պատմութիւնը: Ընտրուում է հոգաբարձութիւն: Նա չէ կարողանում զործել, փաշայական կամայականութիւնների հանդիպելով, ստիպուած է լինում հրաժարուել:

Հրաժարուածների տեղ այժմ նոր հոգաբարձուներ պէտք է ընտրել: Խնչպէս ընտրել—Յայտնի է թէ ինչպէս: Հայ ժողովրդի մէջ արդէն 40—50 տարի է, ինչ գործադրուում է ընտրողական սկզբունքը. հետեւաբար նոր չը պէտք է սովորեցնել թէ ինչպէս է կատարուում մի արգարացի, կանոնաւոր ընտրութիւն: Ընտրական սկզբունքի հոգին, էութիւնը այն է, որ ընտրող ժողովուրդը ազատ լինի իր քուէները սրան կամ նրան տալու: Իշխանութեան միայն մնում է հսկել որ ընտրութիւնների ժամանակ ապօրինութիւններ չը լինեն: Սա պարզ է ամեն մէկի համար, բայց պարզ չէ այն մարդկանց համար, որոնք ընտրողական վեհ և նուիրական սկզբունքը դարձնում են անարժան խաղի առարկայ:

Ահա այսպիսի կերպարանք են ընդունել ընտրութիւնները Երեւանում: Եւ մենք աւանատես ենք մի ցաւալի տեսարանի: Ժողովուրդը երեսայ է համարուում. նրա հետ կարելի է խաղալ, նրան կարելի է այս կամ այն կողմ ծռել, ինչպէս կը կամենայ մի եպիսկոպոս: Այդպէս են ուզում անել, բայց այդպէս չէ դուրս գալիս: Ժողովուրդը չէ ուզում խաղալիք դառնալ, նա ուզում է ազատ և ինքնագլուխ լինել իր ընտրողական իրաւունքի մէջ: Նշանակուած է ընտրողական ժողով: Նախագահող և պիսկոպոսը այն տեղին է հասցնում իր ինքավստահութիւնը, որ ուզում է թելադրել ժողովին իր կամքը, նա ուզում է որ չընտրուեն այս կամ այն մարդիկ: Եւ երբ, այնուամենայնիւ, այդ մարդիկ ընտրուում են, նա բորբոքւում է, խանգարում է ժողովի պարագմունքները և հեռանում: Այնուհետև կամենալով, երեւի, «պատժել» իր կամքին չենթարկուող հասարակութիւնը, նա առաջ է քաշում քահանայ-հոգաբարձուների հարցը և հրաւիրելով քաղաքի 17 քահանաներին, հրամայում է նրանց ընտրել իրանց միջից երկու հոգաբարձու: Բայց նոր անաջողութիւն, քահանաները հրաժարուում են այդպիսի բան անելուց. նրանք յայտնում են որ չեն կամենում բաժանուել իրանց ժողովրդից և հոգաբարձական պաշտօն կ'ընդունեն այն ժամանակ երբ կ'ընտրուեն այդ ժողովրդի քուէով:

Կրկնում ենք, մեղ համար շատ ծանր է նայել Երեւանում

կատարուող գէպերին: Ինչո՞ւ այդքան անհանգստացնել ժողովուրդը, յուզել նրա խաղալիք դարձնել: Աւելի լաւ չէ միանգամից վերացնել ընտրողական սկզբունքը, որ այսօր այնքան արհամարհուած է մեր եկեղեցականների կողմից: Աւելի լաւ է չը լինի նա, քան թէ գոյութիւն ունենայ այդպիսի դրութեան մէջ: Ի պատիւ ժողովրդի պիտի ասենք, որ նրան այլ ևս չէ կարելի վերագրածնել այն հին ժամանակներին, երբ հասարակաց կարծիք չը կար, երբ երկու-երեք մարդիկ կարողանում էին խօսել ամբողջ համայնքի կողմից: Այս իրողութիւնը պէտք է միանգամից ընդմիջտ ընդունել: Եւ ընդունելուց յետոյ կարելի է արդէն վճռել թէ ինչ էք դուք կամենում: Եթէ կամենում էք, որ դպրոցն ունենայ ժողովրդական կառավարութիւն, պէտք է, ուրեմն, թոյլ տաք որ այդ կառավարութիւնը լինի այնպէս, ինչպէս կարող է լինել, այսինքն ազատ քուէով ընտրուած: Իսկ եթէ ուզում էք որ դուք լինէք կառավարողը, այն ժամանակ թոյլ տուէք խնդրել ձեզ, որ խաղալիք չը դարձնէք ժողովրդական ընտրութիւնը, որ առանց այդ էլ շատ է վնասուել զանազան սահմանափակումներով, կամայական տնօրինութիւններով: Եթէ այսպէս դատելու և դործելու միաք լինէր, Երեւանի ժողովուրդը զուր տեղից չէր յուզուի, զուր ժամանակ չէր վատնի պայքարների մէջ:

Ողբալի դրութիւն: Ողբալի է նամանաւանդ այն պատճառով, որ այդ բոլորը անւում է եկեղեցու անունով, այն եկեղեցու, որ ժողովրդականութեան, լայն համբերողութեան նուիրական սկզբունքների վրայ է հիմնուած: Մենք կը կամենայինք տեսնել այդ ազգային հիմնարկութիւնը լուսաւոր, առաջադէմ, ժողովրդի հետ շաղկապուած և նրա հետ ձեռք ձեռքի տուած առաջ գնալիս: Բայց ինչ ենք տեսնում: Պաշտօնականների շնորհիւ նա այսօր երևում է յետամնաց. դուրս է գալիս թէ նա վախճանում է ժողովրդի հետ լինելուց, թէ նա չէ յարգում ընտրողական սկզբունքը, ժամանակիս վարչական այդ ամենալաւ և արդար տեսակը: Ակամայ յիշում ենք Ստեփանոս Նազարեանի խօսքերը. հոգևորականները յետ ևն մնում, ժողովուրդը առաջ է գնում. և դրանց մէջ ձեղքուածք պիտի գոյանայ:

Երևի, հէնց այդպէս էլ կամենում են մեր այժմեան հոգևոր հայրերը:

*
* *

Եթէ ինքնավարութիւնը բարիք է, պէտք է որ նրանց վայելուին էլ պատրաստուած, հասկացող լինել: Ահա Շուշի քաղաքը: Սրան շնորհուած է ինքնավարութիւն, որ, սակայն, աղէտի նման մի բան է համարւում տիրապահ քաղաքի նոյն իսկ

ջոջ բնակիչներին համար: Գաղափարները մոռացւում են մեր ժամանակներում, մարդիկ այբուբենական ճշմարտութիւններն անդամ չեն կարողանում իրանց մոգում պահել: Եւ ահա Շուշու քաղաքային գումայի նիստերից մէկում վեր է կենում ձայնաւոր Վէզիրով և առաջարկում է իր հայրենի քաղաքի փրկութեան համար գտած իր մի միջոցը: «Ինքնավարութիւնը չառ թանգ է նստում մեզ, ասում է հոետորը.— խնդրենք իշխանութիւնից, որ վերայնեն լիակատար ինքնավարութիւնը և մեզ տան կըրճատուած ինքնավարութիւնը: Դուման չի համաձայնում ձայնաւորի հետ և առաջարկութիւնը չէ ընդունում:

Ամեն բան լաւ է, ինչ լաւ էլ վերջանում է: Շուշին սաստիկ նեղւում է ինքնավարութիւնից: Ուզում է ազատուել այդ աւելորդ բեռից: Ձայնաւոր Վէզիրովի առաջարկութիւնը նոր բան չէ. Շուշու թուրքերը վաղուց են աշխատում այդպէս անել տալ: Պատճառը: Քաղաքային վարչութիւնը, ասում են, դարձել է մի անկեղծանոց, ուր գործ են գտնում այն բոլոր մարդիկ, որոնք արձակուած են ծառայութիւնից կամ պաշտօն զրտել չեն կարողանում: Եւ որովհետեւ այդպիսիների թիւը չափազանց մեծ է, ուստի քաղաքը բեռնաւորւում է անապին տուրքերով: Տեսնում էք ինչ հիմնաւոր պատճառաբանութիւն է: Չեն կարողանում քաղաքային անդուլը պահպանել մորեկների աւերանքից և ուզում են ջնջել ինքնավարութիւնը, կարծես այդ ինքնավարութիւնը պահանջում է որ քաղաքային վարչութիւնը անկեղծանոց դարձնուի: Այդպիսի յատկութիւն ինքնավարութիւնը, ի հարկէ, չունի. ընդհակառակն, նա բոլորովին հակառակն է պահանջում: Բայց ինչ արած: Աւելի լաւ է չունենալ ինքնավարութիւն, քան դուրս քշել աւելորդ բերանները, աւելորդ ուսողներին:

Այսպէս է խօսում իմաստութիւնը Շուշու մէջ: Եւ, երևի, վերջ ի վերջոյ նա կը լինի յաղթողը: Միկները ոչնչացնելու համար պէտք է կրակ տալ ամբողջ տունը: Ի՞նչ անեն, երբ ուրիշ միջոց չը գիտեն...

*
* *

Բազում Հայոց Մարդասիրական Ընկերութիւնը բաց արեց աշխատանքի տուն: Հանդէսը կատարուեց, որ շատ գեղեցիկ տպաւորութիւն գործեց հաւաքուած մեծ բազմութեան վրայ:

Անցեալ տարի մեր տեսութիւններին մէջ մենք երկար խօսել ենք թէ Բազուի Մարդասիրական Ընկերութեան և թէ յատ-

կապէս նրա այս գեղեցիկ դիտաւորութեան մասին: Այժմ, երբ բացուած է աշխատանքի տունը, մեզ կը մնայ միայն յարատեւութիւն և բարգաւաճում մաղթել այդ հիմնարկութեան, որ բարեգործական ամենալաւ ձևն է ներկայացնում, տալով տնտեսկին, թշուառին սեփական աշխատանքով մի կտոր հաց աշխատելու միջոցը: Մենք ցանկանում ենք որ աշխատանքի տունը Բագուի հայ հասարակութեան ամենաջերմ հոգացողութիւնների առարկայ դառնայ: Այդպէս միայն նա կը կարողանայ այնքան զարգանալ և առաջադիմել, որ կեանքի դժբախտութիւններից անպէտքացած մարդկանց նորից կը վերադարձնէ կեանքին, զրահաւորելով նրանց այս կամ այն արհեստով և այդպիսով անխոցելի դարձնելով նրանց թոյլ ու ճնշուած մարմինները:

Ա.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

—Սիօնիստների 5-րդ համաժողովը.—Անգլո-բօէրական հաշտութեան հարցը.—Եմտական իրրիզենտիզմը Տրիեստում.—Տուրի համաժողովի որոշումները

Սանասարեան վարժարան

Այս տարուայ սկզբում Շվէյցարիայի Բազել քաղաքում սիօնիստների արդէն հինգերորդ բաղմամարդ համաժողովն էր տեղի ունենում և աշխարհը զարմացնում իր առասպելական աւճումով...

Հրէական ազգի այդ շարժման համակրում են շատ քրիստոնեաներ, բայց ամենից շատ համակրանք են յայտնում Անգլիայում, ամեն տեսակ ազատագրութիւնների այդ որրանում, ուժեղ և յաճախ հակասական հոսանքների այդ հայրենիքում...

Ժամանակակից պետական-հասարակական կեանքի երեք շարժումներից՝ ազգայնական, բանսուորական և կանանց, ներկայումս Անգլիայում ամենաուժեղը ազգայնականն է. յայտնի է թէ ինչ սուր կերպարանք ստացաւ իրլանդական հարցը այն օրից, երբ հօմրուլը դադարեց ազատական կուսակցութեան առաջնակարգ խնդիր լինելուց։ Իրլանդական հարցին միացան բօէրականը և նրանց ցեղակից Կապլտատի հօլլանդական ազգաբնակչութեան հակաանգլիական շարժումը։ Հազիւ թէ այսուհետեւ նոյն իսկ խաղաղութիւնը կարողանայ վերականգնել այդ թշնամացած հօլլանդական և անգլիական ցեղերի մէջ փոխադարձ սէր և վստահութիւն։ Այնպէս որ, վերջ ի վերջոյ, այնքան զոհաբերութիւնից, արիւնհեղութիւնից յետոյ Անգլիան ստեղծեց հետաւոր իր կօլօնիայում մի այնպիսի վտանգ, որ ունի իր կողքին, Իրլանդիայում...

Երկու տարի առաջ իր մեծութեամբ և ոյժով յոխորդացող Անգլիան այժմ, նեղը ընկած, ուղում է մի պատուաւոր ելք գտնել և հաշտութիւն կնքել փոքրիկ, բայց իր պաշտպանած

դատի արդարութեամբ անընկճելի բօէրների հետ, որոնք գեւ չարունակում են ոչ միայն քաջութեան դասեր տալ իրանց թշնամիներին, այլ և՛ ազնւութեան, մեծահոգութեան դասեր, այդպէս, օրինակ, վերջերումս Դէլարէյը գերելով անգլիական գէներալ Մետուէնին, չուղեց օրինակ վերցնել անգլիացիներից և մահուան պատժի ենթարկել, այլ բայ թողեց 'ւրան:

Հաշտութիւնը արագացնելու տենչը այժմ այնքան ընդհանրացած է Անգլիայում, որ նոյն իսկ անգլիկան եկեղեցու եպիսկոպոսները Լօնդօնում և այլ քաղաքներում յորդորում են ժողովրդին՝ աղօթել խաղաղութիւն հաստատելու համար... մինչդեռ երկու տարի առաջ Քրիստոսի նոյն այդ հետեողները քէն ու ռի էին սերմանում և փռաբանում պատերազմը...

Բոլոր նշաններից երևում է, որ արդէն մօտալուտ է խաղաղութիւնը. զիջանելով անգլիացիների ինքնասիրութեան Տրանս-վալի նախագահ Շալկ-Բուրգէրը առաջինն է սկսում բանակցութիւն: Հեռագիրներից յայտնի է, որ Շալկ-Բուրգէրը թոյլտուութիւն ստացաւ գնալ Պրետորիա և տեսակցուել գէներալ Կիտչենէրի հետ: Յայտնի է նաև որ նոյն Շալկ-Բուրգէրը, անգլիական բանակի հրամանատարի գիտութեամբ, գնաց Օրան-ժեան հանրապետութեան նախագահ Շտէյնի հետ խորհրդակցելու: Նշանակելի իրողութիւն է և այն, որ անգլիական զօրքի նախկին գլխաւոր հրամանատար լօրդ Վօլսէյը ուղևորուեց Հարաւային Աֆրիկա՝ Նպաստաւոր հանգամանք է հաշտութիւն կապելու հարցում նաև՝ բօրսային նիշէականութեան հղօր ներկայացուցիչ Սեսիլ Բօգսի մահը Կապլտատում: Խաղաղութեան խանգարիչ մի շար հոգի վերացաւ միջից:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ազգայնական այս տաք պայքարի ժամանակ համարեա աննկատելի են անցնում անգլիական կեանքում միւս երկու հոսանքների արտայայտութիւնները. ո՞վ է, օրինակ, առանձին ուշադրութիւն դարձնում Վիֆէզի քարտաշների մեծածաւալ զործադուլի վրայ կամ պարլամենտին՝ 38 հազար կանանց ստորագրութեամբ ներկայացրած խնդիրքի վրայ, որով պահանջում են պարլամենտական ընտրողական իրաւունք կանանց համար:

Իսկ տեղ-տեղ, Եւրոպայում, ազգայնական հարցը խառնուելով աշխատանքի արդար պահանջների հետ աւելի սուր կերպարանք է տալիս ընդհարումներին, ինչպէս, օրինակ, այդ տեղի ունեցաւ Տրիեստում, ուր նաւերի բռնակիրների զործադուլին աւստրիական կառավարութիւնը «իտալական իրրիգենտիզմի» (անջատում Աւստրիայից և միացում Իտալիայի հետ) ընաւո-

րութիւն տալով, խաղաղութիւնը վերականգնելու համար, դիմեց զէնքի՝ մարդկային զոհեր բերելով իր սխալ կասկածամտութեան...

Այլ է ֆրանսիական կեանքը. ազգայնական հարցը դեր չի կատարում այդտեղ, ուստի բոլոր ներքին էներգիան գնում է միւս հոսանքների վրայ՝ ֆրանսիայում այժմ հերթական է միջնակարգ դպրոցի բեֆօրիսների հարցը՝ Ի հարկէ, ներկայ միջխտրութիւնը այնքան արմատական չէ, որ համաձայնուի վիժիանիի առաջարկութեան և թէ միջին, թէ բարձր կրթութիւնը դարձնի ձրի, ինչպէս արդէն ձրի է ստորին կրթութիւնը։ Բայց և այնպէս այն լ օրմէրը, որ մշակում են այժմ աւելի զեմօկրատիական են, քան մինչև այժմ եղածները։ Գաղափար տալու համար առհասարակ ֆրանսիական աւելի արմատական ներքին պահանջների հետ, աւելորդ չէ ծանօթացնել ընթերցողին վերջերուստ Տուրում կայացած մի համաժողովի մշակած պրօգրամի հետ։

Ահա այդ պրօգրամը, համառօտած.—Ընդհանուր և ուղղակի ձայնտութիւն երկու սեռի բոլոր ֆրանսիական քաղաքացիների համար. ծերակոյտի և հանրապետութեան նախագահի պաշտօնի վերացում. այժմ առաջին միջխտրին պատկանող իշխանութիւնը յանձնել պարլամենտից ընտրուած աւանձին գործադիր մի կօմիտեի. եկեղեցու բաժանումը պետութիւնից. պաշտամունքների և կրօնական միաբանութիւնների յատկացրած բիւդժէտի ոչնչացումը. դատաստանական հիմնարկութիւնների վերակազմութիւն նոր սկզբունքներով՝ ժողովրդից ընտրուած դատաւորներով և երգուեալներով. ուսուցանելու կատարեալ ազատութիւն, միևնոյն ժամանակ արգելելով հոգևորականութեան՝ պարապել դատաւանդութեամբ. առաջնակարգ անհրաժեշտութիւն ունեցող առարկաների վրայ դրած բոլոր հարկերի վերացում և պրօգրեսսիւ եկամտային հարկերի ներմուծում. ութժամեայ բանուորական օր և պարտադիր տօնական հանգստութիւն չաբաթ մի անգամ. թոյլ չը տալ անհաստատութիւն (մինչև 14 տարեկան) բանեցնել և արգելել կանանց գիշերային աշխատութիւնը. աշխատաւորների կազմակերպութիւններին և մունիցիպալիտետներին իրաւունք տալ նշանակել օրավարձի նուազական չափերը. հասարակական ապահովագրութեան ազգային սիստեմ երկաթուղիները, հանքերը, ֆրանսիական բանկը և խոշոր շաքարային գործարանները ազգային սեփականութիւն դարձնել. բոլորի համար արժան բնակարաններ. մշտական զօրքի տեղ

միլիցիա պահել՝ Ահա Ֆրանսիայի ամենաարմատական կուսակցութեան տենչանքները, desiderata-ն:

Լ. Ս.

Սանասարեան վարժարան.

Այս պահուս, երբ Սանասարեան վարժարանի կ. Պոլսոյ խնամակալութեան սեղանի վրայ կը գտնուի Էրզրումի տեղական Հոգաբարձութեան մատուցած քսանամեայ տեղեկագիրը, որուն ուսումնասիրութեամբ կը զբաղի խնամակալութիւնը և միեւնոյն ժամանակ խորհրդակցութիւններ տեղի կ'ունենան այդ հաստատութիւնը՝ Խարբերդ Սորսորի վանքը տեղափոխելու, կ'արժէ որ լուրջ և անկողմնակալ ոգւով պարզուի Սանասարեանի արդի վիճակը և կտրուկ տնօրինութիւններ ըլլան միանգամ ընդ միշտ բաժնակու տրտունջի առիթներն ու վարժարանը իր անունին և նպատակին համապատասխանող դիրքի մը վերածելու, ինչ որ ամէնուս բաղձանքն ու փափաքն է միակ:

Ազգային թերթերու մէջ, Սանասարեանի շուրջ՝ բաւական թեր ու դէմ հրատարակութիւններ և կարծեաց փոխանակութիւններ եղած են ասկէ առաջ. մասնաւորապէս «Բիւզանդիոն», «Արեւելք» և «Սուրհանդակ» զբաղեցան այդ խնդրով. «Բիւզանդիոն»-ի դիրքը յարձակողական և «Արեւելքին»-ը պաշտպանողական գտած եմ ընդհանուր գիծերու մէջ, և որչափ կրցած եմ ըմբռնել, այդ երկու թերթերն ալ չափազանցութեան զիմեցին. մէկը ջանաց վարժարանը կատարելութեան գէնիթը բարձրացնել և միւսը զուն դործեց անկերպարանութեան նաւորը իջեցնել. փոխանակ ուղղակի վէրքերն ու անոնց դարմանները չօչափելու, անձնական հաշիւներով և կիրքի երանդներով խճողեցին ու որակեցին իրենց լոյսը տեսութիւնները և ըստ այնմ հիւրընկալեցին թղթակիցներու յօդուածները և քննադատութիւնները. պէտք է խոստովանիլ սակայն որ «Սուրհանդակ»-ի յօդուածները գոհունակութեամբ կարդացուեցան, որովհետեւ վարժարանին բարւոքումը միայն կը նշմարուէր անոնց մէջ՝ կէտ նպատակի:

Մտադրութիւն չունինք այդ անցեալ հրատարակութիւններով զբաղելու, որոնք, վերջապէս ինչ ձեւի տակ ալ ընդունելու ըլլանք, սա ճշմարիտ է թէ՛ Սանասարեան վարժարանին թերի և բարեփոխելի կողմեր ունենալը ծանօթացու-

ցին ազգին: Մեր նպատակն է պարզապէս, որչափ կարելի է ամփոփ ձեւի մը տակ, վարժարանին արդի վիճակը նկարագրել սոսոյց և իրական պատկերացումով մը, որպէզի կեդրոնի խնամակալութիւնը՝ իր յառաջիկային ընկելը տնօրինութիւնները որոշէ՝ դպրոցին ՃՇՄԱՐԻՏ վիճակը նկատի ունենալով, և ոչ թէ միայն հաւատք ընծայելով մատուցուած տեղեկագրին պարունակութեանը, որ բնականօրէն խմբագրուած պիտի ըլլայ միշտ ի նպաստ պատասխանատու մարմնոյն և որուն մէջ պերճախօս թիւերը, ցայտուն նկարուն բացատրութիւնները, վարդագոյն պատկերները չեն որ կը պակսին արդիւնք ըլլալով քարտուղարահաշուակալին վեցամսեայ քրտնաթոր աշխատութեան և տքնութեանց:

Վարժարանին արդի վիճակը պարզելէ առաջ, կարեւոր կը գտնեմ յետադարձ ակնարկ մը:

Սանասարեան հաստատութիւնը այսօր 20 տարուան գոյութիւն մը ունի և տարիներու այս ընթացքին մէջ ունեցած է 110 ընթացաւարտ, 95-ը ուսումնական բաժնէն և 15-ը արհեստագիտական: Ինչդիր՝ ոչ այնչափ քանակին վրայ է (թէեւ այդ ալ պէտք է որ ունենայ իր կարեւորութիւնը), որչափ որակին: Կը փափակինք և կը պահանջենք իսկ գիտնալ թէ՛ այդ 110 չըջնաւարանները ո՛ր են, ինչո՞վ կը պարապին և ի՞նչ դիրք դրաւած են հայ հասարակութեան մէջ. բարերար հիմնադրին նպատակը իրագործուած է արդեօք յանձին այդ ընթացաւարտներուն: Եզրապէս կը տեսնուի որ մատուցուած Տեղեկագիրը գոհացում տայ մեր այս հետաքրքրութեան, փութանք ըսել թէ՛ տարուէ տարի Հիւանդանոցի Ընդարձակ Օրացուցներուն հաղորդած տեղեկութիւնները այս առթիւ շատ անգոհացուցիչ են: Մենք կ'ուզենք իմանալ թէ՛ ի բաց առեալ 2—3 ընթացաւարտ, որոնք այսօր իրենց մայր վարժարանին մէջ կը պաշտօնավարեն և հակառակ լրագրական քննադատութեանց՝ իբրեւ ուսուցիչ, ունին ըստ բաւականին արժանիք, (բայց չմոռանանք թէ՛ ասոնք իրենց ուսման ընթացքը կատարելագործած են արտասահմանի մէջ և օժտուած բնածիր ընդունակաթեամբ) մնացեալները ո՛ր կը գտնուին: Իզմիրէն և Վանէն առնուած տեղեկութիւնները նպաստաւոր հանգամանքով չէր որ փայլեցան: Երզնկան, Քղի, Տրապիզոն՝ դեռ Սանասարեանց մը չունեցան իրենց թոշակաւոր և ձրիավարժ զրկած սաներուն մէջ: և մանաւանդ այս 20 տարուան մէջ կը պահանջենք հասկանալ թէ՛ հանգուցեալ բարերարին ձրիավարժ գիշերօթիկները՝ հարազատ որդեգիրները, որոնք պարտաւոր պէտք էր որ ըլլային իրենց ծննդավայրին մէջ մէյմէկ ուսման ջահ հանդիսանալ, ո՛ր է իրենց արձակած

լոյսը և ձրն է այն ձիավարժը որ կրցած է իր գաւառին կըրթական ղեկավարը ըլլալ:

Կրնանք մատնանիչ ընել համաստիճան ծրագրով ազգ. ու օտար ուրիշ հաստատութիւններ, որոնք Սանասարեան վարժարանէն թերեւս պակաս իսկ տարեծախսով և աւելի քիչ տարիներու մէջ, ընթացաւարտներ տուած են ազգին՝ որոնք այսօր հրապարակի վրայ անուն ունին ու կը վայլեն իբրեւ վարդապետ, քարոզիչ, հրապարագիր, ուսուցիչ, լեզուագէտ և վերջապէս գործի, մտքի ու գրչի տէր մարդ. ինչո՞ւ նոյն արդիւնքը ցոյց չպիտի տար նաեւ Սանասարեան վարժարանը՝ իր 20 տարուան գոյութեամբ, իր 4000 լիքա տարեծախսով, իր մասնագէտ, կարող և համալսարանական մանկավարժ ուսուցիչներով. կարի ուշագրաւ է այս պարագան, որ թէեւ տխուր բայց անհակառակելի ճշմարտութիւն մըն է. և իբր արդիւնք՝ ունի իր պատճառները, որոնց բարձումը անհրաժեշտ է այլեւս:

Անշուշտ Սանասարեան դպրոցը տուած է ազգին գրել, կարդալ և հաշուել գիտցող ընթացաւարտներ, ինչ որ ամէն վարժարան ալ կու տայ քիչ թէ աւել չափով մը և այդքան արդիւնք էրգրումի դպրոցները եւս ունին, որոնց 2000-է աւելի ուսանողներուն համար սակայն՝ տարին հազիւ 900 ոսկի կը ծախսուի. ոչ ոք կը մեղադրէ զիս եթէ 5 լիրայի համար տարեկան կէս լիրս չահով մը բաւականանամ, բայց նոյն շահը 500 լիրայի վրայ, սուչեցնող տխմարութիւն մը չը՞ պիտի համարուի:

Այս պարզ տեսութիւնները կը հաստատեն թէ՛ Ազգին շատ սիրելի եղող կրթական այդ հաստատութիւնը մինչեւ հիմա օգտակար եղած չէ այնքան՝ որքան կրնար ըլլալ իր բացայայտ գիւրութիւններուն շնորհիւ. և միթէ սխալած կ'լլամ, եթէ ըսեմ թէ Միացեալ նախակրթարանները իրապէս աւելի արդիւնաւոր հանդիսացան, քան Սանասարեան վարժարանը՝ որ գերմանական միջնակարգ վարժարանաց համապատասխան ծրագիր մը ունենալով հանդերձ, կարող դասատուներ չկրցաւ հասցնել գաւառներուն:

Գանք արդի վիճակին: Ինչպէս յայտնի է, վարժարանը կը գտնուի ընդարձակ պարտէզի մը մէջ. չէ՞քը՝ իբրեւ գիշերօթիկ վարժարան, առողջապահական տեսակէտով ունի իր թերի կողմերը. ննջարանը համեմատական չէ իր պարունակած թուոյն ընդարձակութեամբ և օգուէտութեամբ. մահճակալները խիստ իրերամերձ են, և անկողիներուն մաքրութիւնը քննադատելի. նոյն անպատեհութիւնը կը նշմարուի նաեւ սեղանատան մէջ՝ ուր տախտակները կը կարօտին միշտ օճառաջրով լուացման:

Դասարաններէն մէկ քանին զուրկ են բաւարար հանգամանքէ
 և կը տեսնեն աշակերտները խճողուած ու օդը ապականած:
 Իսկ ամենամեծ անպատեհութիւնը, զոր հարկ է չեղտել, միեւ-
 նոյն չրջափակին մէջ տեսուչներէն մէկուն բնակութիւնն է.
 դիշերօթիկներուն մէկ մասը այդ յարկին մէջ կը դառնուի և
 ականատես կ'ըլլայ ուսանողական կեանքին հակասող երեոյթ-
 ներու. հոն խրախճանութիւններ կը սարքուին, հացկերոյթներ
 կը տրուին, բաղդախաղի, պարի՝ մասնակցութեամբ տիկիներ-
 րու և օրիորդներու, տեսարաններ կը պարզուին, այս ամէնը՝
 եւրոպական ճաշակ և կենցաղավարութիւն ունեցող ընտանիքի
 մը համար թերեւ յայելուչ կրնան համարուիլ. բայց դաւաճացի
 ուսանող պատանիներու մտքերուն վրայ թէ ինչ կարգի
 տպաւորութեանց ծնունդ կու տան և որքան կը ջլտան ուսա-
 նելու եռանդը, դժուարին չէ դուշտիկը Ձեզք ուղեր ծանրանալ
 այս կէտին վրայ, խորհելով թէ՛ վարժարանը տեղափոխելու
 խորհուրդը պիտի իրագործուի և ինքնին վերջ գտնեն յիշուած
 անպատեհութիւնները:

Այդ անդափոխութեան օգուանները ակներե են և բազմադիմի:
 Նախ որ կարնոյ ազգ. մանկտին պիտի աղատի այն դժեղակ
 կացութենէն, որուն ենթարկուած է զպրոցներու անբաւական-
 ութեան պատճառաւ, մանաւանդ երկրաշաժէն ի վեր: Եր-
 կրորդ՝ Կարնոյ մէջ յարանուանութիւնք աննշան դեր մը ունին
 և ազգ. զպրոցները լաւ կազմակերպութեամբ մը կրնան թումը
 կանգնիլ անոնց հոսանքին դէմ, մինչդեռ խարբերդ՝ Բողբա-
 կանութիւնը հսկայաքայլ յառաջդիմած ըլլալով, իր գօլէճներով
 և կրթական ու կրօնական զանազան հաստատութիւններով կը
 սպառնայ ամբողջապէս կուլ տալ մեր եկեղեցին ու տոհմային
 դաստիարակութիւնը: Սանասարեան վարժարանը կրնայ այդ
 օտար տարրերը չէզոքացնել ու մրցիլ անոնց դէմ, պայմանաւ
 սակայն որ խարբերդի մէջ ալ չունենայ հիմակուան ուղղու-
 թիւնը, զի այդ պարագային՝ ապահովաբար գօլէճին ստորադաս
 ըլլալէ զատ ուրիշ առաւելութիւն մը չպիտի ներկայացնէ:
 Երրորդ՝ հաստատութիւնը խարբերդ փոխադրուելով, այլ և այլ
 դաւաճներէ մեծ թուով թոշակաւոր աշակերտ պիտի կրնայ
 ունենալ, որովհետեւ ծնողք թէ նիւթապէս և թէ պարոյական
 տեսակէտով՝ դիւրութիւն և յօժարութիւն պիտի ունենան իրենց
 զաւակները խարբերդ դրկելու: Չորրորդ՝ տնտեսապէս ալ խար-
 բերդ առաւելութիւններ պիտի ընծայէ և թերեւս վարժարանը
 իր ներկայ տարեծախսով կարողանայ հոն իր ձրիավարման
 թիւը կրկնապատկել և թոշակաւորներուն տարեվճարը 20 լի-
 րայէն 10—15-ի իջեցնել: Հինգերորդ՝ թէ ուսանողները, վանա-

կան մթնոլորտի մը տակ, ի հարկէ ստիպեալ, շատ աւելի միջոց պիտի գտնեն նուիրուելու իրենց գործին, մինչ էրզրումի մէջ պաշտօնեաները կեսնքի յարաբերական պէսպիսութիւններով առկեալ և աշակերտները նոյն շփումներով մտադրաղ կ'ըլլան և յաճախ կը խանգարուի ուսանողական կեանքին ներդաշնակութիւնը, մերթ կամայական և մերթ ակամայ արդեւքներ կը բաղխին պարտաճանաչութեան. վերջապէս մենք կը խորհինք թէ՝ խարբերդի մէջ քիչ անգամ պաշտօնեաները հարկ լուծանէ զօրէնս ըսելով իրենք զիրենք չքմեղացնելու պէտքը պիտի զգան:

Սանասարեան վարժարանի աշակերտներուն ընդհանուր թիւը այս տարի 170 է. 105 գիշերօթիկ և 65 ցերեկեայ. ձրիավարժներու թիւն է 15 գիշերօթիկ և 22 ցերեկեայ. արդ՝ ինչպէս կարելի է համաձայնեցնել հիմնադիր բարերարին կանոնագիրը այս ցուրտ իրականութեան հետ, երբ կը տրամադրէ որ գիշերօթիկ ձրիավարժներու թիւը առնուազն 30 ըլլայ. ասիկա նոր բան մը չէ սակայն. վարժարանը 1900-ին 11 Սանասարեան գիշերօթիկ սաներ ունեցած է (տես Ընդարձակ, Սրացոյց ազգ. Հիւանդանոցի 1901 էջ 420). հաւանականաբար այս կանոնագրական զեղծումը ուրիշ տարիներ ալ տեղի ունեցած է և մենք չենք գիտեր թէ ինչ արդարացում կ'ընայ ունենալ սպասելով որ տեղեկագիրը իր հրատարակութեամբ ծանօթացնէ ու պարզէ մեզ այս զաղտնիքը, պէտք է ըսենք թէ ցերեկեայ ձրիավարժի կարգադրութենէն Միւսն կարինցին է որ կ'օգտուի, կարինցին՝ որ 22 այս կարգի ձրիավարժ ունենալէ զատ՝ գիշերօթիկ ձրիավարժներ ալ ունի. արդարութիւնը չէր պահանջիր արդեօք որ կարին ալ նկատուէր ի շարս միւս գաւառներուն և ըստ այնմ համեմատական ձրիավարժ սաներ առնուէր. և փոխանակ այդ 22 ցերեկեայ ձրիավարժներուն աւելի ուղիղ չէր ըլլար և համաձայն բարերարին կամայ որ այլ և այլ տեղերէ 6 — 7 ձրիավարժ գիշերօթիկ ընդունուէր և տեղացող խնդրագրերուն՝ «ձրիավարժից թիւը լրացած է» սովորական դարձած պաղ բանաձեւը քիչ մը պակաս գործածուէր: Եւ իթէ անգաղտնապահութիւնը ունենանք յայտնելու թէ՝ այդ 22 ցերեկեայ ձրիավարժներուն մէջ կը գտնուին այնպիսիներ ալ, որոնք կարող էին 6 լիւրացի տարեթիւակը վճարել, ինչ պիտի պատասխանուի մեզ. թերեւս առարկուի և կ'առարկուի ալ, թէ ազգապատկան կալուածները Սանասարեանի յանձնուած են չնչին վարձքի մը փոխարէն. մենք չենք գիտեր թէ տրուած վարձքը չնչին է թէ ոչ, բայց այդ պարագան չարդարացներ բնաւ որ ի նպաստ կարնեցւոյն ուրիշ տեղերու մանկըւոյն զրկանքներ ըլլան, թող թէ Սանասարեանի ծախքով

հսկայ շէնք մըն ալ կառուցուած է վարձու տրուած կալուածին մէջ որ կը վերաբերի Կարնեցւոյն:

Տեսնենք քսան տարուան մէջ այլ և այլ գաւառներէն ինչ համեմատութեամբ և նրչափ ձրիավարժ ընդունուած է Սանասարեան վարժարանը և գործադրուած է արդեօք բարերարին կամքը. հարկաւ ինսամակալութեան մատուցուած տեղեկագիրը կը պարունակէ այս տեղեկութիւնները:

Սանասարեանի կրթական պաշտօնեաներուն ներկայ թիւն է 17. Պ. Գ. Աբուլեան, կը դասախօսէ՝ Պատմ. աշխրհգ. Գերմ. ամսաթոշակ 18 Օսմ. լիւրա. Պ. Յ. Մատաթեան՝ գերմ. բնագաւառմ. 18 լ. Պ. Ս. Սողիկեան՝ Կրօն. Ֆրանս. դաշնակ, 18 լ. (այս երեքը հաւաքական պատասխանատուութեամբ կը վարեն Տեսչութեան պաշտօնը և իրենց զաւակներ ձրիավարժից կտրգն են) Պ. Ժ. Գրէսթէ՝ Ֆրանս. գծգր. 12 լ. Պ. Ա. ինչատուրեան՝ պատմ. և եկեղց. պատմ. հայերէն. 10 լ. Պ. Դ. Ումիկեան՝ ուսողութիւն 9 լ. Պ. Ն. Թոթվայեան՝ օսմաներէն և Ֆրանս. 10 լ. Պ. Գ. Գրանակերեան՝ կոպղարարութիւն, 5 լ. Պ. Տ. Բրուտեան՝ մատակարար, 6 լ. Պ. Ա. Աւետիքեան՝ քարտուղար, 4 լ. Պ. Գ. Ղոյինեան՝ ջութակ, երգ, կրօն. աշխրհգր. 5 լ. Պ. Գ. Ճիյէրճեան՝ բնագիտ. տիեզերգր. և արհեստագետ քիմիական բաժնին՝ 6 լ. Պ. Ս. Աղապալեան գերմ. թուար. և արհեստագետ կահգործ. կոպղր. 6 լ. Պ. Ա. Վահանեան՝ կահագործ, 5 լ. Պ. Վ. Գուլումճեան՝ օգն. պտմ. 1 ուկէս լ. Պ. Յ. Պէզրճեան՝ օգն. թուրք. գեղգր. ջլթի. 1 ուկէս լ. Պ. Վ. Քէպապճեան՝ օգն. հայ. բնպտմ. 1. (վերջին 7 պաշտօնեաները դպրոցին ընթացաւարտներն են): Ասոնցմէ զատ՝ վարժարանը ունի այցելու ըմբիշ մը, որոն կը վճարէ ամսական 3 լ. կրթական պաշտօնէութիւնը ամբողջութեամբ մնայուն դասախօսի հանգամանքը ունի:

Ինչպէս կը տեսնուի, ուսումնական բաժնի ուսուցիչներն են թուով 13. ասոնց աւանդած շաբաթական դասաժամերուն համագումարն է 209 (այս հաշուէն դուրս կը մնան երգ, մարմնամարզ, դաշնակ կամ ջութակ և կամաւոր ֆրանս. կամ գերմ. շաբաթական 36 ժամ) ըսել է միջին հաշուով իւրաքանչիւր մնայուն ուսուցչի շաբաթական աշխատութեանց բաժինն է 16 ժամ: Սոյն 17 պաշտօնէից կը վճարուի տարեկան 1632 լիւրա. վարձքի, ըմբիշի, ծառաներուն և ուրիշ մանր ծախքերուն ալ յատկացուր 368 լիւրա մերձաւորաբար, կ'ունենաս 2000 լիւրա, ուրկէ կը հասկցուի թէ գիշերօթիկ և ցերեկեայ աշակերտաց համար կը ծախսուի գրեթէ 2000 լիւրա: Ամբողջ տարեծախսը արդէն յայտնեցինք թէ կը յանգի 4000 լիւրայի, որուն 1200 լի-

րան կը դոյանայ հիմնադրին հասոյթէն, 22 լիւրա Ալիանս Ֆրանս-սեղէն, աւելի քան 2000 լիւրա թոշակներէ, իսկ տարեկան բացը կը գոցուի հիմնադրին ձգած դրամագլխով: Պաշտօնէից ամսականներն ու աշխատութեանց ժամանակը և որակը, դպրոցին ծախքի քանակն ու բնութիւնը համառօտապէս ցոյց տալով կը բաւականանամ: Ընթերցողին կը թողում քննել և դատել թէ՛ գործք և վարձք, պէտք և ծախք ինչ չափով և աստիճանով զիրար կը հաւասարակշռեն: Երբ հրատարակուի Տեղակազիրը՝ բնականաբար մեզի պիտի պարզէ մանրամասնութիւններ վարժարանին ելեմտից:

(«Մաղիկ» №№ 289 և 290).

ԱՆԳԼՈ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Ո՛րքան դեռ ջանէլ է Գերմանիան գաղութային քաղաքականութեան սասարէզում—բայց որքան դափնիներ է արդէն վաստակել: Դեռ երէկ էր, որ նա ազատուեց գոյութեան կռուի ծանր մտահոգութիւնց և կազմակերպուեց իբրև ուրոյն ազգ և քաղաքական մարմին: Այնուհետև դեռ բաւական ժամանակ Գերմանիան, Իիսմարիկ շնորհիւ, հեռու էր պահուում աշխարհակալական տենդենցիաներից. և միմիայն երբ տարիներ խելացի և զգուշաւոր քաղաքականութեամբ ամրապնդուեց ներսում, այն ժամանակ նա ևս որոշեց մզել իր յատուկ գաղութային քաղաքականութիւնը, որը Վիլհելմ կայսրի տերմինօլօգիայի մէջ նոյնանում է համաշխարհային քաղաքականութեան: Եւ ահա մի շարք բախտաւոր նուաճումներից յետոյ Աֆրիկայում ու Ասիայում՝ Գերմանիան հանդէս է գալիս այսօր, որպէս պատկառելի մի գաղութային պետութիւն. նրա հմայքն աճում է օրէցօր հեռու և մօտիկ արեւելքում. նրա ձայնը բարձր և ազդու հնչւում է համաշխարհային մրցման կրկէսում. նա դրիթ է հզօրագոյնն է եւրոպական զամաքի վրայ, նա ուզում է դառնալ հզօրագոյնը նաև ովկիանի վրայ:

Այդ սրարշաւ ու անակնկալ յառաջխաղացութիւնն է, որ դարմանք և նախանձ է շարժում ամբողջ եւրոպայում և որ դողայնող անհանգստութիւն է պատճառում մասնաւորապէս Անգլիայի քաղաքագէտներին:

Գերմանական կայսրը անձնաւորումն է «համաշխարհային քաղաքականութեան» այդ տենչանքների: Այնքան սիրում է նա հռչակել մեծագոյն Գերմանիայի (*das grössere Deutschland*) և ուժեղ նաւատորմի հրաշալիքները. այնքան սիրում է նա հանդիսաւոր, փքուն ճառերի մէջ շեշտել, որ «Գերմանիայի ապագան ջրերի վրայ է»... Սխալ կը լինէր որակել նրան «արկածախնդիր» կամ մէզալօման (մեծամոլ) ածականներով, ինչպէս անում են ոմանք: Վիլհելմ II իր մեծաշուք ճառերի ու արկածալի

ճանապարհորդութիւնների մէջ հաւատարիմ թարգման է հանդիսանում գերման-բուրժուազական շահերի, այն պաղ, անսիրտ «ռէալական» քաղաքականութեան, որի խարխիւը դրել էր Բիսմարկ:

Ռէալական քաղաքականութիւն... Բայց դա համատարած մի երևոյթ է այսօր... Սակայն Գերմանիան որոշ տեսակէտից իրաւ որ կազմում է մի տխուր բացառութիւն: Չը կայ ժամանակակից մեծ պետութիւնների չարքում և ոչ մէկը, որ այնքան քիչ բան արած լինի ժողովուրդների սէրը գրաւելու համար, որքան Գերմանիան: Երբէք նա չի փորձել լինել փոքր ինչ վեհանձն, նպաստել այս կամ այն ստրուկ ժողովրդի ազատագրութեան: Համարեա ամեն տեղ նա եղել է բռնաւորի, հարժաստահարողի կողմը:

Քննենք Weltpolitik-ի շրջիչ գործօնները և անգլո-գերմանական մրցման էական պատճառները:

Գերմանիան պէտք ունի ծաւալուելու, զրաի աշխարհներ նուաճելու. դա նրա համար հրամայական մի պահանջ է: Մի 10—15 տարի սրանից առաջ նա կարող էր մնալ կղզիայած իր սահմաններում,—այժմ արդիւնաբերութեան արագաբայլ զարգացումը հարկադրում է նրան նորանոր շուկաներ գրաւել՝ արտահանելու գերմանական ապրանքներն ու կապիտալները:

Տնտեսական առաջադիմութիւնը կատարուեց Գերմանիայում անսովոր թափանքներով: Կապիտալիզմը, խոշոր մեքենայական արդիւնագործութիւնը ոչ մի ուրիշ երկրում չէր արտաբերել այնպիսի հարստութիւններ այնքան, համեմատաբար, կարճ ժամանակամիջոցում: Կանգ առնենք այդ հանգամանքի վրայ. նրան է պարտական Գերմանիան իր այսօրուան մեծութեամբ:

1870-ի յաղթական պատերազմից յետոյ էր, որ Գերմանիայում սկսուեց ինդուստրիական զարգացման փայլուն շրջանը: Եւ արդէն 80-ական թուերից դանդաղանք են լսւում «գերմանական վտանգի» մասին ֆրանսիայում ու Ռուսաստանում: Իսկ 90-ական թուականներին այդ վտանգը սկսում է ալէկոծել և Մեծ-Բրիտանիան... Մին-միւսի ետեւից այդտեղ լոյս են տեսնում գրուածքներ, որոնք գերմանական արդիւնաբերութեան հրաշքները արձանագրելով, դամբանական են կարդում Մեծ-Բրիտանիայի «ինդուստրիական գերազանցութեան»: «Մինչև այժմ այդ գերազանցութիւնը հանրածանօթ մի աքսիոմ էր, չուտով նա կը լինի մի առասպել»—այսպէս էր գրում 1897-ին Էդուին Մուլերամ իր «Madi in Germany» փոքրիկ աշխատութեան մէջ, որը մի ճշմարիտ ահականակ էր:

Այն օրից «գերմանական վտանգը» դարձաւ անսպառ նիւթ

անգլիական լրագրութեան համար: Հրապարակախօսութեան աւելի սանգվինիկ ներկայացուցիչները պատերազմ էին քարոզում Գերմանիայի դէմ, վստահ լինելով բրիտանական նաւատորմի գերազանցութեան վրայ...

Ճաւ էր պատճառում անգլիացիներին տեսնել, թէ ինչպէս գերմանական ապրանքները յարածուն քանակութեամբ հեղեղում են Մեծ-Բրիտանիայի ներքին շուկաները և հեազհետէ դուրս են մղում այնտեղից ազգային «հօթ ու բեզմաւոր» ինդուստրիայի արդիւնքները:

Արդիւնագործութեան բոլոր ճիւղերը զրեթէ յանկարծակի սկսեցին ծաղկել Գերմանիայի մէջ, այնտեղ՝ ուր դարերի ընթացքում հազարաւոր խոչընդոտներ խափանել էին տնտեսական կեանքի նօրմալ զարգացումը 1870-ից սկսած միացեալ Գերմանիան ծածկուեց երկաթուղիների և ամեն տեսակ գործարանների մի կատարեալ յանդուր ինդուստրիական այդ հսկայ թրոփքը կազմում է համաշխարհային տնտեսական էվօլյուցիայի ամենայայտուն դժերից մինը:

Արդիւնաբերող աշխատանքի հետ միասին բարգաւաճեց ու անսպասելի չափեր առաւ գերմանական առեւտուրը: Մօտ 20 տարուայ ընթացքում արտաքին առեւտուրն աճեց ամբողջ 60 տոկոսով: Ովկիանոսային նաւարկութիւնը առաջին տեղն է բռնում այդտեղ, Միմիայն ծովային առեւտուրը կազմում է բուվանդակ արտաքին առեւտրի 66⁰/₀-ը ¹⁾ նաւարկութեան հրամայական պահանջը մեծ զարկ տուեց նաւային ինդուստրիային և այսօր Գերմանիան իրաւամբ հպարտանում է, որ իր նաւահանգիստները մտնող նաւերի աւելի քան կէսը իր սեփականներն են: Վիլհելմ կայսրի հայրենակիցներին հանգիստ չի ապրիս անգլիացիների սիրած մաքսիմը. «Բրիտանիան կառավարում է ալիքները, իսկ ով որ ալիքներն է կառավարում, նա ղեկավարում է և աշխարհի ճակատագիրը»: Սիրում են գերմանացիք կրկնել իրանց նշանուոր տնտեսագէտ Լիստի խօսքերը. «Ծովը աշխարհի մեծ չնչերակն է և ազգերի մրցարանը. ազգը առանց նաւորդների—միկնոյն է թէ թռչունը առանց թևերի, ձուկը առանց լողակների, առիւծը առանց առամկների»:

Այդ չարատանջ մաքսիմներն են, որ զիշեր ու ցերեկ հաւածում են Վիլհելմ կայսրին և նրանք են, որ պարբերաբար հրապարակ են նետում նաւատորմի հսկայական նախագիծեր:

Չը կայ մի կէտ երկրագնդի վրայ, ուր հաստատուում չը

¹⁾ G. Bloandel, L'Essor industriel et commercial du peuple allemand.

լինի այսօր գերմանացի վաճառականը. ամեն տեղ թափանցում ու բեղմնավորում է գերմանական կապիտալը, ամեն տեղ կրեան է գալիս ցեղի յամառ տոկունութիւնը:

Համաշխարհային առևտուրը ընդլայնելու միտումով էր, որ Գերմանիան տնտեսական եռանդով սկսեց մղել զազութային քաղաքականութիւն: Կային, անշուշտ, ուրիշ մղումներ ևս: Որքան հրապուրիչ է ինքն ըստ ինքեան տիեզերածառալ գաղութային մի կայսրութեան հետապնդելը... Այդտեղ է հէնց բրիտանական մեծութեան ու «վահագան» մեկուսացման գաղտնիքը: Այդ էին երազում և «մեծագոյն Գերմանիայի» շամպիօնները: Յիշեցէք այն գոռ ու պաթեթիկ ճառերը, որ Վիլհելմ II և իր եղբայր Հանրի արտասանեցին 1897-ին Կիլում՝ գերմանական նաւատորմը Կիաու-չաու ղրկելու առթիւ: Դրանք ներբողներ էին ուղղուած անգրիոկիանոսեան քաղաքականութեան, որը դառնում էր մի տեսակ դօզմ գերմանական կայսրութեան համար: Կիաուչաուն ձեռք բերելով, Գերմանիան ամուր հաստատուեց Մայրագոյն Արեւելքում և Մեծ-Բրիտանիան այնտեղ ևս զգաց շուտով գերմանական մրցակցութեան վտանգը: Կարելի է այժմից ասել, որ Գերմանիան այդ կողմերում հարուած տուեց անգլիական ղիկատուորին: Չուր չէր ասում ազատամիտ կուսակցութեան պարագլուխ Օյգէն Ռիխտէր, որ Կիաուչաու (Չինաստան) ծովախորշի նուաճումը աւելի չահաւէտ է, քան հողերի զբաւումը Աֆրիկայում:

Խիստ զգալի են գերմանական առևտրի աջողութիւնները նաև յամաքային աշխարհում: Ներուպայի հիւսիսային երկիրները հեղեղուած են գերմանական ապրանքներով: Ռուսաստանում գերմանացիների ներմուծումը հասնում էր 1893-ին 101 միլիօն ռուբլու, իսկ 1895-ին նա հասնում էր 175 միլիօնի: Մերենաների շուկան այդտեղ ամբողջապէս գերմանացիների ձեռքումն է, որոնք կամաց-կամաց դուրս են մղում անգլիացիներին: Շվեդիային գերմանացիք վաճառում են ամեն տարի մօտ 120 միլիօնի ապրանք, այն ինչ ֆրանսիացիք՝ ընդամենը 5 միլիօնի: Նորվեգիային ֆրանսիացիք վաճառում են տարեկան $3\frac{1}{2}$ միլիօնի, այն ինչ Գերմանիայի ներմուծումը հասնում է 60 միլիօնի: Նոյնպիսի հիւրընկալ շուկաներ են գերմանական ապրանքների համար՝ Դանիան, Հոլանդիան, Բելգիան: Անգլիայում գերմանական ներմուծումը աւելացել է վերջին 20 տարում ամբողջ 30 տոկոսով¹⁾:

Միևնոյն աջողութիւններն ենք տեսնում նաև կենտրոնա-

*) G. Blondel, L'Essor industriel...

կան ու հարաւային Եւրոպայում. Շվեյցարիայի, Աւստրիայի, Ունգարիայի, Սլոնիայի, Իտալիայի շուկաները միշտ աւելի և աւելի զրաւում են գերմանական ապրանքներով: Ամեն կողմից լսում է միևնոյն ձայնը. գերմանացին հմուտ է ապրանքների արդիւնագործութեան մէջ և նա գիտէ յարմարուել գնողների պահանջներին»:

Յունաստանում, Ռումանիայում, Սերբիայում, Բոլգարիայում՝ Գերմանիան առաջնակարգ տեղն ունի այսօր ներմուծող պետութիւնների մէջ. չափ տեղերում գերմաներէնը դառնում է արդէն առևտրական գործածական լեզու:

Տաճկաստանը հակումն ունի ամբողջապէս նետուելու գերմանական ազդեցութեան շրջանը: Գերմանիայի բռնած դիրքը յոյն-տաճկական պատերազմի ընթացքում, յայտնի է որ չափ նպաստեց այդ հանգամանքին: Վիլհելմ կայսրի Realpolitik-ի ամենամեծ նուաճումն է այդտեղ Բաղդադի երկաթուղային հնակայ նախագիծը, որ վերջերս ստորագրուեց Ելզըզում: Գերմանական կապիտալիզմի յարածուն բարիքները կը տարածուեն այսուհետև Եփրատի հովիտներում և Տաւրոսի բարձունքների վրայ...

Այո՛, նախանձելի առաջադիմութիւն... Մի ազգ, որ դեռ երէկ միայն ստացաւ ազգայնութեան իրաւունքներ, մի երկիր, որ 35 տարի սրանից առաջ ներկայացնում էր աղքատ ու անջատ նահանգների մի ողորմելի զանգուած—այսօր նա վտանգաւոր մրցակից է հանդիսանում ամենահզօր, տիեզերական կայսրութեան, որի զլուխը Լոնդօնում է, իսկ ոտները ամեն տեղ, այսօր նա իբրև մարմնացած էներգիա՝ զրոհ է տալիս դէպի աշխարհի բոլոր անկիւնները, և իրան դաւանանք ընդունելով «չահի» անարգ փրկսփայութիւնը, ծաղրելով «մարգասիրութեան», ալտրուիզմի բանդագուշանքները, զրկախառնուելով ամենազաղելի ոճրագործների հետ՝ հպարտ և անալլայլ ձգտում է դէպի համաշխարհային տիրապետութիւն:

Բացառիկ այդ առաջադիմութիւնը ունի անշուշտ և իր բացառիկ պատճառները: Դրանց մէջ առաջինը և կարևորագոյնը՝ ցեղական ճեմայեւամեցն է, որը ազգակից լինելով անգլո-սաքսոնական ոգուն, ունի այնուամենայնիւ և իր առանձնայատկութիւնները: Անգլո-սաքսոնների պէս գերմանացիք ևս գաղթող տարածուող են: Եւ ուր որ հաստատուում են նրանք՝ կենք ու եռանդ են տարածում իրանց շուրջը, չնչին զրամազուլուներով կարողանում են շահագործել բնական հարստութիւնները:

րը: Յամառ աշխատաւորներ են նրանք, չափազանց զիմացկուն, կորովի և համբերող, վաճառական ու գաղթարար ժողովրդի էական յատկանիշներն են դրանք:

Բացի դրանից, գերմանական ժողովրդի մէջ աչքի է ընկնում բաւականաչափ զարգացած՝ ընկերակցութեան ոգին, որի շնորհիւ արդիւնագործութեան բոլոր ճիւղերում կազմակերպւում են վիթխարի սինդիկատներ երկրի մէջ և երկրից դուրս— ուրեմն դարձեալ մի խոշոր գրաւական Գերմանիայի տնտեսական առաջագիւծութեան: Չը կայ այսօրուան Գերմանիայում ոչ մի շատ թէ քիչ նշանաւոր կենտրոն, ուր հիմնուած չը լինի որեւէ ընկերութիւն ազգային արդիւնագործութիւնը խրախուսելու համար:

Ընկերակցութեան ոգին գերմանական կապիտալիստների մէջ անհամեմատ աւելի է զարգացած, քան որեւէ ուրիշ երկրում, քան նոյն իսկ Անգլիայում, ուր գերակշռում է ինդիվիդուալիզմը, անհատական ոգին: Դրա պատճառներից մէկն է, անշուշտ, այն հանգամանքը՝ որ գերմանական աշխարհում պրօլետարիատի լայն մասսաները կազմակերպւում են այսօր ահաւոր դաշնակցութիւններ՝ արմատական տենդենցիաներով,—մի բան, որ հարկադրում է նրանց թշնամի, կապիտալիստ տարրերին ևս ձեռք ձեռքի տալ, ընկերակցել:

Ցեղական տեմպերամէնտի պակասը լրացնում են դասօրհարակութիւնն ու կրթութիւնը, որոնք ներշնչուած են գերազանցապէս գործնական ոգով: Գերմանացին պէտք ունի միշտ զեկավարի, նա ի բնէ ծանրաշարժ է, վերին աստիճանի հնազանդ ուող, դիսցիպլինի ենթարկուող: Նա չունի անգլիացու աշխարհաստան յատկութիւնները, նրա հզօր նախաձեռնող ոգին, նրա ըմբոստ անհատականութիւնը: Բայց նա դպրոցի մէջ իւրացնում է չարքաշ կեանքի բոլոր կանոնները, պատրաստուում է կենսական պայքարի համար, վարժուում է յամառ ու յարատև աշխատանքի: Նա ունի մի ճնշող առաւելութիւն անգլիացու և ֆրանսիացու դիմաց—նա ուսումնասիրում է ամենայն ինքնաքով օտար երկրների լեզուները, աշխարհագրութիւնը, նիստ ու կացը, քաղաքական-հասարակական հաստատութիւնները և կայլն. նա ըստ ամենայնի պատրաստուած մի ճանապարհորդառետրական—կոմմիւլօյաժեօր է:

Վաճառականական կրթութեան մէջ ևս մենք տեսնում ենք միևնոյն մեքօղը, որը գերմանական մտքի պարծանքն է կազմում և որը քայլում է նրա զինուորական արուեստի, նրա գիտութեան ու փիլիսոփայութեան մէջ: Այսօր Գերմանիան ունի 25 բարձրագոյն առետրական դպրոցներ, չը հաշուելով բազմաթիւ

ստորին և միջնակարգ առևտրական դպրանոցները: Ծաղկում է ամբողջ Գերմանիայում արհեստագիտական ուսումը եւ, որը թէ մեծապէս նպաստում է ազգային ինդուստրիային և թէ մեղմում է դասակարգային անտագոնիզմը, պահպանելով մանր արդիւնադորձողների դասակարգը:

Եւ այդպէս, չնորհիւ իր ցեղական տեմպերամէնտին և բուն գործնական դաստիարակութեան, չնորհիւ իր առանձնաշատուկ գիտական մեթոդին և պրոֆէսիօնալ դպրոցների անսովոր զարգացման, չնորհիւ վերջապէս կառավարութեան անընդհատ ու խրախուսիչ միջամտութիւններին,—գերմանական ազգը այնպէս առաջադիմել է տնտեսական աշխարհում, որ նա այժմ ոչ միայն գերազանցում է լատին ցեղերից, այլ և սպառնում է արդէն Մեծ-Բրիտանիային...

Վիլհելմ II և իր կառավարութիւնը, չը նայած Ռայստագի ընդգիծագիր կուսակցութեան, շարունակում են զեռ փայփայել զօրքի և նաւատորմի հոյակապ ծրագիրները:

Հազիւ երկու տարի է, ինչ նաւատորմի մի հսկայ նախագիծ, որ ներկայացրուել էր Ռայխստագի քննութեան, անցաւ մի կերպ, նշանաւոր կրճատումներով,—և ահա արդէն մի ուրիշ նախագիծ, որ մինչև օրս գաղտնի էր պահւում կառավարչական շրջաններում, բայց որ «Vorwärts»-ը իր սովորական հոտառութեամբ երևան հանեց և մատնեց հասարակական ուշադրութեան: Թէ որքան աջողութիւն կ'ունենայ նաւային մեծութեան այդ նոր ծրագիրը—ապագան ցոյց կը տայ: Օպպոզիցիան այժմից իսկ փոթորիկ բարձրացրեց և իրաւամբ չեչտեց այն միտքը՝ որ անհնարին է մի պետութեան համար—որքան էլ լինի նա հարուստ ու բարգաւաճ—պահել միաժամանակ մեծ ջամաքային զօրք և մեծ նաւատորմ, որոնք ծանրանալով մասսաների վրայ՝ դառնում են վտանգաւոր՝ ներքին, սօցիալական խաղաղութեան համար:

Բայց Վիլհելմ կայսրին ոչինչ չի կանգնեցնում... Պէտք է coûte que c'oûte դերազանցել կամ գէթ հաւասարուել բրիտանական ծովային զօրութեան: Բանկէաների, ազգային կամ դինաստիական տօների ու հանդիսաւոր ընդունելութիւնների միջոցին նա բոցաշունչ ֆիլիպպիկներով յորդորներ է ուղղում շարունակ երկրի բոլոր դասակարգերին՝ ներշնչուել «հայրենասիրութեան» այն մեծ գաղափարով, որով տողորուած է Հօհենցօլլերնների արքայատոհմը սկսած «զինուոր-թագաւորի»՝ Վիլհելմ I-ի օրերից:

Եւ կայսերական այդ մեծագործ ու սպառնալից ճառերը, այդ՝ ըստ երևոյթին անհատական, բայց իրօք ամբողջ բուր-

ժուազական Գերմանիայի սրտի խորքերից բղխող իղձերը ոչ մի տեղ չեն ունենում այնքան մեծ չառաչում, ոչ մի իրկում այն աստիճան չեն յուզում կրքերը, ինչպէս Անգլիայում:

Անգլո-գերմանական անտագոնիզմը կառավարութիւններով ու իշխող դասակարգերով չի սահմանափակում: Նա օրըսօրէ բռնում է ժողովրդային բոլոր խաւերը երկու երկրներում: Մի շարք «միջնադէպեր», որոնք առաջ եկան վերջին տարիների ընթացքում այդ երկու պետութիւնների միջև, ամենեւին պատահական երեւոյթներ չեն: Երբ 1896-ին Ջէմսօնի արշաւանքի առիթով Վիլհելմ II համակրական հեռագիր էր ուղղում Տրանսվաալի նախագահ Կրիզէրին, կամ երբ սրանից քիչ առաջ Չեմբերլէն մինիստրական ամբիոնից անուղղակի պախարակում էր գերմանական ղօրքի վայրագութիւնները 1870-ի պատերազմի միջոցին,—սոսկ քամահաճոյք չէր այդ երկու պետութիւնների ներկայացուցիչների կողմից, այլ ազատ ու անկեղծ արտայայտութիւն այն կատաղի հակամարտութեան, որը սկիզբ առնելով տնտեսական մրցման աղբիւրից, ճակատագրապէս անդրադառնում է երկու երկրների քաղաքական և սօցիալական կացութեան վրայ:

Զինգոյիզմը իր շահամուլ ու գիշատիչ ինստիտուտներով այնքան տարածուել, այն աստիճան վարակել է ամբողջ բրիտանական աշխարհը, որ կարելի է պնդել Մաքս Շիպպէլի հետ՝ թէ այսօր իւրաքանչիւր մի անգլիացի իր ծոցի մէջ կրում է «Ծովային աւազակին» (Jeder Engländer hat heute seinen Seeräuber im Busen):

Ռազմասէր իմպերիալիզմի կամ պանբրիտանիզմի տենդը բռնել է բոլոր կուսակցութիւններին: Երբեմն արմատական և նոյն իսկ ծայրայեղ ազատամիտ Չեմբերլէնը, աստիճանաբար կերպարանափոխուելով, այսօր ոչ միայն ղեկավար է հանդիսանում պահպանողական հզօր կուսակցութեան, այլ և քարշում է իր ետեւից ամբողջ ազգը, նոյն իսկ բանուոր ընդհանրութեան մի նշանաւոր մասը, որը չօվինիզմի արբեցողութեան մէջ «God save the King» որոտալով, խրախուսում է շարունակ քստմենքի պատերազմը երկու թշուկ հանրապետութիւնների դէմ...

Ո՛ւր են Գլադստօնի ժամանակները... Ո՛ւր է ազատամիտ մեծ կուսակցութիւնը, որ երբեմն կուռ ու կազմ՝ առաջ էր տանում յաղթականօրէն խաղաղութեան ու մարդկութեան դրօշը: Այսօր նրա կարիկատուրը միայն գոյութիւն ունի: Իմպերիալիզմի համաճարակը անդամալուծել է նրա ոյժերը: Նա բաժանուել է երեք կուսակցութիւնների, երեք թևերի: Նա ու-

նի իր աջակողմը, իր կենտրոնը և իր ձախ թևը Աջակողմը իրապարագայում ունի լօրդ Բոգլեյրի, որը համակրութիւն է յայտնում իմպերիալիզմի կամ նուաճողական քաղաքականութեանը։ Կենտրոնի ղեկավարն է Սիր Հանրի Կէմպել Բեններման, որը իրաւ է, երբեմն խիստ ոճով քննադատում է չեմբերլենական քաղաքականութիւնը, բայց և չի համարձակում վիրաւորել ջինգօ-իզմի և աշխարհակալութեան տենդով բռնուած բրիտանական ժողովրդի զգացմունքները։ Ծախակողմը բռնում է ազատամիտ կուսակցութեան մի ողորմելի փոքրամասնութիւն, որը իրան առաջնորդ ունենալով Ջոն Մօրլէին՝ սխտեմաբար ու անկեղծ յաստեմով դատաւիտում է ներկայ պատերազմի հեղինակներին, փաստաբանում է ազգերի անխախտելի իրաւունքները, պահանջում է Տրանսվաալի անկախութիւնը և ազգարարում է վտանգաւոր հետևանքները չեմբերլենական ներկայ սխտեմը։

Այդպէս է դրութիւնը ժամանակակից Անգլիայում։ Եւ այդ դրութիւնը երեկուանից չէ, որ գոյութիւն ունի, նա չի սկսւում Անգլո-բոյէրական պատերազմով, ինչպէս կարծում են ոմանք, նրա պատճառները աւելի հեռու են և աւելի խոր։ Ինքը լօրդ Ռօդբերի խոստովանեց այդ. քիչ առաջ նա ասում էր հրապարակական մի ճառում, որ Քաթանումը ազատամիտ կուսակցութեան մէջ իր արմատներն ունի աւելի հին անցքերի հոսանքում, քան հարաւ-աֆրիկական պատերազմն է։ Նոյնը պնդում է պ. Մակգօնալդ Contemporary Review-ի մէջ ղեկողութեամբ մի ուշադրաւ յօդուածում, «Իմպերիալիստական պրօբլեմը» խորագրով (Հոկտ. 1901)։

Մինչև 80-ական թուականները—ասում է յօդուածագիրը, ազատամիտ կուսակցութեան գործունէութիւնը Անգլիայում կապուած էր գլխաւորապէս ներքին քաղաքականութեան հետ։ Այս ասպարէզում է, որ նա մատուցել է երկրին հսկայական ծառայութիւններ՝ այդտեղ է, որ նա տարել է իր գլխաւոր յաղթութիւնները, կազմակերպել է իր սկզբունքներն ու պանծալի տրադիցիաները։ Անգլիան ապահով էր արտաքին վտանգից, նա ամրապնդել էր համաշխարհային դիրքը և չունենալով խոշոր մրցակից՝ կենտրոնացրել էր իր ուշադրութիւնը գլխաւորապէս ներքին քաղաքականութեան վրայ, որի նշանաբանն էր՝ խաղաղութիւն, անտեսութիւն և առաջադիմութիւն։ Կուսակցութիւնների յարաբերութիւնը և միմիտրութիւնների բախտը որոշւում էին բացառապէս ներքին քաղաքականութեան խնդիրներով։

Այդ դրութիւնը յեղաշրջուեց ֆրանկ-պրուսական պատերազմից յետոյ, երբ Սեզանի գոռոզ յաղթողը դարձաւ մի տե-

սակ իրաւարար՝ ամբողջ Եւրոպայի համար, երբ նա ծաւալեց իր ուժը ներսում և դրսում, երբ նա հանդիսացաւ ահարկու մրցակից «Ուկրաինների միահեծան պետին»։ Այդ ժամանակ էր ահա, որ արթնացաւ և ուժգին գրոհ տուեց ռազմատենչ իմպերիալիզմը, այդ ժամանակից էր, որ կազմալուծման սաղմը մտաւ անգլիական լիբերալիզմի մէջ և ազատամիտ կուսակցութեան մի կարևոր թեր կամաց-կամաց բաժանուելով՝ ի վերջոյ միացաւ տօրիներին՝ յանուն պանբրիտանիզմի կամ բրիտանական աշխարհածաւալ տիրապետութեան։

«Գերմանական վտանգը» այնքան ահաւոր է թւում և նրան դիմադրելու պահանջը այնքան ստիպողական՝ որ վերջին ժամանակներս անգլիական մամուլի մէջ մինչև իսկ լսւում են ձայներ, օպտիմիստ մարգարէութիւններ անգլո-ռուսական մի համաձայնութեան մասին։ «National Review»-ը մի շարք յօդուածներ նուիրեց այդ խնդրին։ «Եթէ անգամ մի օր—ասում է այդ հանգէսը—բրիտանական նաւատորմը ջախջախուի ուկրաինի տիրապետութեան համար մղուելիք յուսահատ կռուի մէջ,— ուրիշ ազգերը և Ռուսաստանը մասնաւորապէս կը հասկանան, որ ոչինչ չա՛հ չունին՝ թոյլ տալով գերմանական արծուին դուրս մղել բրիտանական դրօշը ուկրաինի թագաւորութիւնից»...

Այդ հիմնական մտքի վրայ է կառուցանում National Review-ը անգլո-գերմանական մերձեցումի օրիզինալ ծրագիրը։ Նա ուրուագծում է այդ ծրագրի առանձին կէտերը, երկու պետութիւնների համաձայնութեան համար անհրաժեշտ փոխադարձ զիջումները Բալկաններում, Եգիպտոսում, հեռաւոր և մերձաւոր Արեւելքում։ Բաւականանում ենք գաղափարը միայն յիշատակելով, առանց մտնելու մանրամասների մէջ, որոնք դուրս են ներկայ յօդուածի շրջանակներից։

ՄԻՔ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ի Ց

Գրողների տարօրինակութիւններից.—Ինչի՞ են սպիտակում մեր մազերը.
—Կարմիր տենդ յարուցանող մոծակները.—Տիֆի շիճուկային բժշկութիւ-
նը.—Բժշկութիւնը մրջինների մէջ:

Գրողների տարօրինակութիւններից.—«Revue Universelle»
ֆրանսիական թերթերում առաջ են բերուած յայտնի գրողների
տարօրինակ սովորութիւնները, առանց որոնց նրանք անկարող
են գրել:

Հանճարն ու տաղանդը որոշ դրդիչի ազդեցութեան տակ
է արտայայտուում և գուցէ ամեն մեծ գործ կատարելու համար
նրանք կարիք են զգում այդպիսի դրդիչի:

Այդ դրդիչները շատ տարբեր են լինում:

Մի քանի հեղինակներ միայն որոշ հագուստով կարող էին
դրել. Բալզակը հոգևորականի հագուստով, Դիւմա-որդին ֆլանելի
չապիկով ու կարմիր վարտիկով, Կոպպէն կարմիր վերնագգեստ.
Միլտոնը իր «Կորուսած դրախտը» գրելիս զցում էր վրան հին
բրդէ քղամիտ, Բիւֆֆոն հագնում էր պաշտօնական զգեստ և
կոզքին կապում էր սուրը:

Շատերը շարժումների մէջ էին ոգևորութիւն գտնում:
Վիկտոր Հիւգօն համարեա վաղում էր սենեակում, յանկարծ
կանգնում էր իր բարձր սեղանի առաջ, ու գրում և լցրած
թերթերը չաղ տալիս յատակի վրայ: Նոյնը անում են և մի քա-
նի ժամանակակից հեղինակներ (Մենտես, Լամբար): Ուրիշները
ինչպէս Րիչպէնը, Գոնկուրը և ուրիշները—մարմնամարզութիւն
են անում ոգևորուելու համար: Սրանք շարժուողներն են: Կան
և այնպիսիները, որոնց երևակայութիւնը վառւում է միմիայն
անշարժ դրութեան մէջ: Լէյբնիցը միայն պառկած էր յղանում
իր մտքերը, երաժիշտ Տօման և Բօսսինին նոյնպէս պառկած,
անկողնու մէջ էին հնարում իրանց օպերաները: Մի քանիսնե-
րը սառցնում էին ոտները, որպէս զի գլուխները տաքանան:
Շիլլէրը և Գրիտորին ստեղծագործութեան միջոցին, իրանց ոտնե-

րը սառուցի վրայ էին դնում: Շատօրրիանը բորիկ ոտերով քայլում էր սառը յատակի վրայ և այնպէս թելադրում: Բուսսօն և Բօսսիւն—նոյն նպատակով տաքացնում էին գլուխները: Առաջինը բաց գլխով նստում էր արեւի տակ, իսկ երկրորդը տաք շորեր էր փաթաթում:

Ձանազան զգայարաններ զրգոումն նոյնպէս ոգևորում է հեղինակներին:

Լօրդ Դերբին աշխատանքի միջոցին անդադար ողի միջի մոգերն էր ծծում, Բայրօնը, Թէօֆիլ Գօտիէն, Բօդլէյը որ և է որոշ հոտերով զրգում էին իրանց հոտոտելիքը: Բալզակը, Միւսսէն մեծ քանակութեամբ մոմեր էին դնում առաջները (տեսողութեան զրգոումն): Զօլան ցերեկն էլ լապտեր է վառում:

Մի քանիսներին ոգևորում է լսողութեան զրգոումը: Սրանք որոնում են աղմկալից տեղեր, սիրում են բարձր ծիծաղ, խուլ ձայներ: Վերլէն, Պօնշօն և առաջուայ դեկադենտների մի խումբ իրանց լաւագոյն երկերը գրել են Պարիզի սրճարաններում:

Աւելորդ է այստեղ յիշել այնպիսի զրգոյններ, ինչպէս են խմիչք, ծխախոտ, օպիում, որոնց զրգիչ ազդեցութիւնը ի հարկէ, ժամանակաւոր է, և փնասաբեր:

Ինչի՞ եմ սպիտակում մեք մագերը.—Մագերի սպիտակելը ձերութեան, այսինքն կազմուածքի ծիւրման առաջին նշանն է: Սակայն լինում են և վաղաժամ սպիտակման դէպքեր, երբ վախից կամ մի մեծ կսկծից յանկարծ մի օրուայ մէջ մագերը ճերմականում են: Երբեմն էլ վաղաժամանակ սպիտակելը ժառանգական երեւոյթ է:

Պարիզի պրօֆեսօր Մեչնիկով, որը վերջին տարիներս մի շատ սրամիտ և հետաքրքրական թէօրիա է ստեղծել ձերութեան մասին, այժմ բացատրում է մեզ և ձերութեան այս «առաջընթաց երևոյթը».—մագերի սպիտակելը:

Մազը անկենդան բան չէ: Նա էլ մնունդ է առնում, նա էլ աճում է իր արմատով, նա խրում է մաշկի մէջ և ծլում, ծըծելով իր անհրաժեշտ հիւթերը: Որչափ էլ բարակ լինի մազը, դարձեալ նա մի քանի շերտերից է կազմուած, ինչպէս բոյսերը, օրինակ հէնց սոխը: Այսպիսի շերտեր երեք են՝ ներքին, միջին և արտաքին. այնպէս որ մազը կարելի է բազկացած համարել երեք իրար մէջ հագցրած ցիլինդրներից:

Այս բոլոր շերտերը կազմուած են մանր քլիջներից, որոնք կրամիտինման իրար վրայ հագցրած են: (Այս մանրամասնութիւններն ի հարկէ միայն խոշորացոյցի միջով կարելի է տեսնել):

Դրսի շերտերի բլիշները իրանց մէջ պարունակում են մազերին գոյն տուող ներկը. այս ներկը լինում է սև, չափա-
նակագոյն, չէկ և այլն:

Մազերը սպիտակելու համար պէտք է, որ այս ներկը կամ ինչպէս գիտնականներն են ասում՝ այս պիգմենտը մի կերպ ոչնչանայ: Մինչև հիմա չէին հասկանում թէ ինչպէս է չքանում այդ պիգմենտը և զանազան ենթադրութիւններ էին անում:

Պրոֆ. Մեչնիկովը մօտից հետազոտելով այս երևոյթը, գտել է հետեւեալը.

Որոշ հասակում մազերի արտաքին շերտի կենսունակութիւնը և դիմացկունութիւնը նուազում է, և այն փամփակ ներքին շերտի բլիշները աւելի զօրեղանում են, մնում են զրսի շերտերի մէջ ու կլանում այնտեղի պիգմենտը, ու ետ գնում-անհետանում, երեւի, արեան մէջ: Մեչնիկովը սպիտակող մազերի զրսի շերտերում գտել է ահազին քանակութեամբ այս ներկակեր բլիշներից, որոնք վրայ են տուել ամեն կողմից, ինչպէս ազոանները վրայ են տալիս դիակի վրայ, և ներկահատիկներով բեռնաւորուած յետ են դառնում:

Ամենքը գիտեն, որ մի մեծ կսկծից երբեմն մի գիշերուայ մէջ մազերը սպիտակում են: Այս երևոյթը Մեչնիկովը բացատրում է նրանով, որ ներվային զրգոման ազդեցութեան ներքոյ այս ներկակեր բլիշները ահազին քանակութեամբ կլանում են ներկը:

Կարմիր սենդ յարուցանող մոծակները.—«Մուրճի» անցեալ տարուայ № 6-ի մէջ մենք խօսել ենք հասարակ դողէրոցքի (մալարիա) մասին և բացատրել ենք «մոծակային» կոչուած թօ-
րիան: Այժմ դուրս է գալիս որ դեղին սենդը ևս յարուցանում է մի տեսակ մոծակի խայթոցից: Մոծակները խածում են ու ծծում հիւանդների արիւնը և յետոյ առողջներին խածելով վարակում նրանց. ինչպէս այդ անում է մալարիայի մոծակը: Այս գիտելիքի հիման վրայ այժմ պահպանողական միջոցներ են ձեռք առնուած: Այս սարսափելի հիւանդութիւնը մեծ մասամբ մահացու է.—հիւանդացողներից 75% մեռնում է: Նա շատ տարածուած է Անտիլեան կղզիներում և Ամերիկայի արեւմտեան ծով-
եզրում:

Տիֆի շիճուկային բժշկութիւնը.—Շիճուկով բժշկելու մեթոդը, որը ծնուել է Ֆրանսիայում, Ֆրանսիայումն էլ զարգացել, արդէն միանգամայն զարմանալի արդիւնքներ է տուել մի քանի սուր վարակիչ հիւանդութիւնների մէջ: Ամենքը գի-

տեն, թէ ինչ հրաշքներ է գործում դիֆտերիաի շիճուկը: «Մուրճի» վերջի համարում մենք խօսեցինք և օձի խայթոցի դէմ գըտած շիճուկի մասին: Այժմ մի քանի խօսք ասենք տիֆի բժըշկութեան մասին:

Տիֆի շիճուկը գտել է ֆրանսիացի Շահամէսը: Նա այս իճուկով բժշկել է շատ հիւանդներ:

Նրա ստատիստիկային նայելով, 100 հիւանդից 94-ը առողջանում են, այն ինչ միւս բուժական միջոցներով բժշկուելիս միայն 75-ը, նոյն իսկ 70-ը:

Բժեկութիւնը մըջիւնների մեջ: Իբրև կուրեօզ առաջ բերենք «Пр. и Люди»-ի մէջ ապուած մի լուր: Մի անգլիացի գիտնական պատմում է հետեւեալը. մըջնատնից դուրս եկան մի քանի նիհար մըջիւններ, որոնք հազիւ ոտի վրայ էին կանգնում, և դիմեցին մօտակայ բլրակը, որի վրայ բազմած էր մի մեծ ու չաղ մըջիւն: Մի քանի առողջ մըջիւններ օգնում էին հիւանդներին բարձրանալ այդ բլրակը: Հասա մըջիւնը, որը երեւի բժիշկն էր, հերթով ընդունում էր հիւանդներին: Բժշկութիւնը կայանում էր նրանում, որ բժիշկը իր թաթիկները շարժում էր հիւանդի վրայ, և դրանով, երեւի, հիպնոսում էր: Լսել էինք, որ մըջիւնների մէջ կայ թագուհի, լաւ կազմակերպուած ղօրք, բանուորներ, ճարտարապետներ, բայց բժշկի մասին չէինք լսել:

Վ. Ա.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„Asien“ ամսագիր.—Դեռ շատ հին ժամանակներից սկսած եւրոպացիներին հետաքրքրել է Ասիան՝ իր աղբաբնականութեամբ և բազմազան հարստութիւններով։ Բայց այդ հետաքրքրութիւնը երբեք այնպիսի մեծ ծաւալ չէ ստացել, ինչպէս այժմ։ Մի կողմից վերջին տարիների քաղաքական անցքերը՝ հաշկական կոտորածներից սկսած մինչև չինական պատերազմը, իսկ միւս կողմից կապիտալիզմի արագ ընթացքը պարզացումը ստիպեցին եւրոպացիներին՝ աւելի մօտիկից ծանօթանալ այդ լայնարձակ աշխարհամասի հետ, աւելի մանրամասնօրէն ուսումնասիրել նրա ներքին կեանքն ու բնութիւնը։

Յատկապէս այդ նպատակի համար միայն անցեալ տարուայ ընթացքում կազմակերպուեցին երկու խոշոր ընկերութիւններ — մէկը Ֆրանսիայում՝ „Comité de l'Asie Française“, իսկ միւսը ալստեղ—Գերմանիայում՝ „Deutsch-Asiatische Gesellschaft“.

Գերմանական ընկերութեան նախագահն է յայտնի Գօլց փաշան, իսկ անդամներն են բազմաթիւ գիտնականներ, զինուորականներ, վաճառականներ և այլն։ Ընկերութիւնն ունի և իր յատուկ օրգանը — մի ամսագիր „Asien“ խորագրով։ Մինչև օրս լրջա են տեսել այդ ամսագրի հինգ համարները (ամենաւերջինը — փետրուարի № 5), որոնք ընդհանուր առմամբ իրանց մէջ պարունակում են մի շարք հետաքրքրա-

շարժ ու բաղմակողմանի յօդուածներ։ Դրանցից առանձին ուշադրութեան արժանի է պրօֆեսսոր Յիմմերի յօդուածը՝ „Armenien“ վերնագրով։

Ինչպէս յայտնի է, գերմաներէն լեզուով էլ շատ բան է գրուել հայերի մասին, բայց այդ գրուածքներից զրեթէ ոչ մէկը այնքան բաղմակողմանի չէ, ինչպէս պ. Յիմմերէրի այս աշխատութիւնը։ Սա մի պատմական-կուլտուրական համառօտ տեսութիւն է, որ պատկերացնում է հայի ամբողջ անցեալը, նրա քաղաքական, կրօնական ու մտաւոր կեանքի զարգացումը, գրականութեան բարգաւաճումը և այլն։ Մեծ չէ յօդուածը — („Asien“ № № 1, 2 և 6), ուստի և այդքան բաղմաւթիւ հարցերը միայն թոռցիկ կերպով են շօշափուած։ Հեղինակը ուղեցել է գերմանացիներին ցոյց տալ թէ ո՞վքեր են հայերը և ի՞նչ կեանք են ունեցել և նրան միանգամայն աջողուել է այդ բանը։

— Ուրիշ գիտականաբ վերջին տասնամեակում Փոքր-Ասիայում և Բօսֆօրի ափերին տեղի ունեցած դէպքերը, այդպէս է սկսում պ. Յիմմերէր իր յօդուածը, մենք պարտաւոր ենք մի հաշեացք գցել հայկական երկրի և ազգութեան վրայ։ Ամենից առաջ այդ հաշակաւոր թշուառ ժողովրդի պատմութիւնն ինքն է տալիս մեզ մի բանալի, որով կարելի է լուծել հանելուկ դարձած և խճճուած „հայկական հարցը“։ Մենք կ'աշխատենք տալ

Հայաստանի պատմական պատկերը, աչքի առաջ ունենալով երկու նշանաւոր գիտնականների Գեղցեթի և Հիւրշմանի ուսումնասիրութիւնները և մեր անմիջական գիտողութիւնները: Վերջին տարիների անցքերը նկարագրելիս մենք օգտուել ենք նորագոյն ճանապարհորդների՝ Նեպտիուսի, Բելլի, Լէհմանի, Բորբախի, Յրիգրիխսէնի, Գրոթի աշխատութիւններից, Ֆրանսիական Գեղին և անդլիական Նապոլտ զրքերից և մեր անձնական փորձից ու տեղեկութիւններից...

Մենք կարծում ենք, որ հայերի նման մի հին, անընկճելի և կուլտուրական ժողովուրդ, որը ունի ազգային հպարտութիւն և միշտ հատարում է մնացել իր կրօնին, իրաւունք ունի օգնութիւն ապաստելու գիտութեան ու քաղաքակիրթ աշխարհի կողմից, մանաւանդ որ նա իբրեւ հնդգերմանական ցեղի մի հիւղը մօտ է մեղ թէ ծագումով և թէ կրօնով:

Մենք զարմանքով տեսնում ենք թէ ինչպէս մի շարք իրական կամ երևակայական փառքի ու իրաւունքի հիմքերից հետզհետէ աճում-զարգանում է ազգային գիտակցութիւնը՝ նախ զարգացածների և ապա աւելի ու աւելի մեծ բազմութեան մէջ: Այդ գիտակցութիւնը առաջ է բերում մի աշնայիսի ազատութեան և ինքնավարութեան պահանջ, որ վայելում են եւրոպական ազգերը և որը կարճ ժամանակ առաջ բաժին ընկաւ օսմանեան մի քանի զաւառներին: Բայց եթէ չիշենք հայերի իրաւացի կամ ապօրինի պահանջները, աշն ժամանակ կը հանդիպենք մի աշնայիսի զփառութեան, որպիսին չէ ունեցել ազատութեան համար կռուող ոչ մի ազգ: Հայերը զուրկ են եղել բուն հայրենիքից. նրանք չեն ունեցել իրանց պատմութեան սահմանափակ վայրը, չեն ունեցել ամբողջութիւն

կազմող բնակութեան աշխարհագրական հիմք: Նրանց թափառականութեան ու գաղթականութեան, թշուառութեան ու փառքի պատմութիւնը տեղի է ունենում թէ Նախայում և թէ Եւրոպայում: Նրանց զբաղաւոր բնակավայրերը ընկած են թէ Յարարտի ու Ցարոսի շուրջը և թէ Թրակիայի լեռներում...

Այդ մի քանի ընդհանուր նկատողութիւններից չետոյ յարգելի հեղինակը անցնում է բուն խնդրին և հակիրճ ձևով պատմում է հայերի ծագումը, անկախ թաղաւորութիւն կազմելը, հզօրանալը և ապա քաղաքական ինքնուրոյնութիւնից զրկուելը: Այստեղ նա համեմատաբար երկար կանգ է առնում Զէթթունի վրայ, չիշելով որ նա մինչև վերջն էլ de facto պահպանել է իր անկախութիւնը:

Դրա հետ միասին պ. Յիմմերէր շօշափում է և հայերի կուլտուրական կնանքը, յայտնում է, որ նրանք էլ ունեցել են պատմական շատ առասպելներ, ժողովրդական աւանդութիւններ ու երգեր, որոնք զփախտարար դեռ հաւաքած և ուսումնասիրուած չեն: Նա խօսում է հայ աշուղների մասին, շեշտելով նրանց կատարած դերը: Հասնելով մինչև նորագոյն ժամանակները պ. Յիմմերէր երկար խօսում է հայ կաթողիկոսների ու բողոքականների մասին և ապա թեթև կերպով ընդգրծում է Միսիթարեանների նշանակութիւնը հայերի համար: Նրա կարծիքով դրանք մեծ ծառայութիւն են արել իրանց մայրենի գրականութեանը, մի կողմից թարգմանելով եւրոպական կլասիկ զրուածքները—(Հովներոս, Վերգիլ, Միլտոն, Բայրոն, Եիլլէր, Դանտէ և այլն)—իսկ միւս կողմից գիտական հոդի վրայ դնելով հայկական լեզուի ու պատմութեան ուսումնասիրութիւնը:

Նա անուշադիր չի թողնում նաև

առաջացելի ու տաճկահայերի թէ մտաւոր և թէ գրականական շարժումը: Եւ այստեղ յիշատակում է Ծերենցին, Դուրանին, Պեշկեթաշ-լեանին, Թերզեանին, Արովեանին, Պատկանեանին, Նալպանդեանին, Գրիգոր Արծրունուն, Բաֆֆուն, Պարոնեանին, Մամուրեանին, Չերազին և այլն:

Նա բառական երկար կանգ է առնում Յովս. եպ. Արղւթեանի և Ներսէս Աշտարակեցու գործունէութեան վրայ և այդ բոլորից յետոյ դառնում է հայկական հարցին, աշխատելով քննել նրան ազգային, վարչական և քաղաքական տեսակէտներից: Այդ նպատակով պ. Յիմմերէր առաջ է բերում հայկական հարցի ամբողջ պատմութիւնը, նրա զարգացման զանազան փազիւսները և զալիս է հետեւել եղբայրացութեան.

— «Հայկական հարցը արեւելեան հարցի միայն մի մասն է կաղմում, իսկ այս վերջինը—մեծ քաղաքականութեան ընդարձակ ցանցի միայն մի հանգուցը: Հայաստանը մի ինքնավար պետութիւն չի կարող դառնալ. դրա համար բառական է հայեացք գցել Թիւրքիայի քարտէզի վրայ: Որտեղ հայերը ներկայացնում են մօտ 3 միլիօն մի ժողովուրդ, որ ցրուած է այս ու այն կողմը... ձիշտ է, հայերը քաղական և տնտեսական մեծ դեր են խաղացել Թիւրքիայում, Պարսկաստանում, Լեհաստանում, Հունգարիայում, Նիդերլանդում և Ռուսաստանում, բայց նրանք եղել են և մնացել ինչպէս հրէաները—իրբւ և մի ցեղ, իբրեւ մի գաւառութեան պատկանողներ: Նրանք չեն դարձել մի ազգութիւն, որ կարող է սեփական պետութիւն ունենալ»...

Սակայն յարգելի հեղինակը մոռանում է, որ հայերը չեն էլ ցանկանում անպատճառ պետութիւն ունենալ: Նրանք ուզում են մար-

դավալել կեանք վարել և հէնց դրա համար էլ պահանջում են կեանքի և գոյքի ապահովութիւն, որից զերկուած են: Ինչ վերաբերում է ազգայնութեան հարցին, պէտք է նշկատել, որ այնքան էլ ճիշտ չէ հայերին հրէաների հետ համեմատելը, որովհետեւ հայերը ունեն ազգային ընդհանուր լեզու, գրականութիւն ու դասնութիւն, իսկ որ զլիսաւորն է՝ ունեն մի հայրենիք, որը սրբագործուած է պատմական բազմաթիւ անցքերով, որը շաղախուած է հարիւր հազարաւոր զոհերի արիւնով...

Հայկական հարցը պարզելու համար անպայման հարկաւոր էր խօսել այն անհրաժեշտ քարենորոգումների մասին, որոնք այդ հարցի հիմքն են կաղմում: Իսկ պ. Յիմմերէր անուշադիր է թողնում այդ բանը և եզրափակում է յօդուածը, բացականչելով.

— Թէ ապագան ի՞նչ պիտի բերէ հայերի համար—այդ միայն Աստուած գիտէ...

Ե. Թ.

Մասիս, № 1—4. Կ. Պօլսի այս գրական շարաթաթերթը տալիս է մի շատ բնորոշ փաստ, որ լաւ պատկերացնում է թէ ինչ դրութեան մէջ է գտնուում Թիւրքահայերի գրականութիւնը: Հետեւելով եւրոպական օրինակներին, շարաթաթերթը անցեալ տարի յատարարեց մրցանակ փոքրիկ գեղարուեստական պատկերների, կամ, ինչպէս պօլսեցիներն են անուանում, նորավէպերի համար: Մրցանակը մեծ բան չէր—ոսկէ ժամացոյց. բայց և այդպէս, պէտք էր սպասել որ նա ասպարէզ կը հանէ փոքր ի շատէ լաւ գրական երկ. նշանակուած մի ամսուայ ընթացքում շարաթաթերթին ուղարկուեցին երեսուն երկու գրուածքներ, մեծ մասամբ գաւառներից. դրանցից քսան հատը բաւոր-

վին անպէտք համարուեցան, իսկ մնացած տասներկուսի մէջ մրցանակի արժանացաւ «Երուսկին իւղ-հահարութիւնը» անունով փոքրիկ պատկերը:

Հետաքրքրական են այդ դրական մրցանակի հանգամանքները: Նախ և առաջ աչքի է ընկնում ուղարկուած գրուածքների թիւը—32 հատ մի ամսուայ ընթացքում: Կարելի է հաստատապէս ասել, որ եթէ մեղանում, Գովկասում, յարտարարուէր մի աչդպիսի մրցանակ, հազիւ թէ մի աչդպիսի թիւ ստացուէր. դըժուար է նոյն իսկ դրա կէսի վրայ էլ յոյս դնել: Շեշտում ենք այս հանգամանքը իբրեւ ուշադրութեան արժանի մի երևոյթ: Առհասարակ նկատելի է, որ թիւրքահայերը աւելի վառ ձգտում ունեն դէպի գեղարուեստական գրականութիւնը, քան ռուսահայերը: Մենք այսպէս դատում ենք և այն փաստերով, որոնք անցեալ տարւանից հաւաքւում են «Մուրճի» խմբագրութեան մէջ: Այսպէս, մենք ստանում ենք շատ գեղարուեստական գրուածքների թիւը քահայ ըստ ըստ: Գրում են և կանայք: Մինչդեռ մեղանում տարիներ են անցնում, բայց նոր ոչ մէկ երևան չեն գալիս, իսկ հայ կինը մեղանում, ինչպէս երևում է, միանգամայն օտարացել է մայրենի գրականութիւնից:

Նւ այսպէս—նշանակութիւն ունի թիւրքահայերի տուած թիւը: Ցարաբախտարար, մենք պիտի ասենք որ աչքի ընկնողը հէնց մի միայն քանակութիւնն է: Սակայն քանակութիւնը դեռ միայն թիւն է: Աչդպէս է վկայում 32 գրուածքների մէջ մրցանակի արժանացած պատկերը: Կարողում ենք այդ «Երուսկին իւղահահարութիւնը» Գիւղացու կեանքից վերցրած մի խեղճ, անպատճառ պատկեր է դա, որի մէջ գեղարուեստը բացակայում է: Գիւղացին կիրականաւորութիւն գաշտում

լսում է եկեղեցու զանգակի ձայնը, բայց չէ դարձաւ զանգակի ձայնը, ուղում է վերջացնել պակաս թողածը: Նրա նա երեկոյեան էջը հեծած տուն է վերադառնում, գիւղում մի երեխայ «անհեթեթ» ձայն մը հանելով կ'անցնի առջեւ: Նշը խորտնում է, Ստեփան աղբարը, կորցնելով հաւատարակը լռութիւնը, ընկնում է և կատաղած էջը երկար քարշ է տալիս խեղճին: Կինը բարկանում է էջի վրայ, բայց Ստեփան աղբարը ասում է թէ էջը մեղաւոր չէ, մեղաւոր ինքն է որ կ'իրականացնում գաշտում աշխատեց և Ստուած դրա համար էլ պատժեց:

Սա է ոսկի ժամացույցով ոյսակուած գրական աշխատութիւնը: Հեղինակը բացի դրանից արժանացաւ մեծամեծ գովեստների և «Մասիս» չը քաշուեց յայտարարելու, որ այդ հեղինակը ուշադրութեան առարկայ է դառնում թէ Կ. Պօլսում և թէ գաւառներում: Եթէ նրկատի ունենանք թիւրքահայ գրականութիւնը ճարակած այն զղուելի սովորութիւնը, որով խմբագիրները բոլորովին անամօթ կերպով գովում, փառաբանում են իրանց աշխատակիցներին, մենք պիտի ընդունենք որ մրցանակով պսակուած գործի առիթով շուայած գովասանքների մեծագոյն մասը պօլսական այդ ախտին պէտք է վերագրել: Բայց և այդպէս, թէ մրցանակը, թէ քննողների վկայութիւնը ցոյց են տալիս որ վէպիկը, ճիշտ որ, Կ. Պօլսում շատ ոգևորիչ տղաւորութիւն է թողել:

Ահա այստեղից կարող ենք եզրակացնել թէ ինչ խղճալի գրութեան մէջ է թիւրքահայերի գրականութիւնը: Բայց ոչեւ է այսքանն էլ ասենք, որ եթէ մենք էլ լինէինք Կ. Պօլսում, մասնակցէինք մրցանակի ներկայացրած գործերի քննութեան, նոյնպէս առաւելու-

թիւնը «Երեւոյն Խղճահարութիւնը» վէպիկին կը տալինք: Ուրքան էլ միամիտ լինի նա, որքան էլ աղքատ մշակութեան, նիւթի պատկերացման կողմից, կայ այն հանգամանքը, որ զա իրական կեանքից վերջրած մի պատկեր է, որ տեսնում ենք զիւղ, արտ, զիւղացի, աւանդութիւն: Իսկ սա պոլսական գրականութեան համար ճիշտ որ մի նորութիւն է, այն գրականութեան, որ մի արհեստական, անհոտ ծաղիկ է, առանց թովանդակութեան, լէալիզմի, անոնց գաղափարի: Մրցանակի արժանացած գրուածքի հետ համահաստար արժանատրութիւն ունեցող է յայտարարուել մի ուրիշ պատկեր, «Մերժումը» վերնագրով: Դրու հեղինակը աւելի փորձուած է, աւելի լայտնի է գրականութեան մէջ, եթէ հաւատանք «Մասիս» լէկլամամով խմբագրին: «Մերժումը» արդէն պոլսական արտագրութիւն է, զօռով կ'սրկատած, ջրալի, ոչինչ տպաւորութիւն չը գործող: «Մասիս» գրական մրցանակը հետաքրքրական էր. նա պիտի խախտուէր գրողներին, բայց մեզ համար մի շատ լաւ միջոց էր ճանաչելու պոլսական գրականութեան գրութիւնը...

Բազմավէպ, մարտ Թիւրքահայ անթիւ ուրբերի դատը նորից և նորից պաշտպանուած է լիւնչ պէտք է ընել խմբագրական յօդուածի մէջ: Պաշտպանուած է կորովով, այնպիսի պահանջներով, որոնք շատ համակրելի են: Բաֆֆիի և Գամաու-Քաթիւղլի մահարձանները պատրաստուեցան, ասում է խմբագիրը. —այժմ ուղում ենք Գրիգոր Արծրունու համար էլ մահարձան կանգնեցնել: Բայց շորքերու ներկայ անտանելի թշուառ ճգնաժամին, գրական գործիչներու ռալիները անխօս կ'թողով հոգալն ու պատուելն տարօրինակ մտածութիւն

մ' է: Մենք պէտք ենք յարգել ազգին մտքի անկեղծ մշակներու և արգիւնաւոր գործիչներու յիշատակը, մենք պէտք ենք ցոյց տալ յաւիտենական համակրանք անոնց խնկելի աճիւնին. մենք պէտք ենք ներկայ սերունդը հասարակութեան օգտակար ըլալու գործին մղելու համար, յարգել ամեն նշանաւոր հանճարներու անմոռանալի յիշատակը. բայց ո'չ անխօս կ'թողով մը: Եւ յիշեցնելով որ Քաթիւղլի հայերը Միսիթարի անունով մի որբ են խնամում Վիպրոսում, աւելացնում է. «Ազգին թշուառութեան վրայ լացող ու կոծող Ալիշանը, Արծրունին, և այլք ի պատիւ իրենց» կընտրեն պատառ մը հացով զազրեցնել որրիկներու մշտահոս արտասուքն, քան թէ ընկճիլ ցուրտ մարմարիոնի ձնշող ուժին տակ... Անոնց հողարլուրին վրայ կանգնեք որբայնամ խօսուն կ'թողը, և երբ մեր հոգին ղէպի ամպերէն և աստղերէն վեր պիտի առնու իր թռիչք, մեր ալ աննշան գերեզմանը պիտի ծծէ որրիկին աշուրներէն կաթկըթած երախտագիտութեան մարդարիտ կայլակները: Առաջ քնալով ալզ ուղղութեամբ, «Բազմավէպի» խմբագիրը իրաւացի կերպով նկատում է որ Պարիզում մի ռուսահայ միլիոնատէրի վիթխարի գումարով կառուցուող հայոց եկեղեցին կարող էր մի քիչ աւելի համեստ կերպարանք ունենալ ի սէր զարձեալ մեր անտէր ուրբերի Վուդեհք ցոյց տալ որ եթէ տաճարներու կառուցումը փառք է Բարձրելոյն, որբերու խնամակալութեան ստիպողական գործն ալ ողորմութիւն մ'է առ նայն Բարձրեալն: Դժբախտաբար, այս ճշմարտութիւնը միանգամայն մոռացուած է մեզանում. ոչ միայն Պարիզում, այլ և ուրիշ շատ տեղերում մենք քարեր իրար վրայ շարում ենք մի այնպիսի ժամանակ, երբ մի 50 տարեւոյ կարող ենք մի դրժ-

բախտ որբի կեցութիւնն ապահովել մի տարի ժամանակով, երբ Վ. Պօլսի հայոց պատրիարքարանը ստիպուած է փակել որբանոցները:—Ի զուր չէր Վաֆֆին ասում որ մենք զպրոց և բերդ կառուցանելու տեղ դարերի ընթացքում զբաղուած էինք վանքեր շինելով...

«Բազմավէպի» այս համարում տպուած է Գրիգոր Արծրունու կենսագրութիւնը: «Քաւորդ զայր մը—ասում է կենսագրողը—իր հօր ազդեցութեան տաղ (Արծրունին) կառավարեց, լուսաւորեց, ցնցեց ժողովուրդը. ցանեց իր մտքին սերմերը համարեա, յանդուգն ապատամութեամբ, և ինքզինքը իրաւամբ ցոյց տուաւ մշակ՝ ազգային կրթութեան խոպան դաշտին մէջ»։ Այս և մի գեղեցիկ թարգմանական յօդուած Վիկտոր Հիւգօի մասին Գիտական բաժնի մէջ ուշադրութիւն է գրաւում «Դարվինականութիւն» լուրջ յօդուածը, որ շարունակելի է։ Ուշադրութիւն գրաւում է յօդուածը այն պատճառով, որ այստեղ չենք նկատում այն կղերական անաթեմաները, որոնք թափւում են անպիտան հռչակաւոր գիտնականի վրայ, ինչպէս այդ աւելում է, օրինակ, Վիեննայի «Հանդէս Աստօրեան»։ Հ. Սարեան, գիտական այդ յօդուածների հեղինակը միանգամայն վայելուչ կերպով պատմում է դարվինականութեան էութիւնը, մատուցանում է պատշաճաւոր չարգանք Դարվինի գիտնականութեան և այս վերաբերմունքը, անկասկած, մեծ պատիւ է նրա համար։ Վարելի է լինել Դարվինի հակառակորդը, չընդունել նրա հիպոթեզները, բայց այդ չէ նշանակում թէ պէտք է անպատճառ հայհոյել այդ մեծ խելքը, որի հանճարի շնորհիւ, ինչպէս խոստովանում է և Հ. Սարեան, բազմաթիւ նշանաւոր գիտեր են արուել մարդկութեան մէջ։ Դատելով մինչև այժմ

տպուած կտորներից, հայ ընթերցողը կարող է սիրուն օգուտներ ստանալ այդ գիտական յօդուածի ընթերցանութիւնից։

—

Արարում, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, 1091: «Բազմավէպից» «Արարատին» անցնելը, ըստ երեւոյթին չը պիտի նշանակէր տափից ցուրտ, լոյսից խաւար ընկնել. — երկուսն էլ հրատարակում են հոգեւորականների ձեռքով, վանքերում։ Բայց այդպէս չէ։ Փոխուել են դերերը։ Մի ժամա՛ակ կար, կաթովի վանքն էր կրօնական նեղարտութեան ներկայացուցիչը։ Ի՞նչ աչժմ... «Արարատի» չորս համարները նոր լոյս տեսան, անցեալ տարի չը հրատարակուեցան։ Ի՞նչ են ներկայացնում նրանք։ Նոյնը, ինչ առաջ. աստուածաբանական վերացականութիւն, անհաշտութիւն դիտութեան դէմ, խակ և անմարտելի յօդուածներ։ Այն ժամանակ, երբ «Բազմավէպը» Դարվինականութիւն է տալիս, Վիկտոր Հիւգօի փառքն մեծարում, փառաւոր տաճարներ կառուցանելու դէմ է յանուն հայ երբեքի, իջմիածնի պաշտօնական օրգանը շարունակում է բորբոքուել «Մուրճի» անցեալ տարուայ այն մատենախօսութեան դէմ, որի մէջ ստուած էր թէ «Պարարի» քարոզները անօգուտ են։ Ի՞նչ ասենք այսպիսի հակադրութեան առջև։ Մնում է արձանագրել որ «Արարատի» խմբագրութիւնը փոխում է և նրա նոր վարիչները, եթէ միայն կարողանան չաղթել ծագած ինտրիգները և գործ չկան, աւելի լաւ կ'ըմբռնեն ընթերցող ժողովրդի կարիքները և ցոյց կը տան որ քրիստոնէական եկեղեցին գիտութեան, առաջադիմութեան այնպիսի անհաշտ թշնամի չէ, ինչպէս ճշգնում էր ցոյց տալ «Արարատի» նախկին խմբագրութիւնը մի շարք տարիների ընթացքում...

Հունդէս մասրեայ, մարտ Վիեննական ամսագիրը ծանօթացնում է մեզ փետրուարին վախճանում Անտոն Մոլնարեանի կեանքին: Մոլնարեան Տրանսիլվանիայի հայերի մէջ նշանաւոր գործիչ էր նա ծնւած է Վերլա քաղաքում, որ կոչւում է նաև Հալսթադթ, 1817-ն: Նշանաւոր էր ոչ միայն իւրև հրապարակախօս (գրում էր հունգարերէն, հունգարական լրագիրներում), այլ և իւրև քաղաքական գործիչ: Նա պատգամաւոր էր հունգարական պարլամենտում և այդտեղ խիստ աչքի ընկնող պեր էր կատարում: Եւրոպայում կրած հալցալթականութեան կեանքի աչա երևոյթը ասուր մտածողութիւններ է պատճառում ընթերցողին Հայեր կան Հունգարիայում, որոնք Մոլնարեանի պէս անուն են հանում իրանց տաղանդով և մեծ բնղունակութիւններով: Բայց զրանք հալ են միայն իրանց ծագումով: ազգային լեզու չունեն, հետեալար ազգի հետ կապուած չեն, չունեն ընդհանուր հալկական շահեր: Եւ հետզհետէ աւելի և աւելի կորչում են այդ հունգարական հայերը...

Գրական լոգումները, որոնք գրուած են Վ. Պոլսից, պատում են օրուայ նորութեան շուրջը, որ «Մասիս» գրական մրցանակն է. Մենք այդէն խօսեցինք այդ մասին վերևում: Յօտուածագիրներից մէկը շատ ճիշտ դատողութիւններ է տալիս մրցանակի արժանացած գրուածքի մասին, համարելով նրան մի խեղճ ու հասարակ պատկեր: Բայց դարմանալին այն է, որ նա մեծ արժանաւորութիւններ գտնում է երկրորդ պատկերի, «Մերքումի» մէջ: Սրիցօք պօլսական նախապաշարմունքը չէ՞ խօսում այստեղ Վրկումենայինք որ Թաթուլ Վանանդեցին իր, ընդհանրապէս հետաքրքրական, թղթակցութիւնների մէջ շնորհել անէր պարզ ու կտրուկ

Մարտ, 1902.

խօսելու: «Մուրճի» ընթերցողներին յայտնի է որ անցեալ տարի Պարիզում հրատարակուեց «Քննական Պատմութիւն հալ գրականութեան» մեծագործող անունը կրող մի վայրիվերոյ գրուածք, որ իր արժանի գնահատութիւնը գտաւ մեր ամսագրի մատենախօսութեան բաժնում: Վ. Պոլսի մէջ աչա «Քննական Պատմութիւնը», ընդհակառակն, մեծ գովեստների արժանացաւ: Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ Պոլսում քննադատութիւն չրկալ, այլ միայն գովասանք ու փառաբանութիւն, մանաւանդ երբ հարցը վերաբերում է պօլսիցի գրողին: «Հանդէսի թղթակիցը խօսում է այդ գովեստների մասին, լայց այնպիսի քրմական պաշտանաւոր և տղարանական լեզուով, որ միայն երկար ուշադրութեամբ զննելուց յետոյ կարելի է ըմբռնել, որ նա այնքան էլ չէ հաւանում «Քննական Պատմութիւնը»:

«Հանդէսի» մէջ տպւում է զօկտօր Նահապետ Ռուսինեանի կենսակրութիւնը: Այս բժիշկը թիւրքահալ նշանաւոր գործիչներից մէկըն էր: 1848-ի Յրանախական լեղափոխութեան իղէալներով սնուած՝ նա Նիկողոս Պալեանի և Գրիգոր Ծտեանի հետ չղացաւ թիւրքահալերի աղգալին սահմանադրութիւնը և մտքից գործ դարձրեց այդ բնղարձակ ինքնավարութիւնը: Գօկտօր Ռուսինեան յայտնի է և իւրև գրական գործիչ: Նամենալով կանոնաւոր ձևերի մէջ գնել մեր աշխարհարար լեզուն, նա 1850-ական թուականներին հրատարակեց «Ուղղախօսութիւն» անունով մի գիրք: Նոր կանոններ էր նա սահմանել, որոնք, սակայն, չընդունուեցան: Մեղ համար հետաքրքրականն այն է որ այդ ուղղախօսութեան մի քանի ձևերը, որոնց հետքերը մինք գտնում ենք զրանից ստալ Միսիթաբեանների հին աշխարհարարի մէջ էլ, անցան

առաահայերի մէջ էլ. մի երկու բան ընդունեց «Հիւսիսափայլը», ապա Խորէն Ստեփանէն իր «Հայկական Աշխարհի» մէջ Ռուսինեանից աւելի շատ բան փոխ առաւ: «Մշակի» ուղղադրութիւնը այսօր էլ նոյնն է, ինչ մշակել են Ռուսինեան և նրա ընկեր Գրիգոր Օտեան:

Լուսնայ, երկամսեայ հանդէս, № 1—2: Խօսելով անցեալներում այս գրական ժողովածուի մասին, մէնք անտանել էինք նրան «կղերական», «տէրտէրական» Գիտ քահ. Աղանեան պատառախանում է մեզ թէ այդ բառերը անմիտ են և չը գիտէ թէ ինչ կապ ունի նրա կողումը գրական այս կամ այն խրնդիրների հետ: Թէ անմիտ են մեր խօսքերը, այդ Գիտ քահանայի գիտնալու բանն է: Միայն մի բան պարտք ենք համարում բացատրել: Խմբագրի կոչումը նկատի առնելով չէ որ այդ անունները տուինք «Լուսնային». այդպէս ասել տուողը ժողովածուի բովանդակութիւնն էր, կերպարանքն էր և այդ հանգամանքը «Լուսնայի» իւրաքանչիւր զրքում այնպիսի առատութեամբ է հանդէս գալիս որ երկու կարծիք լինել նրա ոգու մասին չէ կարող: Հէնց վերջնենք վերջին, մարտապիւ Ռ-ը. այդտեղ զետեղուած «Մայր Մաշտոցի տպագրութեան անհրաժեշտութիւնը» խմբագրութեան յօդուածը կամ իբրև տառնձին հաւելուած դրուած «Կանոնք ժողովոց»-ը ի՞նչ են ցոյց տալիս, եթէ ոչ կղերական և տէրտէրական ողի: Ուրիշ բաղմամբի փաստեր՝ «Լուսնայի» նախկին զրքերից զանց ենք անում բերել: Գանք այժմ մի այլ հանգամանքի: Մեր նկատողութեան մէջ մենք ասել էինք որ Գիտ քահանան պատկզկներ էլ է տպում: Եւ այդ քահանան հարցնում է մեզ. ուր են փաստերը: Որպէս զի ցոյց տանք,

որ մենք առանց հիմքի չենք խօսել, կը լիշեցնենք Գիտ քահանայ Աղանեանցին մի քանի տարի առաջ «Լուսնայում» տպագրած մի պատկեր (վերնագիրը չենք լիշում), որի մէջ խօսում են մի հրապարախօսի դաջաղի վրայ դրած պատկերը: Պատկզկը ուրիշ տեսակ չէ էլ լինում:

Բառական համարենք այսքանը: Ներկայ տարւոանից «Լուսնայ» դարձել երկու ամիսը մի անգամ հրատարակուող հանդէս: Այդ փոփոխութիւնը չէ ազդել նրա կերպարանքի վրայ. դա նոյն պատահական յօդուածների ժողովածուն է: Քողնելով երկու զրքերի բովանդակութիւնը, մենք փոքր ինչ կանգ կ'առնենք մի յօդուածի վրայ, որ կոչում է «Քարգմանութեան ծաղիկներ»: Գրա առաջին մասը մենք զանց ենք անում, որովհետեւ, ճիշտը խոստովանած, չը հասկացանք թէ ինչ է ուղում ասել այդտեղ յօդուածագիր պ. Ս. Մ-ն: Երկրորդ մասում պարունը Քրիստոսի յոյց է տալիս թէ որքան վատ թարգմանութիւն ենք տալիս «Մշակ» և «Մուրճ»: Խօսքը, գոնէ պ. Ս. Մ-ի համար, միայն այս երկուսի մասին է կարող լինել, մենք այդ լաւ ենք հասկանում: Տեսնենք ինչպէս է նա ուղղում «Մուրճի» թարգմանութիւնը:

Պարունը վերցրել է անցեալ տարի «Մուրճում» տպուած «Մենակ մարդիկը»: Եւ ահա ինչ սոսկալի թարգմանական մեղքեր է գտել: Քարգմանիչը գրել է՝ «Մայր», պ. Ս. Մ. ուղղում է «Մայրիկ»: Երեսու է, որ պարունը մեր ժողովրդական լեզուից տեղեկութիւն չունի, թէ չէ կ'իմանար որ «մայրիկ» բառի տեղ «մայր» զինելը յանցանք չէ: Մեղանում ժողովուրդը ասում է. «այժմայր, այժմայր, այժմ տղայ»: Բայց ինքը, պ. Ս. Մ-ն էլ, «մայր» գործածելը երկու տեղ սխալ համարե-

լով, երբորդ տեղում արդէն ինքն էլ գործ է ածում նոյն բառը, աւելացնելով «իմ» — «մայր իմ»։ Դա արդէն գրաբար է և մեր խօսակցական լեզուի մէջ «մայր իմ» գիմում էէք տեսնիւ «Տղաս» պ. Ս. Մ. ուղղում է «որդիս»։ Զր գրտենք թէ ինչ տարբերութիւն կայ այդ բառերի մէջ։ «Իակի» բառը Ս. Մ. չէ ընդունում։ Ինչո՞ւ։ Ժողովրդի լեզուի մէջ կայ այդ բառը, որ չաչտնի նիւանս ունի. դէն գցելով նրան, տեղը ի՞նչ էք դնում։ — Ոչինչ։ Բայց ահա պ. Ս. Մ.-ի ամենափայլուն «ծաղիկը»։ Քարգամանիւր գրել է. «նա քեզ ասաց, որ ես նրան տանից մերժեցի»։ Պ. Ս. Մ. ուղղում է. «նա է քեզ ասել թէ ես դուս տրեցի նրան տնից»։ «Մերժել» և «դուս տնել» մի և նոյն է. եթէ այո՞, նշանակում է որ կարելի էր աւելի ևս լաւ հաշտեցնելու համար, գրել՝ «ես վզակոթին տալով դուրս արեցի»։ «Եւ դու թող ես տալիս քեզ այդ ասել մօրդ երեսին», գրել է թարգմանիչը։ Պ. Ս. Մ. ուղղում է. «Եւ դու համարձակուիմ ես մօրդ այդպէս ցաւացնել»։ Ուրպիսի ճշտութիւն, մանաւանդ ուրպիսի ներութիւն, «երեսին ասել» և «ցաւացնել», «թող տալ իրան» և «համարձակուել»... Սրանք նոյնանիշ բաներ են, սրանց կարելի է միմեանց տեղ գնել... Այս օրինակներն էլ բաւական են որ ցոյց տան թէ ի՞նչ հալադէտ է պ. Ս. Մ. — յեզուն փաշտացնել, զրկել ճկուն ու նուրբ տարածութեանց, երոպացու ոճը փոխել մեր աստական ոճով և կարծել թէ այսպիսով «հայ քրիստոնէի» լեզու կը ստացուի — ահա ինչ է ուղում պ. Ս. Մ.։ Ենթահակալ ենք, մենք հասկացանք թէ ինչ էք ուղում դուք, բայց այն, ինչ դուք էք հասկանում, դեռ չէ նշանակում թէ ճիշտ է և արդարացի։ Ինքներդ թարգմանեցէք այդպէս,

բայց ուրիշներին ուղղելը ձեր գործը չէ...

—
«Русская Мысль», փետրուար։ Պրոֆէսոր Լ. Կամարովսկի մի համակրական լօղում է նուիրել նորերս վախճանուած Բօլէն-ժէկմէնին։ Հանդուցեալը բէլգիացի է, ծնունդ է 1835 թուականին և երկար տարիների ընթացքում աշխատելով, իր գիտնական հեղինակութիւններով պատկառելի անուն է ձեռք բերել միջազգային իրաւունքի ճիւղում։ Բազմաթիւ լուրջ և հեղինակաւոր գրուածքներ ունի Բօլէն-ժէկմէն։ Դրանց մէջ, ինչպէս չաչտնի է, կայ և մի յատկան ընդարձակ աշխատութիւն, նուիրում հայոց հարցին։ Դրա վերնագիրն է. «Հայաստան, հայեր և զաշնագիրներ»։ Ո՞վ առիթ է ունեցել կարդալու այդ գեղեցիկ գործը (թարգմանութիւնը տպուած է «Положение Армянъ въ Турціи» Ժողովածուի մէջ, Մոսկուա, 1896), նա նկատած կը լինի թէ նշանաւոր բէլգիացի գիտնականը ուրպիսի բարեխղճութեամբ ուսումնասիրել է այդ չարաբախտ հարցը, որքան հարուստ փաստերով է լուսաբանել իր անաչառ, մարդասիրական տեսութիւնները։ Աշխատութիւնը գրուած է 1887-ին և, դրժրախտաբար, չէ վերջացրած. դէպքերի պատմութիւնը հասցրած է մինչև 1881 թուականը. շատ հետաքրքրական են մանաւանդ այն զուգիւնները, ուր հեղինակը մանրամասն պատմում է հարստահարութիւնները, երոպական պետութիւնների բռնած դիրքը։ Ամենագլխաւորը չը կարողացաւ ասել Բօլէն-ժէկմէն. 1881 թուականը մի ժամանակ է, որից չետոյ հալկական հարցը ընդունեց բոլորովին նոր կերպարանք. սպասողութիւններից, ակնկալութիւններից նա անցաւ պաշարի, մրցութեան, կռուի։ Բօ-

լէն-ծէկմէն նախատեսում էր արիւնալի ընդհարումները և եթէ նա կարողանար հասցնել իր աշխատութիւնը մինչև 1887 թուականը, շատ և շատ տխուր իրողութիւններ կը հանէր այն հարցից, որ ծնունդ էր առել Եւրոպայի համերաշխ և միաբան խոստումներից, բայց որ այնքան աղէտալի հետեւանքներ պիտի բերէր:— Մենք էլ երախտագիտութեամբ յիշատակենք այժմ հանգու-

ցեալ Բօլէն-Ծէկմէնին և չափտեանական հանդիստ մաղթենք զիտեանական հաշտէրի ոսկորներին:

Ամաազրի մէջ ուշադրութիւն է զրաւում և պ. Աւմանսկու յօդուածը սուս չալտնի գրող Գլէր Ասպէնսկու գրական գործունէութեան մասին: Հեռագիրը լուր բերեց որ Ասպէնսկի վախճանուել է: Նրա հետ կը ծանօթացնենք «Մուրճի» ընթերցողներին միւս համարում:

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ն Ե Ր

Աստուծոյ. Գ. ք. Մ կ ր տ ու մ ե ա ն.—Շնորհակալութեամբ ստացանք հանգուցեալ Աղ. Երիցեանի մահուան առիթով նրա լիշատակը յարգողների կողմից փոխադրած 40 ոտրլին և, համաձայն նրանց յայտնած ցանկութեան, որոշեցինք «Մուրճ» ամսագիրը այս տարուայ ընթացքում ուղարկել հետեւեալ զիւղերը. Սանահին, Տեղ, Ջահրի և Դաւալու:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

«Մուրճի» փետրուարի համարում, մտել են, ի միջի այլոց, հետեւեալ վրիպակները.

Երես	Տող	Տպուած է	պէտք է լինի
100	7	անքուն	անբուն
110	12	կրթութիւն	կրկնութիւն
117	22	զրում էր	կրում էր
120	13	«Սովի տիկնոջ»	«Սովի տիկնոջ»
126	42	«Եթէ մենք..»	«Երբ մենք..»
192	19	Շվէյցարիայում	Շվէդիայում
"	21	"	"

«Բուրդի վաճառականութիւն» գրուածքի մէջ «Մուրճ»-ի

№ 1 (յունուար).

31	10	Ինչպէս կ'ուզէի	Ի՞նչպէս կ'ուզէիք
"	25	կ'արտագրէի	կ'արտագրէի
"	"	Այդ արտագրութիւններս	Այդ արտագրութիւններս
35	27	Թանաքամանը ալ բոունց- քին մէջ	Թանաքամանը ալ բոունց- քին մէջ
37	13	դէտերու խումբ մի	դէտերու խումբ մը
41	2	նստարան մը կար	նստարան մը միայն կար
"	6	Քիչ առաջուան տպաւո- րութիւնս	Քիչ առաջուան հարցաքննու- թիւնս
43	1	Եւ այսօր իմացայ	Եւ այսօր իմացայ
"	10	հօրս ծանօթ բարեկամը	հօրս անծանօթ բարեկամը
"	26	խնդրեմ ընէք	խնդրեմ ընէք
44	19	զլուխս ձեռքերուս առած	զլուխս ձեռքերուս մէջ առած
46	28	Քեաթիպ էֆէնդին	Քեաթիպ էֆէնդին
"	23	հառաչեց Պալլամ աղան լուզմունքէն'	հառաչեց Պալլամ աղան և լուզմունքէն'

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Կ. ԿՐԱՍՈՒՆԻԿԵԱՆ

«Գուսսենքերգ» եւ «Կենսրոնական» գրավանառանցներում ծախսում են «Մուրն» ամսագրի հետեւեալ հրատարակութիւնները.

	Ռ.	Կ.
1. Լ. Տօլստոյ, «Յարութիւն», վէպ, թարգմ. Տ. Յ. .	1	50
2. Ալ. Դոդէ, «Ֆրոմօն», վէպ, թարգմ. Տ. Յ. .	1	—
3. Լէօ, «Հայկական Տպագրութիւն», II հատոր .	1	50
4. Բժպ. Վ. Արծրունի, «Ամուսնութիւն» .	—	75
5. Վ. Միրաքեան, «Լալուարի որսը», պօէմա .	—	40
6. Պուշկին, «Յաւերժահարսը», թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի	—	15

«ԱՆԱՀԻՏԻ»

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

«Անահիթը» կը հրատարակուի ամիսը անգամ մը:
Բաժանորդագիրն է տարեկան՝ 10 ֆրանկ (Ֆրանսիա), 12 ֆրանկ (օտար երկիրներ), 2 դօլար (Ամերիկա), 5 ռուբլի (Ռուսիա):

Վեցամսեայ՝ 10 ֆր. (Ֆրանսիա), 6 ֆր. (օտար երկիրներ), 1 դօլ. (Ամերիկա), 3 ռբլ. (Ռուսիա):

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆԸ ԿԱՆԽԻԿ Է:

Ձեռագիրները ետ չեն դարձուիր:

Կ'ընդունուին ազգեր:

Նամակ, յօդուած եւ բաժանորդագիրն ղրկել հետեւեալ հասցէին.

A. TCHOBANIAN

17. RUE LA BRAYERE

PARIS

ՊԱՅՄԱՆՔ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ «ԲԱՆԱՍԷՐ»

«ԲԱՆԱՍԷՐ»-ի տարեկան գիրն է 15 ֆրանկ=6 ռուբլի, ԿԱՆԽԻԿ:

«Բանասէր»-ի Ա եւ Բ տարիներէն 25-ական օրինակ միայն ունինք մեր քովը. այդ անոնք որ կ'ուզեն ստանալ նոյն հատորները՝ պարտին վճարել 4¹ ֆրանկ իւրաքանչիւր հատորի համար:

Ո՛վ որ «Բանասէր»-ի Ա տարի ք պրակը ղրկէ մեզ՝ վեցամսեայ «Բանասէր» կ'ընդունի. նոյնպէս՝ ո՛վ որ Բ տարի ա պրակը ղրկէ մեզ՝ դարձեալ վեցամսեայ «Բանասէր» կ'ընդունի, իսկ այն որ մեր խնդրած երկու պրակներն ալ կը ղրկէ՝ իրաւունք ունի տարւան մը «Բանասէր» ընդունելու:

Մեր հասցէն է՝

BASMADJIAN

112, Bd. Rochechouart. ԲԱՅ I.

ԲԱՑՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա Ր Տ Ե Մ Ի Ս

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱՄՍԱՀԱՆԴԵՍ

Օրգան XX-րդ դարու հայ կանանց

Պիտի հրատարակուի իր սեփական տպարանին մէջ, Բաղկացած
32 մեծագիր երկսիւնեակ էջերէ:

Տէր և անօրէն-խմբագիր՝

Օր. Մառի Պէլեքեան

Ե գ ի պ տ ո ս ի հ ա մ ա ր

Տարեկան բաժանորդագինն է. զրշ. ողջ . . . 40

Վեցամսեայ 25

Ա Ր տ ա ո ս հ մ ա ն ի հ ա մ ա ր

Տարեկան ֆրանկ 12

Հասցէն՝ Rédaction de la Revue des Femmes Arméniennes
„Artémis“, le Caire, Egypte. 3—3

«ՄՈՒՐՃ» ամսագրի հետեակ թուականների ա մ փ ո փ հա-
մարները կարելի է ձեռք բերել, վճարելով՝

1899	թուի համար 1	ռ. 50 կոպ.	Դ ի մ ե լ՝ Тифлисъ, Вельямино-
1890	»	» 1 » 50 »	ская, № 24, Ф. Я. Варгв.
1891	»	» 5 » — —	заранцу.
1892	»	» 5 » — —	Համապարհաժախուր գնողի
1893	»	» 5 » — —	վրայ է:

4—4

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՍՔ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ

կrsutr դասարանների համար

Համառօտ բառգրքով:

Կազմեցին

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆ ԵՒ Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Գիւն է 70 ԿՈՊԷԿ

Դիմել՝ Թիֆլիս, «Կենտրոնական» և «Գուտաւներէրգ»
գրավաճառողները:

ԲԱՑՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՇԱԿ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(30-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1902 ԹՈՒԱԿԱՆԻ

«Մշակը» հրատարակուելու է նոյն պրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր բացի եօնեօրէն յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագիրն. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնեմէկ եւ տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն եւ ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. եւ մի ամսուանը՝ 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան բաժանորդագրութիւն. Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 7 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրասանը (Բազարնայա եւ Բարօնսկայա փողոցների անկիւն), իսկ Բազում—Ն. Դաւթեանի մօտ:

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար, եւ առհասարակ նամակներ եւ ծրարներ ուղարկելիս, պէտք է գիմել հետեւեալ հասցեով. ТИФЛИСЪ, Редакция «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal arménien «MSCHAK».

Յայտարարութիւններն ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

	Պաշտօնական հաղորդագրուելիսն էր. Պաշտօնական զիւրի աղանդաւորներէ զործը.—Յոյցեր Զինլանդիայում.— Кавказ—հիշողորդածը.—Կիւլի պօլիտեխնիկումի վաւումը.—Ուսանողական անկարգութիւններ Մոսկուայում.—Թիւրքահայ փախտականներէ մասին կարգադրութիւն	170
14.	† ԱԼ. ԵՐԻՑԵԱՆ	185
15.	ԳԱԽԱՆԿԱՆ ԿԵԱՆՔ. Մտաւոր առաջադիմութեան զործը մեր գաւառներում.—Համակելի երեւթիւններ.—Ժողովրդի անօղնականութիւնը.—Ընթերցասիրութեան պահանջ.—Ի՞նչպէս լրացնել աչդ պահանջը.—Ինքնօգնութիւն.—Վերադարձ դէպի դաւառները.—Հոգաբարձական ընտրութիւններ Երևանում.—Ինքնավարութիւնը՝ անտանելի բռն Շուշի քաղաքի համար.—Աշխատանքի տուն հաղտամ Ա.	191
16	ԱՐՏԱՔԻՆ ՏՍՈՒԹԻՒՆ. Սիօնիսանիւրի Ծրդ համաժողովը.—Անդլո-բօքրական հաշտութեան հարցը.—Երտալական իրրիզեներտիզմ՝ Տրիեստում.—Տուրի համաժողովի որոշումները Լ. Ս.	199
	Սանատարեան վարժարան	202
17.	ԱՆԳԼՈ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՄՐՅԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ Մ. Յովհաննիսեանի	209
18.	ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՅ, Վ. Ա.	219
18.	ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	223
19.	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	234
20.	ՅԱԵԼԼՈՒՄ. «ՕՐԱՄՈՒՏԻՆ», Վէպ Ի. Ս. Տուրգենիւի. 49—64	

ՇԱՐՈՒՆԱԿՒՈՒՄ Է 1902 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ. Ր. Ի

(Նոր շրջան, II-րդ տարի)

Խմբագրութեան անդամներն են՝ պ.պ. ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ և ԼԷՕ

ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԳՐՈՒՄ

Ռուսաստանում տարեկան 10 անգամ. Արևմտահայաստանում՝ 12 անգամ.

„ Կէս տարին 6 „ „ 7 „
„ 1 ամսուան 1 „ „ 1 „ 20 Կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է դրուել ֆինանսում—խմբագրատանը (Գանձարկալայ փողոց, № 21, տ. Ջանջուզազովի):

Կայսերական այլ տեղերից պէտք է դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.

Արևմտահայաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourtech“.

Ծանօթութիւն. Ով դժուարանում է Ռուսաստանում տարեկան բաժանորդագրութիւնը (10 ռ.) վճարել միանուագ, կարող է տալ մաս-մաս (սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.):

Հասցեն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 Կ. (մարկաներով):

«Մուրճում» ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ զեկելելու համար պէժք է վճարել.

Մի երես բոլոր չափադրութեան համար . 10 ռ.

1/2 „ „ „ „ . 5 „

1/4 „ „ „ „ . 2 „

Ա.ՊԱՌԻՆ Կամ ԶՐԻ ոչ ոքի «Մուրճ» չէ ուղարկուում

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը չափով խնդրում է յօդուածագիրներին՝ շրել պարզ, մանաւանդ թուրք, չափով տնտեսներն ու օտար բաները, և թերթի միայն մի երեսի վրայ:

2. Չընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնուում: Չեռագիրը չէտ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:

3. Գրուածքների վարձատրութեան համար որոշում է Խմբագրութիւնը:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրճի» համարը չի ստացուելու զեկելում պէտք է Խմբագրութեան տեղեկութիւն տալ մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելու Յյգ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պատասխին գրասենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չի չանձնուած զանգառաւորին:

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Կ. ԿՐԱՍՆՆԻԿԵԱՆ